



МАТИЦА СРПСКА  
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК  
Покренут 1953.

MATICA SERBICA  
DEPARTMENT OF LITERATURE AND LANGUAGE

MATICA SRPSKA JOURNAL OF LITERATURE AND LANGUAGE  
Established in 1953

Главни уредници

Академик МЛАДЕН ЛЕСКОВАЦ (1953–1978)

Др ДРАГИША ЖИВКОВИЋ (1979–1994)

Др ТОМИСЛАВ БЕКИЋ (1995–1999)

Др ЈОВАН ДЕЛИЋ (2000–)

ISSN 0543-1220 | UDC 82(05)

# ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

Уређивачки одбор

Др ИСИДОРА БЈЕЛАКОВИЋ, секретар, др ЈОВАН ДЕЛИЋ,  
др САЊА БОШКОВИЋ ДАНОЈЛИЋ, др СЛОБОДАН ВЛАДУШИЋ,  
др БОЈАН ЂОРЂЕВИЋ, др ПЕР ЈАКОБСЕН, др МАРИЈА КЛЕУТ,  
др ПЕРСИДА ЛАЗАРЕВИЋ ДИ ЂАКОМО, др ЖАНА ЛЕВШИНА,  
др ГОРАН МАКСИМОВИЋ, др ДЕЈВИД НОРИС, др ПРЕДРАГ ПЕТРОВИЋ,  
др ГОРАНА РАИЧЕВИЋ, др СВЕТЛАНА ТОМИН, др РОБЕРТ ХОДЕЛ,  
др ВИДА ЏОНСОН ТАРАНОВСКИ, др САША ШМУЉА

Главни и одговорни уредник

Др ЈОВАН ДЕЛИЋ, дописни члан САНУ

КЊИГА ШЕЗДЕСЕТ ДЕВЕТА (2021), СВЕСКА 2

МАТИЦА СРПСКА



## САДРЖАЈ

СЛАВЕНОСРПСКА ЕПОХА	
Реч приређивача . . . . .	345
<i>Студије и чланци</i>	
Језик	
Др Ана Г. Кречмер, <i>Славеносрпска културна традиција у контексту Православне Сланије и европског просветитељства</i> . . . . .	347
Др Ирена Р. Цветковић Теофиловић, др Јелена М. Стошић. <i>Досадашња исцрпљивања синтаксе у језику писаца славеносрпске епохе</i> . . . . .	357
Др Александар М. Милановић, др Ана З. Мацановић, <i>Прва проучавања славеносрпске лексике</i> . . . . .	371
Др Исидора Г. Бјелаковић, др Милена С. Зорић, <i>Лексички славенизми и њихово место у славеносрпском језику</i> . . . . .	389
Књижевност	
Др Душан М. Иванић, <i>Српска приповијетка досијејевој доба</i> . . . . .	405
Др Драгана А. Грбић, <i>Небо српског просветитељства</i> . . . . .	419
Др Персида С. Лазаревић ди Ђакомо, <i>Златнаја књижица (1813) или њен српски Бонифациј</i> . . . . .	441
Др Радослав Љ. Ераковић, <i>Тамо и најрај: неочекивано путовање Товије из Ниниве</i> . . . . .	455
Др Моника Фин, <i>Конфесионална идеологија у Далмацији у прејисци Герасима Зелића</i> . . . . .	465
Историја	
Др Ненад Ђ. Нинковић и др Горан Т. Васин, <i>Српско школство у Хабзбуршкој монархији од Велике сеобе до реформи Марије Терезије (1690–1774)</i> . . . . .	477

Др Радомир Ј. Поповић, <i>Писари у Србији у време Првої срїскої усїанка 1804–1813. іогине</i> . . . . .	493
<i>Прилози и ірађа</i>	
Др Ненад Ђ. Нинковић и др Исидора Г. Бјелаковић, <i>Писма народних кайейана из Поїииске и Поморицке војне іранице (Націонални архив у Сеїедину, 1727–1746, ірви гео)</i> . . . . .	503
<i>Прикази</i>	
Др Александар М. Милановић, <i>Кулїуролоцки ірисїуї књижевно-језичким іроцесима</i> . . . . .	515
Александра Ј. Гагић, <i>О једном бечком јубилеју – Зборник у часї іроф. др Ане Кречмер</i> . . . . .	518
Др Исидора Г. Бјелаковић, <i>О іалеоїрафским одликама ћириличких докуменайа ХVIII в. из Боке коїорске</i> . . . . .	524
Др Ирена Р. Цветковић Теофиловић, <i>Слика іправославної живља у Темицвару у ХVIII веку</i> . . . . .	526
Др Горан Т. Васин, <i>Исїорија Карловачке мїіроїолије 18. века</i> . . .	528
Др Ненад Ђ. Нинковић, <i>Викенїије Поїовић у барокној іроцлосїи Карловачке мїіроїолије</i> . . . . .	531
Др Ирена Р. Цветковић Теофиловић, <i>Над кайалоїом рукоїисне и сїарије цїїамїане књије библиоїеке „Св. Владика Николај“</i> .	534
Др Исидора Г. Бјелаковић, <i>О іочецима срїске лнївисїицке іерми-нолоїије</i> . . . . .	536
Др Јелена М. Стошић, <i>Едиција Језичка баштина Одељења за књи-жевносїи и језик Маїице срїске</i> . . . . .	539
Др Александар М. Милановић, <i>Трасирање нових іуїшева у іроуча-вању исїорије срїскої књижевної језика</i> . . . . .	542
Др Ана З. Мацановић, <i>Вуков век – од досїїејевскої славеносрїскої до вуковскої сїандардної језика</i> . . . . .	546
Упутство за припрему рукописа за штампу . . . . .	553
Contents . . . . .	559

## **СЛАВЕНОСРПСКА ЕПОХА**





## РЕЧ ПРИРЕЂИВАЧА

У жељи да се обележи шездесет година интензивног проучавања славеносрпског језика у србистици, Уредништво *Зборника Мајице српске за књижевност и језик* одлучило је да ову свеску посвети славеносрпској епоси и њеним релацијама са књижевним језицима тог времена међу Србима, са књижевношћу, са научном и публицистичком продукцијом, са културно-историјским и друштвено-политичким контекстом и школством.

Сада већ давне 1966. године Ирена Грицкат је, указујући на неправедну запостављеност истраживања славеносрпског језика у дотадашњим србистичким и славистичким круговима, те на неизбалансираност истраживања језика вуковског типа у односу на славеносрпски, истицала потребу за студиознијим приступом истраживању „славеносрпског језичког стања“. Јасно подвлачећи неизоставну потребу за ревалоризацијом и рехабилитацијом овог доба наше културне прошлости, она се позива на неколико малобројних савременика, који почињу интензивније да проучавају славеносрпску епоху истичући њену релевантност, као и пресудни утицај просветитељства и стваралаштва осамнаестовековних културних прегалаца на развој будућег српског језичког стандарда. Истина, славеносрпски језик се (оправдано) не сагледава као један од сегмената јединственог дијахронијског лука, чија се почетна тачка везује за старословенски, а крајња за вуковски језик, већ као почетак, темељ онога што ће бити заокружено у другој половини 19. и током првих деценија 20. века у виду стандардног српског језика. За разлику од деветнаестовековне провуковске идеологије о славеносрпском као хибридном, макаронском, хаотичном језичком амалгаму, који је Вук са својим истомишљеницима одбацио, прогласио непожељним и – коначно – уклонио са књижевнојезичке сцене, шездесете године 20. века доносе значајан преокрет будући да од овог периода славеносрпски језик све више почиње да се посматра као незаобилазна карика у развоју књижевног језика Срба.

Данас, након шездесет година интензивнијег проучавања овог књижевног језика, слика се у великој мери изменила и ова свеска *Зборника* представља врсту синтетичког осврта на славеносрпску епоху како би се она још једном сагледала из различитих аспеката: књижевнојезичког, књижевноисторијског, историјског.

У Н. Саду, марта 2021. године

Проф. др Ана Кречмер  
Проф. др Исидора Бјелаковић  
Проф. др Александар Милановић



Др Ана Г. Кречмер

## СЛАВЕНОСРПСКА КУЛТУРНА ТРАДИЦИЈА У КОНТЕКСТУ ПРАВОСЛАВНЕ СЛАВИЈЕ И ЕВРОПСКОГ ПРОСВЕТИТЕЉСТВА

Рад се бави културно-историјским контекстом славеносрпске писмености, значајне фазе српске културно-језичке историје. Славеносрпска култура има видљива обележја како православне словенске културе, тако и просветитељства. Прва је при томе чинила темељ на којем се, у ситуацији културног контакта, формирала славеносрпска традиција. Приказује се развој те традиције током XVIII века, са посебним освртом на школство и просвету – подручја у којима се нарочито испољавао утицај просветитељства.

*Кључне речи:* славеносрпски, контактна културна ситуација, просветитељство.

Појам *славеносрпски* није још довољно разјашњен – као и појава која се њиме означава (уп. Грицкат 1966; 1987; ДМИТРИЈЕВ 1984/85; КРЕЧМЕР 1990; Младеновић 1989; Толстой 1998б; KRETSCHMER 2002). У овом раду се славеносрпска традиција приказује на позадини два глобална културна модела – Православне Славије и европског просветитељства.<sup>1</sup> Православна Славија је поседовала посебан модел писмене културе, хомоген и стабилан у времену и простору (уп. Толстой 1961б; 1998а; РИСНЮ 1962; 1991; KRETSCHMER 1994). Њена култура имала је изражени сакрални облик – што није необично за донационално доба, када се човек и друштво идентификују претежно преко регионалне и конфесионалне припадности. Неправославна Славија и Западна Европа, уз сакралну, поседовали су, међутим, више врста световне писмености, у касније доба не само латинске, већ и на бази локалних идиома.

---

<sup>1</sup> Два битна питања остају овде изостављена: историјат и актуелно стање истраживања славеносрпског доба (уп. Милановић 2020) и полемика између славеносрпских аутора и Вука Караџића у погледу модела писменог српског израза, претече данашњег стандардног језика (уп. Кречмер 2015).

У Православној Славији били су заступљени културни дуализам, чији су саставни делови били заједничка православна писмена и регионалне усмене народне културе, и језичка ситуација *диглосије* (уп. FERGUSON 1959; УСПЕНСКИЙ 1983; KRETSCHMER 1994) са стриктно одвојеним сферама употребе оба субсистема, локалне редакције црквенословенског и локалног идиома. Стога није долазило до коегзистенције језичких субсистема у истом функционалном контексту, а тиме и конкуренције – за разлику од билингвализма као таквог, у којем један субсистем постаје доминантан (уп. Толстој 1981), док диглосија, напротив, може да буде веома стабилна. Православна писмена култура била је изричито сакрално обојена, а световна писменост служила је готово искључиво за потребе државног апарата, права, трговине и сл.<sup>2</sup> Такав модел Срби крајем XVII века доносе у нови завичај, где се нешто касније формира славеносрпска култура.

Хронологија славеносрпског доба није још утврђена. Први покушај ту предузео је Борис Унбегаун (UNBEGAUN 1935: 15), чију је шему Никита Толстој интегрисао у свој модел довуковске српске писмености. Писмени језици су у великој мери социолингвистички и социокултурно детерминисани, што се одражава у моделима Унбегауна и Толстоја, који разликују следеће периоде: 1690–1740. (дотерезијанско доба); 1740–1780. (терезијанско доба, са две фазе: 1740–1760. и 1760–1780); 1780–1818. (владавина Јосифа II и период до објављивања Вуковог *Рјечника*) (уп. Толстој 1998в: 243–245). Према нашим истраживањима, славеносрпско доба трајало је до 1840-их година (уп. КРЕЧМЕР 1990; 1997; KRETSCHMER 1988; 1989), док дотерезијански период њему не припада. Наш модел разликује следеће фазе:

- (1) Прелазно доба (XVII век).
- (2) Претходна фаза: око 1720–1740. (прве деценије по Великој сеоби) и 1740–1760. („руско(словенско)“ доба).
- (3) Рани славеносрпски период (око 1760–1785).
- (4) Класични славеносрпски период (крај XVIII века).
- (5) Завршни славеносрпски период (прва половина XIX века).<sup>3</sup>

Из XVII века је мало текстовне грађе сачувано, а још мање проучено. Оно што се о том раздобљу зна показује све јачу стагнацију и опадање писмене културе у неповољном социокултурном контексту, под турском владом.<sup>4</sup> Срби који су се крајем века населили у Аустрији, били су у ситуацији сталног контакта православне и западноевропске културе. У туђем окружењу,

<sup>2</sup> Постојање световне писмености, *џриглосија*, не противречи моделу Успенског, већ само захтева његову модификацију (уп. KRETSCHMER 1994).

<sup>3</sup> Ова последња фаза, пораз у конкуренцији Вуковом моделу – као и значајно стваралаштво славеносрпских интелектуалаца овог доба на подручју књижевности, нормирања и кодификације писменог језика, остају овде изостављени.

<sup>4</sup> Адекватну слику српског писменог узуса на рубу XVII и XVIII века пружају „Славеносрпске хронике“ Ђорђа Бранковића (уп. ГРИЦКАТ 1970; KRETSCHMER 1999а; 2001; 2004а; 2005; 2008б).

Срби су, као мањина изложена разним притисцима, главним гарантом очувања идентитета, етничког и верског, сматрали православну цркву. Међутим, све више се осећала и потреба за културом и писменим језиком, који би одговарали новом животном контексту.

То се нарочито односило на сферу образовања. У старој православној словенској школи настава се састојала од читања црквенословенског по богослужбеним књигама (*Часослову*, *Ајосѿолу* и *Псалѿиру*), црквеног појања и нешто црквене историје. Како би српски живаљ опстао, морао је бити у стању да конкурише у погледу образовања са представницима већинског становништва. У Западној Европи је школство већ од средњег века било засновано на античком моделу тзв. седам слободних вештина (*septem artes liberales*). Како би Срби добили своје, православно, али и модерно школство, из Русије, једине тада независне православне државе, већ неколико година након Сеобе, на позив српских црквених поглавара, стигли су учитељи и приручници. Тиме је почео период тзв. руских школа, који је трајао од друге половине 1720-их до друге половине 1730-их година. У њима је школован низ потоњих водећих представника српског просветитељства, које се може сматрати основом славеносрпског културног модела.

О систему и структури наставе у школама на почетку XVIII века мало се зна – у односу и на српску, и на руску ситуацију. У Московској Русији током XVII века долази до битних промена, претежно као резултат тзв. *ѿређеѿ црквенословенскоѿ уѿиѿцаја* – утицаја посебне источнословенске културе са подручја Пољско-литванске државе (уп. Успенский 1983, гл. 3). Школске књиге које су руски учитељи донели Србима – граматика позног црквенословенског, коју је 1618/19. г. објавио учени монах Мелетије Смотрицки, и читанка *Первое учение оѿѿроком* владике Теофана Прокоповича (1720) – настале су у контексту те културе. Метајезик обе књиге је мешовит, са елементима позног црквенословенског, али и тзв. *ѿросѿе мове* – световног писменог (и званичног пословног) језика Велике кнежевине Литваније.<sup>5</sup> Више генерација српских интелектуалаца стекло је прво образовање уз помоћ тих књига и на тој редакцији црквенословенског.<sup>6</sup>

Периоду формирања савременог књижевног језика код православних Словена претходи период трагања за адекватним моделом.<sup>7</sup> За Србе у Аустрији то је средина XVIII века – у претходним деценијама они се баве организацијом живота друштва на новим подручјима. У оквиру тога, у сплету

<sup>5</sup> Културна и језичка ситуација источних Словена у Пољско-литванској држави слабо је проучена и контроверзно приказана у литератури. Она показује низ подударности са ситуацијом Срба у Аустрији. Не улазећи даље у ову тематику, поменућемо само утицај латинских граматика код Смотричког (уп. традиционалну грчку односно византијску оријентацију Православне Славије), као и бројне полонизме и елементе *ѿросѿе мове*.

<sup>6</sup> Уп. тзв. *хибридни* црквенословенски (Живов 1996: 16 et passim).

<sup>7</sup> Прву половина XVIII века у Русији Исаченко назива „језичка ничија земља“ („sprachliches Niemandsland“: ISSATSCHENKO 1983: 561).

православне словенске и западноевропске културе просветитељства, формира се слој српских интелектуалаца. У Русији се средином XVIII века већ све усмереније ради на стварању нове културе и књижевног језика. На почетку је у фокусу тог процеса била тзв. *теорија о три сџила*, коју је на руску ситуацију пренео аутор руске граматике (1755/57) Михајло Ломоносов. Теорија је утемељена на принципу корелације *сџил* (односно *инџенџија*) текста : његов *језик*.<sup>8</sup> Тога принципа су се средином XVIII века придржавали и српски аутори – и иначе упознати са тадашњим руским језиком (уп. Бошков 1973). То се добро види код Захарије Орфелина, чијим стваралаштвом и започиње, у ствари, славеносрпска писменост (уп. Бошков 1974; Гудков 1973; 1977; KRETSCHMER 1989), и код његовог савременика Павла Јулинца, првог славеносрпског историографа (1765).

Текстовна продукција код Срба се до средине XVIII века развија релативно споро.<sup>9</sup> У периоду 1726–1750. г. објављује се свега 16 књига (све црквеном ћирилицом). Поред прештампавања руског издања читанке<sup>10</sup> владике Прокоповича, то су *Сџемајџографија* Христофора Жефаровића (1741., прва световна српска књига) и његов *Буквар, Месјаџослов* (врста црквеног календара, који пружа и опште информације, на пример, о вашарима – омиљено тада штиво), опис Јерусалима С. Симоновића и др. Од средине столећа, у периоду 1751–1775. г. штампају се већ 102 књиге (13 грађанском ћирилицом) – још увек већим делом црквене (40), али и наставне (21) и чак 7 историјских списа. Стваралаштво ове прве славеносрпске фазе ствара темељ за следећи период, доба Обрадовића и Мразовића, Јанковића и Стојковића, Исаиловића и Видаковића.

Формирање стандардних језика код православних Словена је дуг и сложен процес, који се одвија у појединим регионима у различито доба и по различитим моделима. У више случајева он је праћен полемиком, у центру које су улога и статус црквенословенског језика.<sup>11</sup> Таква полемика се води и у Русији и код славеносрпских интелектуалаца. Принцип корелације *жанр : језик џексџа* сукцесивно слаби, истовремено јача тенденција ка уједначеном, нормираном књижевном изразу. У другој половини XVIII века српски апсолвенти „руских“ школа усмерено раде на стварању таквог језика

<sup>8</sup> За високе материје и теме користи се језик засићен црквенословенским елементима, за свакодневне (укључујући и комедију (!)) – готово језик простог народа, док се за поучне теме, школство, науку, периодику и сл. користи тзв. *средњи* стил са елементима различитог порекла. Управо овај стил и његов језик најтеже се дају одредити, јер се дефинишу претежно *ex negativo* – у опозицији и високом и ниском стилу. Али управо на њему је заснован савремени руски књижевни језик – који тада, међутим, није још постојао.

<sup>9</sup> Подаци ту и даље према (Михаиловић 1964).

<sup>10</sup> Наслови се ту и даље дају у адаптираном правописном и графичком облику.

<sup>11</sup> У руској језичкој полемици победио је модел Карамзина, које се оријентисао према тадашњем колоквијалном француском – елаборисаном језику образоване елите. Савремени руски је језик амалгамног типа (слично енглеском), са елементима различитих језика, док је удео источнословенских особина у њему нижи него у украјинском и белоруском.

– у оквиру идеја просветитељства (уп. БЈЕЛАКОВИЋ 2020). Народни језик и култура нису могли при томе да се сматрају узорком, већ су интелектуалци свој основни задатак видели у томе да просвећују народ, да му омогуће приступ образовању. У таквим оквирима одвија се полемика око српског књижевног језика (уп. КРЕЧМЕР 2000). У фокусу те полемике такође је статус црквенословенског језика (један од главних његових заговорника био је Григорије (Глигорије) Трлајић). Принципијелно значење добија и питање грађанске реализације – за руску ситуацију безначајно, јер се већ почетком XVIII века декретом Петра Великог за све световне сврхе уводи грађанска ћирилица. Као опозицију црквенословенском српски аутори предлажу, као и у Русији, језик образованог друштва (сличан поменутом средњем стилу), али све више се заговара предност српског језика као књижевног – у сагласности са схватањима доба просветитељства, у обрађеном и интелектуализованом облику. Главни заговорници тога су Теодор Јанковић и Доситеј Обрадовић (уп. ГУДКОВ 1979; КРЕЧМЕР 2015; КРЕТШМЕР 1990, 2009; КУНА 1970, 1979). Одређене разлике у погледима руских и славеносрпских писаца на књижевни језик могу бити условљене разликама глобалних културних контекста. Руска полемика одвија се нешто раније и претежно у оквиру идеја просветитељства (делимично сентиментализма). Код славеносрпских аутора могућ је већ утицај и (пред)романтизма, са фокусом на народ, његову културу, дух, језик.

Значајну улогу за Србе у Аустрији играла је реформа школства током 1770-их година, по систему напредног немачког педагога Јохана Фелбигера. Срби том реформом добијају један од најнапредних школских система.<sup>12</sup> У реформисаној настави дозвољени су само приручници штампани у царевини, неретко двојезични (и за ђаке и за наставнике) – на једној страни текст на немачком, а на супротној на славеносрпском (уп. КРЕТШМЕР 2008а). То су на почетку већином преводи, односно адаптације страних подлога, али се објављује све више оригиналних радова (уп. Кириловић 1929: 43–70).

Крајем века српска текстовна продукција сукцесивно јача: 1776–1799. г. објављене су 262 српске књиге (37 грађанском ћирилицом). Највећу групу још увек чине црквене књиге (57), али штампано је и 45 школских књига. У периоду 1767–1811. г. укупно је одштампано тридесетак приручника (неки у више издања). Међу њима су још увек *Грамајџика* Смолтицког и *Буквар* Прокоповича, али је све више и радова српских аутора. Пошто је већина ђака посећивала школу само две до три године, то су пре свега прве читанке – *буквари* (углавном двојезични, по бечком издању 1774.), читанка Фелбигера, коју је за српску школу адаптирао Аврам Мразовић (*Руководство к чеснотости и њравосији*: 1793). Објављују се *Историја словенских народа* Јована Рајића (1793), граматика и уџбеник математике Аврама Мразовића (1794), уџбеник физике Атанасија Стојковића у 3 тома (1801–1803) (уп. БЈЕЛАКОВИЋ

<sup>12</sup> Теодор Јанковић од Миријева касније је активно учествовао у руској реформи образовања – на позив просвећене царице Катарине II.

2006) и др. Дозвољени за школску наставу остају *Пројиси* (1776) и *Калиџрафија* (1778) Захарије Орфелина и *Мали калџихисис* Јована Рајића (1774/76). Природне науке нису биле саставни део школства Православне Слaвије. Настава математике се у реформисаним српским школама прво одвијала према *Руководству ко ариџмеџики* (1777), преведеном са немачког,<sup>13</sup> касније према *Руководству к науце числиџелној* Аврама Мразовића (1793), које је имало више издања.

Поред уџбеника, значајан део књижевне продукције, у складу са идејама просветитељства, чинила је морално-поучна писменост. Полако се развија и белетристика, такође незаступљена у писмености Православне Слaвије. То су на почетку већином преводи и адаптације, али се крајем века појављују и први српски радови. Белетристика, међутим, остаје на маргини жанровског репертоара – предност се даје жанровима намењеним образовању и просвети, периодици, публицистици.

У XIX век славеносрпска писменост улази са широким репертоаром функционалних стилова (уп. KRETSCHMER 2004), са већ прилично уједначеним и нормираним писменим изразом, у којем су све више заступљени српски елементи (уп. KRETSCHMER 1997; КРЕЧМЕР 1997). Норма није још кодификована, а као најважнији механизми њене стабилизације и дистрибуције иступају текстови угледних аутора.<sup>14</sup> Ова фаза славеносрпског доба, проучавање њеног текстовног корпуса, анализа њеног језика и језичке полемике – све су то важни задаци истраживања овог толико значајног (и толико мало још увек познатог) периода српске културне историје. Славеносрпска тематика и данас се, нажалост, налази на маргинама научног интереса србистике. У последње време, међутим, интерес према њој се појачава – поменимо ту само пројекат славеносрпског речника, који ће омогућити системски поглед на лексички систем славеносрпског доба, његове изворе и динамику његовог развоја (уп. БЈЕЛАКОВИЋ и др. 2017; МИЛАНОВИЋ 2017). Било би пожељно да се томе придруже одговарајући подухвати на подручју других језичких субсистема, пре свега, граматике (у синтакси – укључујући ниво текста) – али и граfiје, односно правописа, и стила.

#### ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АЛЕКСЕЕВ, А. А. Пути стабилизации языковой нормы в России XI–XVI вв. *Вопросы языкознания* 2 (1987): 34–46.
- БЈЕЛАКОВИЋ, Исидора, Цветковић-Геофиловић, Ирена, Милановић, Александар (ур.). *Речник славеносрпској језика*. Нови Сад: Матица српска, 2017.

<sup>13</sup> Превод је, вероватно, урадио Атанасије Секереш.

<sup>14</sup> Таква норма „угледних текстова“ карактеристична је за доба пре формалне кодификације (уп. АЛЕКСЕЕВ 1987).



- БЈЕЛАКОВИЋ, Исидора. Терминологија из области физике у *Физици* Атанасија Стојковића (1802). *Научни сасџанак слависџа у Вукове дане* 35/1 (2006): 305–326.
- БЈЕЛАКОВИЋ, Исидора. Рефлексије просветитељства на књижевни језик Срба 18. и 19. века. Душан Иванић и др. (ур.). *Век ѓросвеџиџељсџа у срџској кулџури*. Зборник Радова. Међународни научни скуп. 15. март 2019. Библиотека Зборници 6. Београд: Вукова задужбина, 2020, 239–250.
- Бошков, Мира. Руска штампана књига у нашем 18. в. *Годишњак Филозофској факултетеја у Новом Саду* 16/2 (1973): 527–567.
- Бошков, Мира. Захарија Орфелин и књижевност руског просветитељства. *Зборник Маџице срџске за слависџику* 7 (1974): 9–79.
- Грицкат, Ирена. У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика. Поводом иницијативе Матице Српске да се састави речник књижевног језика славеносрпског периода. *Зборник Маџице срџске за филолоџију и линџвисџику* IX (1966): 61–66.
- Грицкат, Ирена. Белешке о језику Ђорђа Бранковића. *Зборник Маџице срџске за филолоџију и линџвисџику* XIII/1 (1970): 85–101.
- Грицкат, Ирена. Још нека питања у вези са славеносрпском епохом. *Јужнословенски филолоџ* XLIII (1987): 111–135.
- Гудков, В. П. О т. н. «славенском» језику З. Орфелина. *Вестник Московског Университета*. Сер. 9, № 3 (1973): 46–51.
- Гудков, В. П. Особенности воспроизведения русских текстов в «Славно-Сербском магазине». *Вестник Московског Университета*. Сер. 9, № 1 (1977): 57–69.
- Гудков, В. П. Борьба концепций «славянского» и «простого» языка в истории литературного языка у сербов. *Славянское и балканское языкознание*. История литературных языков и письменность. Москва: Наука, 1979, 198–211.
- Дмитриев, П. А. К вопросу о значении термина «славяно-сербский язык». *Зборник Маџице срџске за филолоџију и линџвисџику* 27–28 (1984/85): 223–229.
- Живов, В. М. *Језику и култура в России XVIII века*. Москва: Језици русской культуры, 1996.
- Кречмер, Ана. Неколико напомена поводом 30-годишњег јубилеја истраживања славеносрпског доба. *Зборник Маџице срџске за филолоџију и линџвисџику* XXXIII (1990): 221–231.
- Кречмер, Ана. 1847. и језичка реформа Вука Караџића. *Зборник Маџице срџске за књижевност и језику* XLV/1–3 (1997), 117–121.
- Кречмер, Ана. О књижевно-језичкој традицији до 1800. код Срба и Руса (размишљања о словенској историјској стандардизацији). *Јужнословенски филолоџ* LVI/1–2 (2000) (in memoriam P. Ivić): 543–559.
- Кречмер, Ана. Славеносрпска писменост и њено значење за историјску србистику. *Шездесет ѓодина инсџиџиџа за срџски језику САНУ*. Зборник радова I. Београд: САНУ, 2007, 313–320.

- КРЕЧМЕР, Ана. Вукова реформа и језичка полемика славеносрпских писаца. Вук Стефановић Караџић (1787 – 1864 – 2014). *Научни скупови САНУ*, књ. 156, Одељење језика и књижевности књ. 27. Београд: САНУ, 2015, 137–144.
- МИЛАНОВИЋ, Александар. Теоријско-методолошки проблеми стварања корпуса славеносрпских текстова. *НССУВД* 46/3, Београд: Међународни славистички центар, 2017, 137–145.
- МИЛАНОВИЋ, Александар. Библиографија радова о језику 'предвуковског периода' као ресурс за историју српског књижевног језика. *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* 49/3 (2020) 101–108.
- МИХАИЛОВИЋ, Георгије. *Српска библиографија XVIII века*. Београд: Народна библиотека СР Србије, 1964.
- МЛАДЕНОВИЋ, Александар. *Славеносрпски језик*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1989.
- ТОЛСТОЈ, Никита. Конкуренција и коегзистенција норми у књижевном језику XVIII в. код Срба. *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* 10/1 (1981): 33–40.
- ТОЛСТОЈ, Н. И. К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян. *Вопросы языкознания* № 1 (1961): 52–66.
- ТОЛСТОЈ, Н. И. Slavia Orthodoxa и Slavia Latina – общее и различное в литературно-языковой ситуации. Толстой, Н. И. *Избранные труды*. Т. II. Москва: Языки русской культуры, 1998а, 30–42.
- ТОЛСТОЈ, Н. И. К историко-культурной характеристике «славяно-сербского» литературного языка. Толстой, Н. И. *Избранные труды*. Т. II. Москва: Языки русской культуры, 1998б, 212–228.
- ТОЛСТОЈ, Н. И. Литературный язык сербов в XVIII – начале XIX в. Толстой, Н. И. *Избранные труды*. Т. II. Москва: Языки русской культуры, 1998в, 239–344.
- УСПЕНСКИЙ, Б. А. *Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка*. IX Международный съезд славистов. Доклады. Москва: Наука, 1983.

\*

- FERGUSON, Charles. *On diglossia*. *Word* 15 (1959): 325–359.
- ISSATSCHENKO, Alexander. *Geschichte der russischen Sprache*. Bd. 2. Heidelberg: Winter, 1983.
- KRETSCHMER, Anna. *Zur Methodik der Untersuchung älterer slavischer schriftsprachlicher Texte* (am Beispiel des slavenoserbischen Schrifttums). Slavistische Beiträge 241. München: Kubon & Sagner, 1989.
- KRETSCHMER, Anna. Схватања Доситеја Обрадовића о књижевном језику (теорија и пракса језичке употребе код Словена у 18. веку). *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* 19/2 (1990): 61–68.
- KRETSCHMER., Anna. Und noch einmal zur Diglossie. *Wiener Slawistischer Almanach* 33 (1994): 181–195.

- KRETSCHMER Anna. О феномену тзв. Рах Slavia Orthodoxa у контексту историје словенских стандардних језика. *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* 25/2 (1996): 31–39.
- KRETSCHMER, Anna. О норми у предвуковском књижевном језику: стране речи и модели творбе речи. *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* 26/2 (1997): 241–252.
- KRETSCHMER, Anna. *Ог срџскословенскоџ ка рускословенском* (на материјалу „Хроника“ Ђ. Бранковиџа). *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* 28/2 (1999): 197–202.
- KRETSCHMER, Anna. Уочи стандардизације српског језика (језик *Хроника* Ђ. Бранковиџа). *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* 30/1 (2001): 11–19.
- KRETSCHMER, Anna. Slavenoserbisch. *Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens* 10. Klagenfurt – Wien – Ljubljana–Sarajevo: Wieser Verlag, 2002, 473–476.
- KRETSCHMER, Anna. Vom Kirchenslavischen zu Schriftsprachen der Neuzeit (Schriftserbisch um 1700). *Welt der Slaven* XLIX (2004a), 145–160.
- KRETSCHMER, Anna. Формирање функционалних стилова у српској писмености у доба Вукових реформи. *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* 32/1 (2004b): 201–210.
- KRETSCHMER, Anna. Српски језик између старог и новог доба (о језику *Хроника* Ђ. Бранковиџа). *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* 34/1 (2005): 43–53
- KRETSCHMER, Anna. Метајезик у старијим српски уџбеницима. *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* 37/1 (2008a): 165–177.
- KRETSCHMER, Anna. Eine sprach- und kulturhistorische Studie zur Endphase der Orthodoxen Slavia. Kempgen, S. et al. (eds.). Deutsche Beiträge zum 14. Internationalen Slavistenkongress Ohrid 2008. *Die Welt der Slaven*. Sammelbde, Bd. 32 (2008b), 205–216.
- KRETSCHMER, Anna. Доситеј Обрадовић као амблем доба Просветитељства у српској културној историји. *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* 38 (2009): 449–455.
- KUNA, Herta. *Jezičke karakteristike književnih djela Dositeja Obradovića*. Sarajevo: ANU BiH, 1970.
- KUNA, Herta. Udio Dositejevih prosvetiteljskih ideja u oblikovanju njegovog literarnog језика. Boris Paternu, Breda Pogorelec, Jože Koruza (eds.). *Obdobje razsvetljenstva v slovenskem језiku, književnosti in kulturi*. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, 1979, 359–370.
- PICCHIO Riccardo. Die historisch-philologische Bedeutung der kirchenslavischen Tradition. *Welt der Slaven* VII (1962): 1–27.
- PICCHIO Riccardo. *Litteratura della Slavia ortodossa* (IX–XVIII sec.). Bari: Dedalo, 1991.
- UNBEGAUN, Boris. *Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes*. Paris: Champion, 1935.

Анна Г. Кречмер

СЛАВЯНОСЕРБСКАЯ КУЛЬТУРНАЯ ТРАДИЦИЯ В КОНТЕКСТЕ  
ПРАВОСЛАВНОЙ СЛАВИИ И ЕВРОПЕЙСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ

Резюме

В работе освещаются центральные аспекты славяносербской культурной и письменной традиции, созданной сербами после их переселения в конце XVII века в пограничную тогда австрийско-турецкую зону (сегодняшняя северная сербская провинция Воеводина). Здесь, в ситуации культурно-языкового контакта формируются новый тип общества, преимущественно урбанного, гражданский сербский класс, новая письменная культура, пластично соединяющая в себе элементы православной славянской культуры и европейского Просвещения. Славяносербская культура рассматривается здесь поэтому в контексте обеих этих парадигм. Предлагаемая здесь хронологическая модель охватывает период между старой сербско-церковнославянской письменной фазой и реформой письменного языка Вука Караджича и представляет собой модификацию периодизационных схем Б. Унбегауна и Н. И. Толстого. Дается аналитический обзор славяносербского периода (около 1720–1840 гг.) и его печатной продукции. С учетом значимости идей эпохи Просвещения на славяносербскую культурную модель, особое внимание уделяется сфере образования в широком смысле, где влияние Просвещения было особо заметным.

Institut für Slawistik  
Universität Wien  
AAKH, Spitalgasse 2–4, Hof 3  
A-1090 Wien  
Österreich  
*anna.kretschmer@univie.ac.at*

Др Ирена Р. Цветковић Теофиловић  
Др Јелена М. Стошић

## ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА СИНТАКСЕ У ЈЕЗИКУ ПИСАЦА СЛАВЕНОСРПСКЕ ЕПОХЕ\*

У раду ће бити дат преглед досадашњих истраживања синтаксе у језику текстова славеносрпске епохе. Почетак истраживања текстова овог периода шездесетих година XX века означио је и скроман почетак проучавања синтаксе у делима писаца који су стварали на два књижевнојезичка идиома – славеносрпском и доситејевском. Како ће бити показано, разлог честом запостављању синтаксе, нарочито у монографијама посвећеним језику писаца пред-стандардног периода, лежи и у примени основног модела анализе, тј. у методу упитника, који је примат давао анализи на фонетском и морфолошком нивоу, док су лексика и синтакса биле потиснуте на маргину. Тек у новије време, представници тзв. Толстојеве школе инсистирају на посебном статусу синтаксе и лексике, будући да се усмени и писани идиоми битно разликују управо у синтаксичком и лексичком инвентару. Последња деценија XX и почетне деценије XXI века донеле су и примену савремених лингвистичких теорија и метода на корпусу текстова славеносрпске епохе, у којима истраживања синтаксе заузимају све значајније место.

*Кључне речи:* славеносрпска епоха, синтакса, метод упитника, структуралнолингвистички приступ, семантичко-синтаксичка анализа.

1. Увод. Проучавање српског књижевног језика славеносрпске епохе<sup>1</sup> започиње интересовањем најпре иностраних слависта за овај период српске

---

\* Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-9/2021-14/200165).

<sup>1</sup> Под термином *славеносрпска епоха* овде се подразумева временско раздобље од 1750. до 1850. године у развоју српског књижевног језика, којим су обухваћена два књижевно-

културе који је остао у сенци велике Вукове победе.<sup>2</sup> Давне 1935. године Борис Унбегаун, руски научник у емиграцији, објавио је у Паризу књигу симболичног назива: *Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes (Почетци књижевног језика код Срба)*, која је преведена код нас 1995. године. У предговору П. Ивић истиче да се до ове Унбегаунове књиге заправо није ништа конкретно знало о књижевном језику у периоду пре Вукове књижевнोजезичке стандардизације (УНБЕГАУН 1995: 7). Међутим, шездесетих година XX века почиње озбиљније занимање за језик предвуковских писаца, пре свега, на Филозофском факултету у Новом Саду, када се приступа систематском изучавању језика Јована Рајића (Младеновић 1964), језика Милована Видаковића (КАШИЋ 1968), као и језика новина Стефана Новаковића (1792–1794) (АЛБИН 1968а). Значајан подстицај у овом смислу представљала је и књига Меше Селимовића: *За и њојив Вука*, објављена 1967. године.

У тим првим студијама, чији је предмет језик дела насталих у XVIII, односно првој половини XIX века, главни део истраживања посвећен је графичким, ортографским, фонетским и морфолошким особинама језика проучаваних текстова, док је синтаксички ниво анализе слабије заступљен. Мања заступљеност синтаксе у истраживањима језика предстандарне епохе, као и строго декриптивни приступ грађи, условљени су у почетку, с једне стране, одсуством адекватног теоријско-методолошког апарата (КРЕЧМЕР 2007: 465, 466), а с друге стране ставом самих проучавалаца према овој врсти истраживања.<sup>3</sup>

Временом, јавља се све више радова у којима се скреће пажња на значај синтаксичких истраживања (КРЕЧМЕР 1990; КРЕЧМЕР 1991; СУБОТИЋ 2003б: 114–115), те у проучавањима језика славеносрпске епохе она заузимају све значајније место, тако да се и преглед досадашњих доприноса проучавању синтаксе у поменутом периоду српске културе намеће као својеврстан задатак (уп. ПАВЛОВИЋ 2020а).

Отуда је основни циљ овога рада указати, пре свега, на развојни пут у проучавањима синтаксе језика писаца славеносрпске епохе који је током шездесет протеклих година ишао узлазном путањом, као и на степен проучености овог језичког нивоа данас, када се намећу и нови изазови.

## 2. Од инвентарних до СТРУКТУРАЛНО-СЕМАНТИЧКИХ ОПИСА СИНТАКСЕ. Већ је истакнуто да се у првим монографским описима језика писаца славеносрпске епохе

језичка идиома: славеносрпски и доситејевски језик. Треба, међутим, имати у виду да временски оквири трајања славеносрпског доба нису дефинитивно утврђени.

<sup>2</sup> О доприносу иностраних проучавалаца истраживању књижевног језика код Срба у XVIII и првој половини XIX века в.: ЦВЕТКОВИЋ ТЕОФИЛОВИЋ 2011: 109–120.

<sup>3</sup> И. Грицкат тако у свом чланку *У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика* истиче да није толико битно да се проучавају „пролазне фонетске и морфолошке особине овог језичког периода, а такође ни његове синтаксичке одлике или застрањивања“ (1966: 65). Једино је сврсисходно направити речник славеносрпске лексике јер ће пописана и примерима поткрепљена лексика приликом презентовања у речнику већ ионако „одразити све остало“ (Грицкат 1966: 66).

носрпске епохе већа пажња посвећује графичком, ортографском, фонетском и морфолошком нивоу анализе, док делови посвећени синтаксичком нивоу најчешће носе наслов *Из синтаксе* (Младеновић 1964: 134–146; Албин 1968б: 19–21), односно *Крајњак њрећед синтаксе* (Албин 1968а: 93–102). Чак и онда када се називима поглавља упућује на шире посматрање синтаксичког нивоа (Кашић 1968: 106–132), пажња је усмерена, пре свега, на појаве као што су: ред речи у реченици, конгруенција, употреба падежа, заменица, бројева, глагола и везника.<sup>4</sup> Овакав традиционални приступ може се окарактерисати и као контрастивни, будући да се синтаксичким особинама у језику писаца славеносрпске епохе приступа са циљем да се, превасходно, утврде разлике у односу на стандардни језик. Први радови који су се бавили синтаксичким особеностима језика писаца славеносрпског периода, како је то с правом приметио М. Ковачевић, били су усмерени на проучавање синтаксичких форми „што су из перспективе стандардног језика по нечему необичне“ (Ковачевић 1990: 69). У раду *Из њроблематике развоја синтаксичких категорија: финалне конструкције у Доситејевој језику* М. Ковачевић истиче нужност структурално-семантичких описа синтаксе дела из предстандардних епоха српског језика, за разлику од дотадашњих инвентарних,<sup>5</sup> чији је задатак био да одређену појаву региструју и опишу независно од система (Ковачевић 1990: 69–70).<sup>6</sup> Недостатак системског описа на свим језичким нивоима, тј. не само на синтаксичком нивоу, карактеристичан је за историјскојезичка проучавања у XX веку. Кроз синтаксичко-семантички приступ у истражи-

<sup>4</sup> У потоњим монографијама о језику појединих писаца славеносрпске епохе у овом погледу ситуација није много другачија. Уп. радове: KUNA 1970; Херити 1983; Суботић 1989; NUORLUOTO 1989; НУОРЛУОТО 2017. У монографији А. Милановића о језику Јована Суботића, међутим, нешто више простора посвећено је синтакси (Милановић 2014: 355–395), при чему је осим о синтаксичким цртама „које су обрађене у другим монографијама о језику писаца предвуковске епохе (конгруенција)“, било речи и о појединим особинама које чине карактеристику Суботићевог стила (употреба појединих типова предикатских реченица, тј. деагентивованих реченица и реченица са допунским предикативом) (Милановић 2014: 355).

<sup>5</sup> Бавећи се најважнијим тенденцијама у проучавању синтаксе српског језика XIX века, Ј. Павловић даје инвентар најчешће разматраних синтаксичких проблема у традиционалној историјскојезичкој литератури, при чему истиче да је на избор синтаксичких особина које ће бити посматране нарочито утицао модел заступљен у Маретићевој граматици (2020а: 31–32). Маретићев утицај на традиционалну методологију видљив је и у запостављању анализе синтаксе сложене реченице (Павловић 2020а: 30).

<sup>6</sup> Ковачевић (1990) структурно-семантички опис синтаксе илуструје применом модела семантичког поља интенционалности (пре свега финалности) на језик дела Доситеја Обрадовића. Поређење историјске грађе у овом раду усмерено је само према савременом језику. Тако се финална конструкције *за + инфинитив* тумачи „акузативизирањем“, при чему се занемарује утицај страних језика у том смислу у предстандардној епохи. Под директним утицајем модела семантичког поља М. Ковачевића, јављају се на почетку XXI века два рада Страхиње Степанова у којима се испитују предлошко-падежне конструкције са значењем узрока (2005), као и кондензатори каузалне клаузе (2006) у *Мемоарима* Проте Матије Ненадовића и приповеткама Лазе Лазаревића.

вањима српске језичке дијакроније историјскојезичка проучавања постају усмерена на језичку појаву, што ће се интензивирати почетком XXI века (Павловић 2017: 173–174). У том смислу синхрони структурални приступ<sup>7</sup> појединим синтаксичким системима савременог српског језика послужио је као инспирација за системско сагледавање дијакроних промена у функционисању различитих синтаксичких јединица (Павловић 2017: 173). Тако настају прве обимније структурално конципиране студије из историјске синтаксе славеносрпског периода српске културе, као што су студије И. Бјелаковић и Ј. Ајцановић, о којима ће касније бити више речи.

**3. Приступ проучавањима синтаксе представника тзв. Толстојеве школе.** На значај синтаксичких проучавања у вези са језиком славеносрпског периода међу првима скреће пажњу Толстојева ученица Ана Кречмер. Сумирајући резултате тридесетогодишњег истраживања славеносрпског доба, А. Кречмер истиче да се већина радова који се баве језичком анализом служи методом упитника који не обухвата све језичке нивое; лексика и синтакса представљене су „*isuvіше marginalno*“ (1990: 222). Најпре у чланку на немачком језику (1989. године), а потом и касније, А. Кречмер даје модел анализе славеносрпског, у коме је непосредан објекат анализе текст, при чему лингвистичка компонента анализе обухвата све језичке нивое, од фонографског до текстовног. Као најрелевантнији нивои сматрају се синтакса, а затим лексика (Кречмер 1991: 69). Истичући значај синтаксе и принципа текстовне организације, као и репертоара стилских елемената за испољавање дубинских развојних процеса и њихове динамике, Кречмер примењује савремену концепцију текстовне анализе Де Београндеа (R. de Beaugrande) и Дреслера (W. Dressler) на материјалу руске и српске писмености предстандардног доба (2007: 467).<sup>8</sup>

**4. Барокна реченица у истраживањима И. Грицкат и Љ. Суботић.** О методолошким принципима истраживања текстова славеносрпске епохе и статусу и улози појединих нивоа језика у оквиру лингвистичке анализе расправљало се и раније, шездесетих година XX века.

4.1. Иако И. Грицкат у почетку даје примат проучавањима лексике славеносрпског доба (1966: 65–66), нешто касније, међутим, она указује на

<sup>7</sup> Структурални приступ у лингвистици заснива се на посматрању језика као система, при чему се свака засебна јединица може посматрати само у оквиру система као његов саставни део (Subotić 2002: 64–65). Према овом научном приступу, класичан опис језичких јединица какав је био присутан у књижевнојезичким истраживањима у српској историјској лингвистици сам по себи није довољан без анализе њиховог функционисања у оквиру језичког система.

<sup>8</sup> Реч је о концепцији која постулира седам критеријума текстуалности, од којих су нарочито значајна два: кохезија и кохерентност. Док кохезија представља површински ниво организације текста, кохерентна средства организују његову семантичку мрежу. За различите типове (жанрове) текстова специфичне су посебне њихове комбинације, односно доминанте (Кречмер 2007: 467).



могуће разлоге за слабу проученост синтаксе, истичући да се стил сваког књижевног дела састоји „на 90% од синтаксе и лексике“, те да за таква истраживања није неопходно радити на оригиналима, што истраживаче историјске синтаксе ставља често у повољан положај (Грицкат 1968: 39–40). Посебну пажњу И. Грицкат посвећује синтаксичким одликама у текстовима тзв. нижег слоја славеносрпског писаног стварања,<sup>9</sup> одређујући их као особине псеудобарокног или познобарокног писања (Грицкат 1987: 125–127). Треба имати у виду да је књига М. Павића *Историја српске књижевности барокној доба (XVII и XVIII век)* из 1970. године имала велики утицај за уочавање и разумевање појава које је Ирена Грицкат осамдесетих година XX века назвала *барокнизација језика* (1987: 125).<sup>10</sup>

4.2. А. Милановић скреће пажњу и на значај једног поглавља у Павићевој књизи *Историја српске књижевности класицизма и ѓрегромантизма. Класицизам*. из 1979. године под називом *Нова теометрија ѓесничке реченице (ојкорачење и инверзија)* за синтаксичка истраживања класицистичког стиха (Милановић 2016: 152–153). Наслов овога поглавља парафразираан је у раду Љ. Суботић: *Барокна теометрија реченице досијтејевској ѓишја књижевној језика (Сѓтеријин роман Дејан и Дамјанка)* (Суботић 2007). Осим парафразе горенаведеног наслова, Љ. Суботић цитира и низ других Павићевих студија, посебно се ослањајући на напомене о барокној реченици Ђорђа Бранковића (2007: 242). Овим радом Љ. Суботић даје један нови смер истраживањима синтаксе у делима, пре свега, писаца који су писали доситејевским типом књижевног језика, при чему проналази особине које нису одлика вернакулара, а које су наслеђене из црквенословенске писмености. Основна одлика те наслеђене (барокне) синтаксе јесте дуга и гломазна реченица, која се у руској лингвистици именује као „ломоносовские предложения“ (Суботић 2007: 245). Такву сложену реченицу одликује и велики број стилских фигура, градације, контрасти, деминутиви, понављања, инверзије, парафразирања и сл., што је чини посебно гломазном и тешком, а могући извор лежи у латинском и немачком утицају који је био у почетку посредан (преко рускословенског), а потом и непосредан, будући да је све више јачао грађански сталез у пределима Аустријске монархије у којима су живели Срби (Суботић 2007: 246).

**5. ИСТРАЖИВАЊА СИНТАКСИЧКИХ ЦРКВЕНОСЛАВЕНИЗАМА (ПАРТИЦИПА) У ОПУСУ Љ. СУБОТИЋ.** Поред синтаксичких одлика које су последица латинско-

<sup>9</sup> Под називом славеносрпска епоха, нижи слој славеносрпског подразумева се „шири распон, који поред правога славеносрпског језика [...] обухвата и језички израз који би проучаваоци већином посматрали као српски са нешто задржаних, готово искључиво лексичких, црквенославизама и русизама“ (Грицкат 1987: 112).

<sup>10</sup> Новије монографије о језику појединих писаца славеносрпске епохе посвећују пажњу и синтаксичким одликама које се сматрају барокнима. Уп. нпр. поједине делове поглавља о синтакси у језику Јована Суботића А. Милановића (2014: 355–395).

-немачког утицаја, реченица доситејевског типа књижевног језика одликује се и особинама које се могу означити као црквенославенизми. У питању су, пре свега, партиципи и њихова употреба у језику писаца XIX века. Партиципи су као категорија постојали у свим књижевним језицима до увођења народног језика за књижевни. У народном језику они су се изгубили као категорија, а данас се препознају у формама глаголских придева и прилога, који могу вршити различите синтаксичке функције.

5.1. Судбином партиципа у књижевном језику код Срба у XIX веку бавила се Љ. Суботић. У неколико радова она је указала на функције партиципа у језику писаца предвуковске епохе користећи се синтаксичко-семантичком анализом. Радови Љ. Суботић заснивају се и на принципима генеративне (трансформационо-генеративне граматике) Н. Чомског, тј. функционисање партиципа сагледава се на нивоу површинске и дубинске реченичне структуре (в. Суботић 2002: 110–119).

Партиципи, као средство за кондензацију израза, постојали су још у старословенском језику, а у XIX веку код Срба били су присутни у рускословенском и славеносрпском језику (Суботић 1984а: 5). Љ. Суботић се бавила анализом три од пет партиципа: партиципом презента пасива, партиципом презента актива и партиципом претерита актива (1984а). У анализу су ушли флексивни облици наведених партиципа, док су из анализе изостали ови партиципи у функцији глаголских прилога. Корпус је формиран из текстова објављених од 1810. до 1867. године (Суботић 1984а: 7–8). За класификацију ексцерпираних грађе коришћен је морфолошки критеријум, у оквиру којег је вршена синтаксичко-семантичка анализа. Синтаксичко-семантичком анализом утврђено је које су функције партиципи имали у језику писаца XIX века: атрибутску, копредикатску, предикатску, функцију супстантива, функцију апсолутног датива, а регистроване су и категорије са двоструком трансформацијом (Суботић 1984а: 9), о чему пише и у посебном раду (Суботић 1984б). Значај истраживања о судбини партиципа огледа се у томе што је показано у ком правцу је ишао процес губљења партиципа као посебне категорије (в. Суботић 1984а: 68), а што је поткрепљено и статистичком анализом заступљености партиципа и њихових функција у текстовима из XIX века. Истом научном методологијом анализирани су и партиципи и њихове функције у језику Јована Стерије Поповића (Суботић 1998).

5.2. Истраживање Љ. Суботић (1995) о релативним реченицама, као парафразама партиципа, у *Баснама* и *Наравоученијима* Д. Обрадовића показало је да се Доситеј Обрадовић највише прилагођавао народном изразу и да се код писаца у XIX веку најраније изгубио партицип у атрибутској употреби (Суботић 1995: 51), што је потврђено и ранијим истраживањима.

5.3. Поред тога што су испитиване синтаксичке јединице типичне за текстове славеносрпског периода, било је покушаја и да се синтаксичке појаве забележене у језику савремених писаца потврде и у језику писаца из

XIX века. Бавећи се предикативним атрибутом са дијахронијско-синхронијског аспекта, В. Петровић и Љ. Суботић (2000) прате и стање код писаца предстандардне епохе. Након прегледа термилошких решења и идентификације у релевантним граматикама и радовима о овој проблематици, дају дефиницију предикативног атрибута. У функцији предикативног атрибута јављају се најчешће придеви, и то како прави тако и глаголски. У текстовима писаним у предстандардној епохи у овој функцији јављали су се партиципи. Структурни модели у којима се остварује функција предикативног атрибута у раду су поткрепљени и примерима потврђеним у језику писаца предстандардне епохе.<sup>11</sup>

5.4. Осим значајних запажања о партиципима, испитивања синтаксе у делима писаца предстандардне епохе, текла су и у другим правцима. У пилот-истраживању парцелације реченице у језику српских писаца XIX века, међу којима је испитиван и језик Вука Караџића, Љ. Суботић (1994) показала је да је парцелација као функционално-стилско средство својствена синтакси писаца XIX века, утврдивши сличности са синтаксичким структурама савремених писаца, с једне, односно разлике, с друге стране. Оно што је изнето у овом раду о постојању парцелације у језику писаца XIX века остаје да се испита на ширем корпусу.

6. СИНТАКСИЧКО-СЕМАНТИЧКЕ СТУДИЈЕ О ЈЕЗИКУ ПИСАЦА СЛАВЕНОСРПСКЕ ЕПОХЕ НА ПОЧЕТКУ XXI ВЕКА. Почетком XXI века на подстицај Љ. Суботић,<sup>12</sup> али и у оквиру пројекта *Историја српског језика* у Новом Саду, синтаксичким истраживањима језика предстандардне епохе посвећује се нарочита пажња. У свом кратком приказу резултата синтаксичких истраживања на поменутом пројекту (2005–2007) руководилац Јасмина Грковић-Мејџор истиче: „Имајући на уму да су историјска синтакса српског језика и функционални стилови књижевнојезичких идиома у Срба подручја којима се до скоро посвећивала оскудна пажња, те да су ове области у нас тек спорадично и недовољно изучаване, пројекат је великим делом усмерен на проблематику дијахроне синтаксе и функционалностилског раслојавања различитих идиома, пре свега на синтаксичко-семантички аспект овога раслојавања“ (Грковић-Мејџор 2007: 7).

6.1. Међу значајнијим синтаксичко-семантичким студијама које се ослањају на савремену лингвистичку литературу издвајају се студије о инфи-

<sup>11</sup> Предикативни и апозитивни атрибути у језику Јована Стерије Поповића и Јована Хацића били су предмет разматрања и у раду И. Ченејац са аспекта синтаксичко-семантичке анализе. Будући да се у позицији предикативног и апозитивног атрибута налазе, између осталог, и конгруентне форме партиципа, и овде су примењени неки од основних принципа трансформационо-генеративне граматике (ЧЕНЕЈАЦ 2002).

<sup>12</sup> А. Кречмер истиче да за проучавање славеносрпске писмености поред радова А. Младеновића највећи допринос представљају радови Љ. Суботић и „њене новосадске школе“ (2008: 546).

нитиву, који је био предмет проучавања у више радова, при чему се често примењује синхроно-дијахрони приступ.<sup>13</sup> Нека значења и функције инфинитива у *Природном љраву* Ј. С. Поповића указују на особености правног стила од којих неке нису присутне у савременој правној пракси (Суботић 1996).<sup>14</sup> Анализом синтаксичко-семантичких реализација инфинитива бавила се и И. Ченејац на рукопису *Мемоара* Проте Матије Ненадовића (1999–2001). У раду о употреби инфинитива у текстовима на почетку XIX века даје се преглед синтаксичких позиција инфинитива у поређењу са савременим језичким стањем (Петровић – Волновић 2005), док се у раду Ј. Ајџановић и В. Ружић расправља о циљном инфинитиву, који је везан првенствено уз глаголе кретања, на корпусу текстова из прве половине XIX века и из савременог српског језика (2015).

6.2. У периоду од 2005. до 2007. године на Филозофском факултету у Новом Саду одбрањена су и два магистарска рада у оквиру горепоменутог пројекта из области историјске синтаксе. Ти радови касније су објављени као обимније структуралнолингвистички конципиране синтаксичко-семантичке студије Ј. Ајџановић (2008) и И. Бјелаковић (2008) (уп. Павловић 2017: 176–177).

6.2.1. Јелена Ајџановић се тако бавила кондензацијом адвербијалних значења у књижевном језику код Срба у XIX веку, и то оним језиком који се у науци назива доситејевским.<sup>15</sup> Њена монографија описује један сегмент кондензовања језичког израза са синтаксичко-семантичког аспекта. Синтаксички аспект у овој монографији односи се на синтаксичка средства којима се остварује кондензовање исказа (конструкције са девербативном или деадјективном именицом, инфинитивом, глаголским прилогом прошлим или глаголским прилогом садашњим), а семантички аспект односи се на класификацију прикупљене грађе „према типу субординиране клаузе која се реконструира на базичном нивоу површинских нереченичних структура“ (Ајџановић 2008: 15). Дакле, према семантичком критеријуму, грађа је разврстана на конструкције са темпоралним, каузалним, интенционалним, кондиционалним, концесивним значењем, значењем средства (инструмента), значењем основе или критерија, а унутар ових семантичких категорија на уже семантичке подтипове.<sup>16</sup> Сагледавање функционисања кондензације

<sup>13</sup> Уп. Павловић 2020а: 34.

<sup>14</sup> Уп. и два рада Ј. Војновић о глаголским допунама у језику Ј. С. Поповића, који представљају прилог проучавању проблема реакције глагола у језику овог знаменитог писца (1999–2001; 2002).

<sup>15</sup> Нешто раније, такође на корпусу текстова из XIX века, Јелена Ајџановић анализирала је номинализоване структуре, са циљем да укаже на језичка средства „која се појављују као површински репрезенти објекатског конституента номинализоване радње“ (Ајџановић 2007: 64).

<sup>16</sup> На тај начин се „синтаксичке јединице посматрају структурално као системски организовани елементи груписани у одговарајуће семантичке подскупове“ (Павловић 2017: 176).

адвербијалних значења код писаца XIX века у односу на савремени српски језик показало је одређене сличности, али и разлике, које се најчешће односе на наслеђено стање. Грађа за анализу бирана је из различитих функционалних стилова, чиме је омогућено системско праћење испитиване синтаксичке појаве.

6.2.2. Синтаксичко-семантичком и функционалном анализом партиципског пасива у текстовима из XIX века бавила се Исидора Бјелаковић (2008).<sup>17</sup> Текстови који чине корпус писани су углавном доситејевским типом језика. Грађа је класификована према томе да ли пасивне конструкције реферишу о перфективној или импективној радњи, а затим се свака пасивна предикација дели на реализовану, потенцијалну, облигаторну и нереализовану радњу (Бјелаковић 2008: 28). Унутар ове поделе, даља класификација вршена је у односу на структуру предиката пасивне реченице, време, начин или облик глагола у предикату, видско-временски однос пасивне предикације и предикације са којом је у корелацији, као и у односу на семантичке типове глагола (Бјелаковић 2008: 31). Исцрпна анализа показала је да се пасивне конструкције као језичко средство везују за функционални стил.<sup>18</sup> Иако није било свеобухватне студије о партиципском пасиву у савременом језику, компаративном анализом са савременим стањем дошло се до извесних закључака – уочена је употреба партиципског пасива неких глагола код којих пасивизација није уобичајена у савременом српском језику (Бјелаковић 2008: 180).

7. **ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ.** Преглед досадашњих истраживања синтаксичких особености текстова писаних славеносрпским и доситејевским језиком показао је да се правац истраживања од скромних почетака кретао ка све већем посвећивању пажње синтаксичком нивоу анализе, при чему се понекад мењао и сам однос појединаца према овој врсти истраживања. Иако су остали језички нивои славеносрпског и доситејевског језика у већој мери истражени, чини се да ће прави „дух језика“ писаца славеносрпске епохе бити познатији тек уз подробнија синтаксичка истраживања, с обзиром на важност коју синтакса има у књижевнојезичким проучавањима (Грицкат 1974: 58; Кречмер 2007: 466). То произлази из чињенице да се књижевни и усмени језик у великој мери разликују управо „у синтаксичком и лексичком потенцијалу и инвентару“ (Суботић 2003а: 108–109).

Запостављеност синтаксичког нивоа анализе све до краја XX века, нарочито када је реч о монографским описима језика појединих славеносрпских писаца, последица је и непостојања адекватног теоријско-методолошког

<sup>17</sup> Проучавањем пасива поменути аутор бавио се и у низу других радова: Суботић – Бјелаковић 2005; Бјелаковић 2006; Бјелаковић 2007а; Бјелаковић 2007б; Бјелаковић 2009.

<sup>18</sup> У новије време већа пажња поклоњена је управо појединим синтаксичким средствима као одликама стила. Уп. радове: Милановић 2000; Бјелаковић – Алџановић 2007в; Бјелаковић 2007г; Павловић 2020б итд.

апарата. Разрађивању примене модела теорије и методологије савремене лингвистике у великој мери допринела је А. Кречмер, указујући, пре свега, на сам значај синтаксичких истраживања када су у питању предстандардни идиоми.

Крајем XX века доминира семантичко-синтаксички модел анализе, при чему се све више фокус са конкретне анализе једног дела помера ка одређеној језичкој појави, присутној у делима више писаца, што је случај и са синтаксичким истраживањима на корпусу из предстандардне епохе српског књижевног језика на почетку XXI века. Почетак XXI века доноси и померање фокуса са искључиво синтаксичких истраживања на функционално-стилски план. Утврђивање инвентара синтаксичких средстава у појединим функционалним стиловима у предстандардној епоси остаје као важан задатак будућих проучавања.

Синтаксичка истраживања текстова славеносрпске епохе су, како је показано, ипак била константно присутна почевши од шездесетих година XX века па све до данас, за разлику од лексике, којој у почетку није била посвећена довољна пажња.<sup>19</sup>

На тридесетогодишњицу истраживања славеносрпског доба А. Кречмер (1990: 226) констатовала је да је у то време синтакса била најнепознатији део славеносрпског језика. Данас, на шездесету годишњицу проучавања славеносрпског периода, можемо рећи да је синтаксичким истраживањима поклоњена у последњих тридесет година знатно већа пажња, при чему је приметна тенденција примене нових модела истраживања и коришћење савремене лингвистичке литературе, што би се могло протумачити и као трагање за најбољим методом анализе текстова славеносрпске епохе. У том смислу структуралистички и функционални приступ у истраживању савременог српског језика најподеснији је за примену и у анализи текстова предстандардних идиома, уз свест о томе да се текстови славеносрпске епохе морају посматрати у свом динамичном облику, што значи да се морају правити и синхронијске и дијахронијске анализе како би слика била што пластичнија и комплетнија (Суботић 2003б: 115).

#### ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Алџановић, Јелена. Исказивање објекта у номинализованим структурама (у текстовима 19. века). *Лингвистичке свеске* 6 (2007): 63–71.
- Алџановић, Јелена. *Кондензација адвербијалних значења у књижевном језику код Срба у XIX веку*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2008.
- Алџановић, Јелена, В. Ружић, Циљни инфинитив у књижевном језику код Срба у 19. веку и данас. *Лингвистичке свеске* 10 (2015): 124–142.

<sup>19</sup> Поједине монографије о језику писаца славеносрпске епохе уопште не садрже поглавље о лексичи (уп. Албин 1968а; Младеновић 1964; Суботић 1989).

- Албин, Александар. *Језик новина Сџефана Новаковића (1792–1794)*. Нови Сад: Матица српска, 1968а.
- Албин, Александар. Прилог проучавању језика Саве Текелије. *Прилози проучавању језика* 4 (1968б): 1–21.
- Бјелаковић, Исидора. Контекстуални показатељи пасивне и адјективске употребе трпног придева у копулативно-партиципским конструкцијама (у текстовима 19. века). *Прилози проучавању језика* 37 (2006): 31–50.
- Бјелаковић, Исидора. Релационо и/или детерминационо значење копулативно-партиципских конструкција (у текстовима 19. века). *Линџвистичке свеске* 6 (2007а): 139–148.
- Бјелаковић, Исидора. Агенс у неагентивним партиципским пасивним конструкцијама (у текстовима 19. века). *Зборник Маџице српске за филолоџију и линџвистичку* L (2007б): 63–70.
- Бјелаковић, Исидора, Јелена Алџановић. Перифрастични предикатски изрази са фазним значењем (дијахроно-синхрони план). *Годишњак Филозофског факултџета у Новом Саџу XXXII* (2007в): 329–340.
- Бјелаковић, Исидора. Декомпоновање предиката у новинским и административним текстовима 19. и 20. века (смена модела). *Научни састџанак славистџа у Вукове дане* 36/1 (2007г): 341–355.
- Бјелаковић, Исидора. *Партиципийски пасив у књижевном језику код Срба у XIX веку*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2008.
- Бјелаковић, Исидора. Рефлексивни пасив у језику Срба у периоду 1813–1855. (реализована радња). *Научни састџанак славистџа у Вукове дане* 38/1 (2009): 267–278.
- Војновић, Јелена. Допуна глагола у делу *Природно право* Јована Стерије Поповића. *Прилози проучавању језика* 30–32 (1999–2001): 121–206.
- Војновић, Јелена. Синтаксичке допуне и одредбе у језику Јована Стерије Поповића. *Прилози проучавању језика* 33 (2002): 41–57.
- Грицкат, Ирина. У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика. *Зборник за филолоџију и линџвистичку* IX (1966): 61–66.
- Грицкат, Ирина. О неким видовима историјскојезичких истраживања (на српском материјалу с краја 17. и почетка 18. века). *Зборник за филолоџију и линџвистичку* XI (1968): 39–45.
- Грицкат, Ирина. Положај синтаксе у Вуково време и у Вуковом делу. *Ковчежић. Прилози и траћа о Досијеју и Вуку*, књ. 12 (1974): 56–60.
- Грицкат, Ирина. Још нека питања у вези са славеносрпском епохом. *Јужнословенски филолоџ* 43 (1987): 111–135.
- Грковић-Мелџор, Јасмина. Кратак приказ резултата синтаксичких истраживања на пројекту *Историја српског језика* (2005–2007). *Линџвистичке свеске* 6 (2007): 7–12.
- Кашић, Јован. *Језик Милована Виџаковића*. Нови Сад: Филозофски факултет, 1968.

- Ковачевић, Милош. Из проблематике развоја синтаксичких категорија: финалне конструкције у Доситејеву језику. *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* 19/2 (1990): 69–80.
- КРЕЧМЕР, Ана. Методологија разрађивања лингвистичких текстовних модела за пред-стандардно језичко доба. *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* 20/2 (1991): 65–71.
- КРЕЧМЕР, Ана. О синтакси предстандардних фаза језичког развоја (на материјалу српске и руске писмености). *Зборник Маџице српске за славистиџику* 71–72 (2007): 465–480.
- КРЕЧМЕР, Ана. О језику предвуковске српске писмености. *Српски језик* XIII/1–2 (2008): 543–552.
- Милановић, Александар. Конкуренција деагентизованих реченица при генези српског новинарског стила. *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* 29/1 (2000): 287–295.
- Милановић, Александар. *Језик Јована Субоџића*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду и Чигоја штампа, 2014.
- Милановић, Александар. Милорад Павић као историчар српског књижевног језика. Ј. Дражић, И. Бјелаковић, Д. Средојевић (ур.). *Теме језикословне у србистиџици кроз диџахронију и синхронију*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2016, 143–157.
- Младеновић, Александар. *О народном језику Јована Раџића*. Нови Сад: Матица српска, 1964.
- НУОРЛУТО, Јуси. *Језик Јована Сијеџића. Доџринос истџорији сџангардноџ језика код Срба*. Београд: Завод за уџбенике, Вукова задужбина – Нови Сад: Матица српска, 2017.
- Павловић, Слободан. Српска историјска лингвистика на почетку XXI века. *Јужно-словенски филолоџ* LXXIII/3–4 (2017): 165–205.
- Павловић, Јелена. Најважније тенденције у проучавању синтаксе српског језика 19. века. Проф. др Милош Ковачевић, доц. др Јелена Петковић (ур.). *Савремена џроучавања језика и књижевности*. Зборник радова са XI научног скупа младих филолога Србије, одржаног 30. марта 2019. године на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу. Година XI/1. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2020а, 27–38.
- Павловић, Јелена. Нерестриктивне релативне реченице у административно-правном стилу српскога језика 19. века (прелиминарна истраживања). *Verba iuvenium. Словоџо на младџиџе* 2 (2020б): 33–47.
- Петровић, Владислава, Јелена Волновић. Употреба инфинитива у текстовима са почетка 19. века. *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* 34/1 (2005): 71–88.
- СТЕПАНОВ, Страхиња. Падежне и предлошко-падежне конструкције са значењем узрока у делу Проте М. Ненадовића и Лазе Лазаревића. *Прилози џроучавању језика* 36 (2005): 77–102.
- СТЕПАНОВ, Страхиња. О реченичним и нереченичним предикацијама са узрочним значењем код Проте Матије Ненадовића и Лазе Лазаревића. *Прилози џроучавању језика* 37 (2006): 69–98.



- СУБОТИЋ, Љиљана. Судбина партиципа у књижевном језику код Срба у 19. веку. *Прилози проучавању језика* 20 (1984а): 5–81.
- СУБОТИЋ, Љиљана. Један случај синтаксичке двозначности и функција граматичког рода (на материјалу из језика писаца 19. века). *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* 13/1 (1984б): 111–113.
- СУБОТИЋ, Љиљана. *Језик Јована Хаџића*. Нови Сад: Матица српска, 1989.
- СУБОТИЋ, Љиљана. Парцелација реченице у језику писаца 19. века. *Зборник Маџиџе српске за филолоџију и линџисџику XXXVII/1–2* (1994): 597–603.
- СУБОТИЋ, Љиљана. Доситејеџе *Басне* и *Наравоученија* (језичка анализа – релативне реченице). *Годиџњаџ Филозофскоџ факулџетиџа у Новом Саџу XXIII* (1995): 45–51.
- СУБОТИЋ, Љиљана. Језик Стериџиних правних списа (инфинитив – нека значења и функције). *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* 25/2 (1996): 79–84.
- СУБОТИЋ, Љиљана. Употреба партиципа у књижевном језику Јована Стериџе Поповића. *Зборник Маџиџе српске за филолоџију и линџисџику XLI/2* (1998): 95–102.
- СУБОТИЋ, Љиљана. Критички приступ проучавању историје (српског) књижевног језика. *Српски језик VIII/1–2* (2003а): 99–110.
- СУБОТИЋ, Љиљана. Проблеми проучавања историје (српског) књижевног језика. *Probleme de filologie slavă XI* (2003б): 109–116.
- СУБОТИЋ, Љиљана, Исидора Бјелаковић. Исказивање и типологија агенса у пасивним конструкџијама (у језику писаца предвуковске епохе уз поређење са стандардним језиком). *Научни сасиџанак славистиџа у Вукове дане* 34/1 (2005): 55–71.
- СУБОТИЋ, Љиљана. Барокна геометрија реченице доситејеџског типа књижевног језика (Стериџин роман *Дејан* и *Дамјанка*). *Линџисџиџџке свеске* 6 (2007): 240–252.
- УНБЕГАУН, Борис. *Почеџи књижевноџ језика код Срба*. Београд: Вукова задужбина, Орфелин – Нови Сад: Матица српска, 1995.
- ХЕРИТИ, Питер. *Књижеџни језик Емануџла Јанковића*. Нови Сад: Матица српска, 1983.
- ЦВЕТКОВИЋ ТЕОФИЛОВИЋ, Ирена. Књижеџни језик код Срба у XVIII и првој половини XIX века – доприноси иностраних проучавалаца. *Годиџњаџ за српски језик и књижеџност* 11 (2011): 109–120.
- ЧЕНЕЈАЦ, Исидора. Инфинитив у *Мемоарима* Проте Матије Ненадовића. *Прилози проучавању језика* 30–32 (1999–2001): 97–120.
- ЧЕНЕЈАЦ Исидора. Предикативни и апозитивни атрибути у језику Јована Стериџе Поповића и Јована Хаџића. *Прилози проучавању језика* 33 (2002): 19–40.

\*

- NUORLUOTO, Juhani. *Jovan Stejić's language. A Contribution to the History of the Serbo-Croatian Standard language*. Slavica Helsingiensia 8. Helsinki: Department of Slavonic Languages, Univerzity of Helsinki, 1989.
- KRETSCHMER, Anna. *Zur Methodik der Untersuchung älterer slavischer schriftsprachlicher Texte* (am Beispiel des slavenoserbischen Schrifttums). Slavistische Beiträge 241. München 1989.

- KREČMER, Ana. Nekoliko napomena povodom 30-godišnjeg jubileja istraživanja slaveno-srpskog perioda. *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику XXXIII* (1990): 221–231.
- KUNA, Herta. *Jezičke karakteristike književnih djela Dositeja Obradovića*. Djela knj. XXXVI. Odjeljenje društvenih nauka knj. 21. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1970.
- SUBOTIĆ, Ljiljana. Vladislava PETROVIĆ. Apozitivni i/ili predikativni atribut (dijahrono-sinhroni aspekt; terminološko-pojmovna razmatranja). *Јужнословенски филолоџ* LVI (2000): 1141–1160.
- SUBOTIĆ, Ljiljana. *Istorijska lingvistika*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2002.

Irena R. Cvetković Teofilović  
Jelena M. Stošić

PREVIOUS RESEARCH OF SYNTAX IN THE LANGUAGE OF WRITERS  
OF THE SLAVONIC-SERBIAN ERA

Summary

The paper offers an overview of the previous research of syntax of the language of writers of the Slavonic-Serbian era. The initial research of the texts from this period is found in the 1960's and it marked a humble beginning of studying the syntax in the works of writers who wrote in two literary linguistic idioms – Slavonic-Serbian and Dositeyan. The reason for a frequent neglect of syntax, especially in the monographs dedicated to the language of writers of the pre-standard period, lies in the application of the basic model of analysis, i.e. in the method of the questionnaire that was primarily applied for the analysis of the phonetic and morphological level, while lexis and syntax were marginalized. Only lately have the representatives of the so-called Tolstoy's school insisted on the special status of syntax and lexis since spoken and written language is essentially different precisely in the syntactic and lexical inventory. The last decade of the 20<sup>th</sup> century and the beginning of the 21<sup>st</sup> century have also brought the application of contemporary theories and methods on the corpus of texts of the Slavonic-Serbian era, where syntactic research occupies an increasingly more important place.

Универзитет у Нишу  
Филозофски факултет  
*irena.cvetkovic.teofilovic@filfak.ni.ac.rs*  
*jelena.stosic@filfak.ni.ac.rs*

Др Александар М. Милановић  
Др Ана З. Мацановић

## ПРВА ПРОУЧАВАЊА СЛАВЕНОСРПСКЕ ЛЕКСИКЕ\*

У раду се анализирају прва проучавања славеносрпске лексике. Иако се почетак истраживања славеносрпског језика, самим тим и лексике наведеног периода, везује за шездесете године 20. века, у србистици се често пренебрегава чињеница да је оваквих испитивања бивало и раније. С тим у вези, циљ овог рада је да се истакну ставови и промишљања о славеносрпској лексици како првих лингвиста тако и првих књижевних критичара и историчара књижевности током 19. и с почетка 20. века. Посебна пажња посвећена је односу према ненародној лексици – лексичким славенизмима, с једне стране, и туђицама и позајмљеницама из несловенских језика с друге стране.

*Кључне речи:* славеносрпски језик, доситејевски језик, лексички славенизам, позајмљенице, пуризам.

**1. Први описи и тумачења славеносрпског језика.** Дескрипција славеносрпског језика започета је, наравно, већ у славеносрпској епохи, а нарочито у њеној доситејевској фази, и то пре свега у тадашњим граматикама и речницима,<sup>1</sup> филолошким расправама и полемикама, као и у појединим предговорима књига различитог садржаја. Нажалост, дневних новина и часописа са филолошким прилозима било је мало,<sup>2</sup> а не рачунајући граматике и речнике, исто важи и за обимније филолошке студије, штампане као самостална издања. Зато је и број обрађених научних података о славено-

---

\* Овај рад финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-9/2021-14 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

<sup>1</sup> Први попис тадашњих граматика и речника објавио је Павел Јозеф Шафарик (2004: 260–265).

<sup>2</sup> Најважнију улогу овде су почетком 19. в. одиграле *Новине српске* Димитрија Давидовића (и Димитрија Фрушића), а потом и *Српски лејоџис* Матице српске.

српском језику из друге половине 18. и с почетка 19. века релативно мали, али он почиње расти с појавом и јачањем вуковске оријентације у српској филологији. Том процесу нарочито су допринеле књижевнојезичке полемике између двеју филолошких струја, доситејевске и вуковске, а међу којима се у литератури обично издвајају Вукове полемике са Милованом Видаковићем и Јованом Хаџићем. Познато је и да је друга расправа окончана Даничићевим *Рајом за српски језик и њравојис* (1847). Наравно, у време конкуренције норми у књижевнојезичке полемике укључили су се и страни филолози, на пример Јернеј Копитар стајући на Вукову, а Јосиф Добровски стајући на Видаковићеву страну. Павел Јозеф Шафарик трудио се пак да остане неутралан у овим полемикама.

Будући да је морфолошка структура доситејевскога језика већ била у великој мери посрбљена, дакле недискутабилна из угла залагања за народни језик у култури, а да су синтаксичка истраживања била тек у повоју, те је овај ниво структуре језика био практично „невидљив“, у центру филолошке пажње првих тумача, поред графије и ортографије, нашла се славено-српска лексика.

**2. Досадашња истраживања славеносрпске лексике.** Славеносрпска епоха обухвата период од око стотину година, а исто толико – скоро читав један век – прошао је од њеног свршетка до појаве првих већих проучавања овог периода српске културе, и то најпре у радовима И. Грицкат, А. Младеновића, А. Албина, Ј. Кашића и др. Иако би израда библиографије радова из области ове епохе била обиман посао, будући да у србистици постоји обиље истраживања који се баве језиком славеносрпског доба (исп. Милановић 2020), то се пре свега односи на графијско-ортографијску, фонетско-фонолошку и морфолошку проблематику. Области лексике и синтаксе још увек су готово неистражене – иако постоји доста публикација посвећених овим темама, у питању су фрагментарна истраживања, без увида у целину (Бјелаковић 2016: 170). Углавном су у питању проучавања лексике у појединачним делима (нпр. Бјелаковић–Милановић 2013; Ранђеловић 2014), у склопу опуса једног аутора (исп. Младеновић 1982; Суботић 1989; Милановић 2014 итд.) или пак у оквиру одређеног жанра (в. Бјелаковић 2012; Милановић 2013: 195–203 и сл.). У литератури из области историјске лексикологије такође су присутне и анализе одређеног лексичког слоја, попут терминолошких истраживања (исп. Бјелаковић 2017; Маџановић 2018), проучавања славенизама (исп. Стијовић 1992; Зорић 2018), лексике страног порекла (Кречмер 1997) и(ли) одређене лексичко-семантичке групе (Ристић 1996) на славеносрпском корпусу. Комплетна и исцрпна анализа славеносрпског лексикона биће могућа када пројекат израде *Речника славеносрпског језика*, започет под окриљем Матице српске, буде био завршен.

**3. Улога тумача језика и књижевности.** Немали допринос проучавању славеносрпског језика, а и његове лексике, дали су, поред првих лингвиста,

и први књижевни критичари и историчари српске књижевности током 19. и у првој половини 20. века. Познато је, наиме, да је у почетку српска књижевна критика била филолошка, усмерена у великој мери на језик и стил књижевног дела.<sup>3</sup> Приступ славеносрпској лексици лингвиста с једне стране и тумача књижевности с друге био је, наравно, различит, али је имао и заједничке карактеристике. Иако су се при тумачењу стилских карактеристика језика просветитељских, сентименталистичких и класицистичких писаца углавном задржавали само на регистровању и навођењу примера ненародне лексике, улазећи при томе само површно и у питање њеног порекла, књижевни критичари и историчари књижевности истакли су као стилску карактеристику *лексичку хетерогеност* славеносрпских књижевних текстова, што је отварало перспективе за нова истраживања на овоме терену. Осуђујући, попут лингвиста, активирање славенизама и различитих несловенских туђица и позајмљеница у језику књижевних дела, историчари књижевности вуковске оријентације нису детаљније улазили у *мотивацију* за активирање овакве лексике, као ни у њене стилске *функције*. Негативно вредновање ненародне лексике у књижевним текстовима – пре свега славенизама, германизама и турцизама – тако је и код књижевних критичара и књижевних историчара, као и код лингвиста, више почивало на нормативистичким него на стилистичким критеријумима.

С друге стране, лексички славенизми у тумачењима посленика науке о књижевности посматрани су углавном као монолитна категорија вокабулара који нам је стигао руским посредством, без увиђања улоге и функција српско-словенске лексике у славеносрпском језику, чак и без истицања славеносрбизама (лексичких хибрида), који су били под највећим ударом Вука и вуковаца.

4. КОПИТАР О СТВАРАЊУ ТЕРМИНОЛОГИЈА И СТАТУСУ ПОЗАЈМЉЕНИЦА. Јернеј Копитар је у тексту *Прилози њрејледу српске лијературе у Аустријском Царству* (1811) сагледао српску штампану продукцију у области књижевности, али и науке. Представљајући аустријској публици Стојковићеву *Физику* и Соларићево *Земљеописаније*, Копитар (1984: 128) истиче потешкоће при стварању словенских научних терминологија и потенцијалну предност коју би у тој сфери могли имати Срби у односу на Русе: „Дакле, Срби у сваком случају могу да покушају да више у духу првих језикотвораца створе једну естетичнију, барем мање незграпну терминологију.“ На истом месту славни филолог Србима није препоручио преузимање чешке, пољске или руске терминологије, и похвалио је „значај Соларићевог честитог настојања“ да се створи аутентична српска научна терминологија.

У преводу *Јесџесџвословија* Јоакима Вујића Копитар (1984: 129) је у истом тексту замерио што „Господин Вујић понекад мало више германизира“,

<sup>3</sup> „Питање језика у њихово доба јављало се као основно у нашој књижевности, оно није било само ствар граматичара, него и књижевника, родољуба, бораца за прогрес, једном речју свих оних који су се затекли на послу духовног буђења нације“ (Поповић, М. 1966: 32).

остављајући имена појединих птица на немачком језику, без жеље да на народној основи нормира зоолошке термине. У преводу *Слейої мица* истог преводиоца Копитар (1984: 130) износи и исту примедбу, сада наводећи и конкретне примере непотребних и стилски неуверљивих германизама.<sup>4</sup> Уз *Вещиину рачунања* Јована Дошеновића Копитар (1984: 133) без детаљнијег коментара, што изненађује, издваја један терминолошки вредан детаљ: „На крају књиге се на четири странице налази попис и превод новоскованих термина из ове дисциплине“. При приказивању Наполеонове биографије коју је с немачког рогобатно, уз обиље германизама, превео у Загребу Антон Нађ, Копитар је кроз поређење поступака постојећег и потенцијалних преводилаца изнео и посредну похвалу славеносрпским писцима на терминолошким иновацијама које су чинили. Веома је битно истаћи да је Копитар и овде допуштао неологизацију, искључиво у духу „словенског језика“, али и преузимање из блиског руског језика.<sup>5</sup> И у приказу *Новина српских* у тексту *Српска лиџература* (1814) Копитар (1984: 145–146) вреднује, између осталог, и активiranу лексику, наводећи углавном исте примере турцизама, славенизама и германизама као и Вук Карацић у својој рецензији, али и оштро осуђујући славеносрпски језик, који се описује као „заправо једно чудовиште“.

О доситејевском језику и уделу славенизама у његовој лексици Копитар (1984: 187) оставља тачно запажање: „Од Доситеја Обрадовића (1782) све више расте тај број пријатеља матерњег језика. Још увек додуше сваки мање или више вуче са собом остатке старословенског; али ни код првих Италијана и Француза у том погледу није било другачије“.

**5. ШАФАРИКОВИ КРИТЕРИЈУМИ ЗА СЕЛЕКЦИЈУ ЛЕКСИКЕ.** Статус славенизама од Вуковог и Копитаревог времена нашао се у средишту лексичких сагледавања славеносрпског језика. Тако је и Павел Јозеф Шафарик као сведок књижевнојезичких процеса, у периоду до 1836. године, када је завршио *Историју српске књижевности*, нетачно и помало тенденциозно констатовао како је Доситеј у своја дела уносио само оне славенизме и друге позајмљенице који су већ били ушли у српски народни језик (као што је то, на пример, чинио Гаврил Стефановић Венцловић):

<sup>4</sup> „Језик је веома германизиран: *се щикуже* (пристоји се), а још више засмета када жене које нису биле међу Немцима кажу – *щил канаљо сакраменска*, него када посилни каже *сакерлојинаин* итд.“ (КОПИТАР 1984: 130).

<sup>5</sup> „Тешко да је господин Нађ рођени Словен. Ако би неки рођени Словен, рецимо Србин као Соларић, Дошеновић или аутор *Сала дебелоја јера*, прихватио да уради други превод, онда би географску, војну, политичку и дипломатску терминологију, која је код Нађа већим делом веома лоше урађена, морао вредније да потражи међу Илирцима или би је пак делом могао од Руса (будући да су наши дијалекти међусобно тако блиски: само су неки термини на тельствованіе сувише *sesquipedal*) или би је могао сам створити у духу словенског језика“ (КОПИТАР 1984: 139).

„Писао је, како је то већ било примећено, први међу Србима новије доба и – што је још више – први са сталним успехом и трајним деловањем, на чистом српском, а да притом није избегавао добре словенске речи, из црквеног језика у живот давно пренесене и од народног дијалекта органски усвојене, или, такође, из других новијих европских језика у српском одомаћене речи, облике речи и фразе, где су му се оне, нетражене, нудиле“ (ШАФАРИК 2004: 225).

Износићи нетачан закључак о Доситејевим славенизмима, али и несловенским позајмљеницама, Шафарик је заправо предлагао критеријуме за селекцију лексике при стандардизацији српског језика: да треба задржати оне лексеме које су ушле у живи говор сеоске, али и градске средине. Тако је у свом суду помирио доситејевске и вуковске погледе, и то изнесене без израженијег пуристичког набоја.

6. РИСТИЋ О МЕСТУ СЛАВЕНИЗАМА У БУДУЋЕМ СТАНДАРДНОМ ЈЕЗИКУ. Средином 19. века судбина славеносрпског језика била је већ сасвим извесна. Године 1852. године Јован Ристић, „први национални критичар наш“ (Живковић 1966б: 76), полазећи од другачијих језичких критеријума у односу на Шафарика, констатује Доситејеве језичке „странпутице“.<sup>6</sup> У истом раду прави се и паралела која је неретко понављана у српској филологији: „Корисним Доситејевим радом прокрчен је, дакле, прави пут, који је Вук до краја изградио“ (Ристић 1983а: 281).<sup>7</sup> Анализирајући 1855. други Вуков *Српски рјечник*, Ристић разрађује и на конкретним примерима илуструје критеријуме за селекцију стандарднојезичке лексике, у коју, по ауторовом мишљењу, треба да уђу одомаћени славенизми, као и друге позајмљенице и неологизми. Селекција славенизама, међутим, мора бити строга:

„Ми не иштемо да се речи славенске у ред србски[x] узму; и оне имају своје место; не иштемо да се уместо наши[x] србски[x] речи пише: *ождиганије, щчасиџије, войрос, оџивей, њечал* итд., али мислимо да праведно можемо зактевати да се новообразоване речи у обзир узму, као: *џредсџава, џредрасуга, увиђавносџ* и друге, којима нам се сваки дан с великим успехом језик обогаћава и које се овде-онде једнако понављају. [...] Тако исто и из активног живота, који такође језик снажи и обогаћава.

<sup>6</sup> „И мада је Доситеј, што се тиче поучне грађе, после неколико година имао следбеника, ипак питање језика још није било рашчишћено. Тај језик је морао да прође свим странпутицама пре него што је дошао на право место. Колико је успоренији духовни раст, толико је више за човека понижавајућа спорост његовог развоја. Од старословенског и српског језика створен је сада *славеносербски* и уздигнут на степен књижевног. У њему није било чврстих правила, већ га је свако употребљавао по својој вољи. У овом периоду су били најактивнији *Видаковић, Вујић, Берић и Болић*“ (Ристић 1983а: 277).

<sup>7</sup> Уп. нпр. Игњатовићеву оцену Доситејевог деловања из 1857. године: „Он је посејао идеју еманципације српског језика и духа, но ова идеја је тек доцније до победе коначне доспела“ (Игњатовић 1983: 248).

*Правило, ревност̄, собствѣност̄, брак, ѿкровиѣтељ, начелник* и овима подобне речи тако су исто код нас право грађанства задобиле као и турске: *акџам, икинџија, кавџаџија, чарџија, мана, арач*, итд. или западне: *амрел, ѿџаџа, џкола* итд.“ (Ристић 1983б: 300–301).

Велику лингвистичку важност оваквих предлога препознајемо пре свега у релевантним информацијама о *језичком осећању* тадашњих образованих Срба и о њиховим критеријумима за вредновање славенизама и несловенских позајмљеница. Ристић, додајмо, није био радикални вуковац, већ пре умерени доситејевац. Године 1855. у писму Стерији он хвали пишчев поступак језичке надградње лексичким славенизмима.<sup>8</sup>

7. Вуловић и питање мотивације за активирање славенизама. Крајем 19. века стасавана нова генерација тумача књижевности, која први пут улази дубље у питање мотивације за активирање славенизама и несловенских позајмљеница у књижевном тексту. Светислав Вуловић (1953: 129), једна од централних личности епохе, 1878. године за поједине Сарајлијине славенизме, наводећи их конкретно, напомиње да их је песник узимао „у невољи“, тј. у лексичкој изнудици, али одмах релативизујући сопствени суд и наводећи да је други разлог „бујна, готово ексцентрична, нарав Симинова“:

„Осим тога је у Србијанци пуно турских, не најобичнијих речи; а у невољи је Сима узимао и руске речи, као: мука (брашно), думати, дождават, итд. Еда ли му је овде одиста била невоља, или је шта друго било? За ове на прилику руске речи има лепих српских речи; а он није био слаб зналац српскога језика. Мени се чини да је оване опет узрок бујна, готово ексцентрична, нарав Симинова“ (Вуловић 1953: 129).

И сâм осећајући да навена тумачења нису довољно убедљива, Вуловић (1953: 130) наводи још једну, врло директну мотивацију: „У Бесарабији је Сима заволо Русе и руски језик, и отуда руске речи у Србијанци“. У овој студији активирање лексичких славенизама није ни стилски ни књижевнојезички контекстуализовано иако је Вуловић (1953: 146) тачно запазио: „Књижевна борба од 1814 до 1848 године није Симу занела. Он је ценио и штовао све раднике књижевне који су ма што књижевности привредили“. Потом је и одмах пренео и Игњатовићево сведочење да се Сарајлија похвално изражавао о Видаковићу и Вујићу, типичним књижевним представницима славеносрпске епохе.

8. Скерлићев поглед на мотивацију за активирање славенизама. У епохи „београдског стила“ редефинисан је и поглед на књижевну и књижев-

<sup>8</sup> „Ви имате толико времена да можете познати ход просвете обште и отворити себи нови свет знања – и то је што Булгарин од књижевника иште; вични свима финоћама народне беседе, попуњавате је богатством црквенога словенскога језика и, црпивши дуго на многим изворима знања, изливате мисли и осећања своја у различном обличју“ (Ристић 1983в: 310).



нојезичку прошлост, нарочито ону од Доситејевог времена. Тако је и Јован Скерлић на почетку *Историје нове српске књижевности* (1914) прецизно дефинисао социолингвистичке узроке одомаћивања рускословенске лексике почетком 19. века.<sup>9</sup> Попут Вуловића, и Скерлић је узроке за активирање славенизама проналазио у биографским детаљима писаца, али је међу првима истицао и суштинске тематске и стилске разлоге. Зато он исправно утврђује два узрока за појаву Доситејевих славенизама, али и несловенских позајмљеница које су нам стигле руским посредством:

„Он се родио у једном крају где је српско становништво јако измешано са туђинским и где је језик неизбежно морао изгубити од своје чистоте. Затим, он се почео учити у рускословенским књигама, већи део живота провео је у туђини, образовао се на туђим језицима, и није владао чистим народним језиком. Најзад, пишући филозофска и етичка дела он се није могао служити простим, још неразвијеним народним говором српским, и отуда код њега велики број ненародних речи и реченичних обрта, и то нарочито из рускословенског и словенског језика, управо из руског језика XVIII века, у који је, после Петра Великог, ушло много страних и скованих речи“ (Скерлић 1967: 103).

Скерлић се у *Историји* неретко враћао лексичким феноменима: стилској функцији славенизама, стварању терминологија, лексичкој надградњи основице књижевног језика. На недовољност изражајних могућности простог народног језика Скерлић је указао не само у Доситејевом случају, већ и тумачећи славенизме у опусу Глигорија Трлајића.<sup>10</sup> Зато су лексички славенизми доживљавани као елеменат богаћења језика културе, што је Скерлић подвукао у опису деловања Лукијана Мушицког,<sup>11</sup> али и Јована Хаџића.<sup>12</sup>

<sup>9</sup> „Црквени и образовани људи, они који су се тада називали ‘учена класа’, одликовали су се што су ‘славјанствовали’, то јест што су се трудили да говоре књижевним рускословенским језиком, или бар мешавином између рускословенског и народног. У почетку XIX века било је већих српских места у којима су грађани, па и саме жене, ‘славјанствовали’. Тај језик пустио је дубока, и доцније, када је преовладао народни језик, у данашњем књижевном језику остао је велики број рускословенских речи, нарочито апстрактних“ (Скерлић 1967: 54).

<sup>10</sup> „Што се тиче језика, Трлајић је био доследан у својој љубави за рускословенски. Он је био школован човек, писао је о апстрактним предметима и за њега је народни језик био сасвим недовољан. И зато је усвајао савршен, књижевно већ развијен и филозофским терминима снабдевен ‘чисти, богати и прекрасни славјански језик наш’“ (Скерлић 1967: 116).

<sup>11</sup> „Он разликује ‘внешње’ и ‘внутрење’ богатство језика. Спољашње богатство састоји се у броју речи које означавају живе и видљиве предмете; унутрашње богатство састоји се у обиљу речи које означавају апстрактне појмове (‘умозрителне мисли’ и ‘внутрене предмете’). Српски народ је ‘орао и копао, много дјелао, јуначествовао, ал’ мало мислио, кромје о первама нуждама’, – и зато је сиромашан речима за апстрактне појмове. Ради тога потребно је користити се ‘виткошћу’ српскога језика, стварати нове речи, а нарочито обрађати се за помоћ ‘богатом и благоволателном сојузнику и спомоћнику – славенском језику’“ (Скерлић 1967: 147).

<sup>12</sup> „Хаџић је тада био и остао присталица народнога језика, био један од првих српских писаца који су стално уважавали српску народну поезију, али он је мислио да искључу-

Лексичке потешкоће највидљивије су биле у сфери терминологије, на шта се Скерлић осврнуо у анализи Соларићевог језика, враћајући се питању отвореном још код Копитара.<sup>13</sup>

9. Павле Поповић и ширење истраживачког поља. У монографији *Милован Видаковић*, објављеној као целина 1934. после делова штампаних у периоду 1928–1932. године, Павле Поповић је морао тумачити и бројне језичке аспекте Видаковићевог стваралаштва и јавног деловања. С пуно разлога истакнут је Видаковићев *џуризам*, што је превасходно лексички феномен на којем други тумачи књижевности пре Поповића нису довољно инсистирали у анализама: „Млад као што је био, а велики поштовалац матерњег језика, он ту најпре жали што многи презиру свој језик, а после тражи чистоту језика, и грми против турских и нарочито немачких речи којих је пуно у говору. Видаковић је, изгледа, и доцније био познат баш по томе чишћењу језика од туђих речи“ (Поповић П. 2000: 159).

Друга иновација у Поповићевим анализама јесте скретање истраживачке пажње на деривациони аспект при анализи славенизама. При тумачењу Видаковићевог залагања за „прост“ народни језик П. Поповић (2000: 159) наводи и поједине пишчеве творбене славенизме, односно руске и руско-словенске суфиксе: „Наравно, ове његове изјаве не треба схватити буквално; и у тим његовим ‘просто’ писаним делима он има пуно књижевних израза (‘восток’, ‘должност’, ‘серце’ итд.) и ‘славенских оконченија’ (‘сожалителни’, ‘сожаленије’ итд.)“<sup>14</sup> Архаичном термину *оконченије* као ефектном цитату Поповић се вратио још једном, истичући деривациони аспект при русификацији у славеносрпском језику.<sup>15</sup> Трећа новина у анализама јесте увиђање фонетске русификације домаће лексике: „Али писац *Примјечанија* неће, наравно, чист српски језик него ‘исправљен’ према словенском; свако ‘крв’, ‘трн’, ‘дрво’, он ће мењати у: ‘кров’, ‘терн’, ‘древно’“ (Поповић П. 2000: 160).

10. Владан Недић и затварање круга. До 1960-их година, када почиње детаљније проучавање славеносрпског језика, представници наше науке о књижевности понудили су научној јавности различита запажања о лексички не само књижевних дела у другој половини 18. и првој половини 19. века. Као пример континуитета у тумачењу појединих лингвистичких питања у књижевноисторијским студијама наводимо Недићево мишљење из 1959.

---

чив народни језик није без позајмица и развијања да постане књижевни језик“ (Скерлић 1967: 194).

<sup>13</sup> „Али он је у ствари писао мешавином српског и рускословенског језика, натежући са филозофском терминологијом“ (Скерлић 1967: 121).

<sup>14</sup> У наведеним примерима и префикс *со-* је, додуше, истог порекла, односно лексеме у целини, што Поповић превиђа.

<sup>15</sup> „Доцније, у предговору *Силоана* он ће понова констатовати, ако је у првим делима и писао просто, да је ипак ‘у прву част Љубомира јошт и више словенских оконченија увео’ него раније“ (Поповић П. 2000: 160).

године о утицају руске средине и руске књижевности, као и о смеру уласка рускословенизама у Сарајлијину *Србијанку*, које у пуној мери корелира са Вуловићевим:

„Милутиновић је већ неколико година живео изван своје земље. То је оставило трага. Иако не знамо поименце његову кишињевску лектуру, осетан утицај руског језика у *Србијанци* наводи одмах на мисао да му књижевност блиског словенског народа није била нимало туђа. Више смо него уверени да је и црквенословенске речи зајмио тада већином из рускога, у коме је – истина у мањој мери – владало слично стање“ (Недић 1966: 70–71).

11. Даничићева запажања о терминолошкој лексици. Убрзо након доласка у Беч и познанства са Вуком и Миклошичем, млади Ђуро Даничић под псеудонимом „Младѣ Србинѣ изѣ Аустрiе“ 1845. године у часопису *Погунавка* (1845/50: 207–208) објављује кратак текст *Загиркивалу*.<sup>16</sup> У литератури се овај Даничићев текст тек спорадично помиње као реакција „на чланак ‘Писмо новим србским језиком’ аутора Ј. С. П.“, у којем аутор „сатиричним тоном говори о језику Стеријиним, и многе ријечи из његовог чланка, које су неразумљиве, преводи на латински језик, како би доказао да је језик о којему говори заиста неразумљив“ (Ђупић 1995–1996: 2). Како сам Даничић на почетку истиче, повод за његово оглашавање су текстови које је „нѣкій лакрдiяшѣ“ објавио у *Погунавци* под редним бројевима 42 и 46. Наиме, Друштво српске словесности је, највише под утицајем П. Матића и Вука, на мајској седници 1845. године одлучило да обустави институционализован рад на нормирању терминологије, али и да не прихвати став о одбацивању славенизама, те је убрзо донета одлука да сваки аутор припрема радове мањег обима који ће бити објављени у *Гласнику Друштва српске словесности* (Бјелаковић 2017: 28). Стерија је затим у *Погунавци* публиковао два подругљива текста упућена Вуку – „Писмо новимѣ србскимѣ ѣзыкомѣ“ (1845/42: 170), а затим, три месеца касније, и одговор на „Писмо новимѣ србскимѣ ѣзыкомѣ“ (1845/46: 191–192), што је потакнуло Даничића да напише и публикује свој сатирични текст *Загиркивалу*.

Када се завири у садржину Даничићевог текста, запажа се да он гради своју сатиру нижући у целину 29 термина пробраних не из Стеријиних *Писама*, како наводи Д. Ђупић, већ из грађе за будући називословни речник, коју је Друштво најпре у *Погунавци* објављивало 1844. и 1845. године. Даничић, дакле, осмишљава кратак иронични текст чију срж чини 29 „називословних речи“, односно 29 речи које је Друштво сковало и прогласило за термине, а он сматра да нису у духу српскога језика, те у напомени бележи: „Може быти да ће гдико ове речи мало теже разумети, зато ћу гдигди пописати и шта значе, као што иј є Друштво Србске Словесности ‘сакупило, за терминологиске опредѣлило, и за србскiй ѣзыкѣ слошки посвоило“

<sup>16</sup> Ауторство је Даничићу приписао његов ученик, Ј. Бошковић (Стојановић 1925: IX).

(1845/50: 207). Стога Даничић за сваку наведену реч у фусноти наводи изворни термин на латинском језику, према којем које је Друштво сачинило превод, алудирајући на то да ће читаоцу ове лексеме бити разумљивије на једном интернационалном језику, какав је латински, него на новоскованом „српском“, који обилује руским и рускословенским фонетским и дериватолошким карактеристикама. С тим у вези, нетачно је и Ћупићево запажање да је Даничић сâм превео термине на латински, будући да се увидом у грађу установљава да су латински термини и њихови преводи преузети из речника које је састављало и у *Подунавци* за 1844. и 1845. годину објавило Друштво.

Ипак, од 29 термина<sup>17</sup> које је Даничић издвојио, тек нешто више од половине (17 лексема, односно 58,62%) није заживело у употреби.<sup>18</sup> Они се могу поделити у 5 категорија, на оне за које се у савременом лексикону користе:

- (1) други називи домаћег порекла (*зломлај* → *сјој*; *називословни* → *йѣрминолошки*; *нарек* → *ујујисѣво*, *налој*; *йредсѣанак* → *йојављивање*; *сауѣадан* → *случајан*; *убеда* → *доказ*, *уверење*);
- (2) интернационализми (*језиковка* → *ѣрамаѣика*; *наѣумина* → *аѣреѣаѣи*; *нравоуѣражненије* → *аскеѣизам*; *йройѣивочувсѣвије* → *анѣийѣаѣиѣја*; *изудница* → *анѣиомиѣја*);
- (3) и домаће речи и интернационализми (*йодѣворина* → *кривоѣворина*/*фалсификаѣи*; *йремабѣиѣељ* → *наѣзорник*/*конѣролор*; *ѣолковѣиѣељ* → *ѣумач*/*коменѣаѣор*; *чувсѣвоизворно* → *искусѣвено*/*емѣириѣски*);
- (4) и домаћа реч и турцизам (*ручник* → *убрус*/*ѣѣѣкир*).

Поједини називи које је Даничић издвојио (укупно 12 лексема, односно 41,38%) наставили су да живе у језику у истој форми (*ѣвосмислен*, *ѣрибор*, *равномерно*, *сѣав*, *суѣройносѣи*) или пак уз одређене фонетске и(ли) творбене модификације и посрбљавања (*ѣвосмислије* → *ѣвосмисленосѣи*, *доѣунак* → *доѣуна*, *злочинсѣво* → *злочин*, *наѣовесѣи* → *наѣовесѣиѣај*, *називак* → *назив*, *расуда* → *расуѣивање*, *саоѣѣѣиѣеније* → *саоѣѣѣиѣење*).

**12. Бошковић о статусу славенизама у граматици српског језика.** Говорећи о граматицима српског језика у првој половини 19. века, ваља истаћи да су оне биле „српске“ само по имену – до појаве Даничићеве *Мале срѣске ѣрамаѣике* аутори ових дела задржали су историјски и морфонолошки правопис, као и структуру и терминологију рускословенских грамика, постепено је србизирајући (неко више, неко мање) (Мацановић 2018: 23). Један од последњих граматичких приручника (уз граматику И. Захаријевића, Ј. Ба-

<sup>17</sup> Већина ових лексема у савременом лексикону нема терминолошко, већ опште лексичко значење.

<sup>18</sup> У раду који се бави Стеријиним ставовима у погледу терминологије, А. Младеновић (1988: 139–141) је анализирао термине које је Друштво превело и издвојио неколико скупина, поткрепљујући их бројним примерима: термини који се и данас употребљавају у књижевном језику (од којих су неки били присутни и раније), термини које су латинизми потиснули из употребе и термини који су ушли у паралелну употребу с туђим речима.

лугцића и К. Цукића) писан на доситејевском језику јесте уџбеник П. Нинковића *Србска Граматика*, чије је прво издање објављено 1848, а друго (измењено и допуњено) 1856. Имајући у виду да граматички приручници представљају један од крајњих исхода нормирања будућег стандардног језика, а да је у време када је друго издање Нинковићеве граматике објављено победа вуковаца била извесна, није зачуђујуће што се управо ово дело нашло на мети критике Ј. Бошковића, једног од најзначајнијих филолога вук-даничићевске струје из друге половине 19. века.

Суштина Бошковићевих примедба односи се на негативно вредновање употребе лексичких славенизама, и то најчешће тумачи кроз дериватолошке анализе појединих примера. Осећајући Нинковићева колебања као невешт покушај отклона од славеносрпске традиције, он исцрпно бележи примере конкуренције рускословенских и српских народних суфикса у ауторовој граматизи:

„Последак је тога, да: *бож-есѣво*, *књиж-есѣво*, *јесѣ-есѣво*, *сушѣ-есѣво* (стр. 7), *кач-есѣво* (как-), *колич-есѣво* (колик- стр. 84) и т. д. није српски. На последње две речи имам још да приметим, да српске речи не морају свагда имати једнаке наставке са ‘црквено-словенским’, на пр. срп. наслед-*сѣво*, слов. наслед-*ије*, (а овако има писац на стр. 15); срп. пећ-*ина* (**пешт-**) ц.-словен. пещ-*ера*; срп. општ-*ина*, ц.-слов. общ-*есѣво* (рус. община); отац-*бина*, ц.-слов. отеч-*есѣво*; рођ-ен-*је*, ц.-слов. рожд-*есѣво* (**родѣство**): човеч-*ји* (человѣч-*ескъ*; у ‘Рус. Вѣстнику од 1856 налазио сам: *человѣчи* и т. д.) и т. д.“ (Бошковић 1888: 10).

Посебну пажњу Ј. Бошковић посвећује Нинковићевој напоредној употреби црквенословенског суфикса *-ије* (нпр. *издан-ије*, *раздѣлен-ије*, *склонен-ије*, *џасоударен-ије*) са народним *-је* (нпр. *чишћен-ѣ*, *налич-е*, *џрибреж-ю*, *џер-ја*), чак и у истим речима (нпр. *џричасѣ-ије*, *оруж-ије* : *џричещ-ѣ*, *оруж-ја*) (*ibid.*, 12). Он, међутим, оправдава активацију славенизама који воде порекло из српскословенског језика, и то из сфере православне духовности, онда када су присутни у живом народном говору: „Изузимају се оне речи, које су нам из српско-словенскога, као стереотипне, прешле у народни говор: Богојављен-*ије*, Ваведен-*ије*, Васкрсен-*ије*, спасен-*ије* (уза спасење), чатан-*ије* и т. д.“ (*ibid.*).

Поред дериватолошких, Ј. Бошковић у Нинковићевој граматизи проналази и лексичке славенизме са рускословенским фонетским карактеристикама – употребу руског *о* уместо српског *а*<sup>19</sup> (*џубовѣ*, *возџѣџава*, *возходный*) и недоследност при обележавању палаталности графѣјских секвенци <лѣ> и <ле> односно <нѣ> и <не> (*сачинѣна*, *склонѣније* : *словосачиненије*, *раздѣленѣ*) (*ibid.*, 13, 15). Директну мотивацију за настанак оваквих лексичких хибрида Ј. Бошковић види у употреби црквених књига на рускословенском језику

<sup>19</sup> Познато је да је у рускословенском језику вокализацијом тврдог полугласника добијен вокал *о*, а да су се у српској редакцији до 14. века полугласници изједначили и вокализовали у *а*.

без довољног знања руске ортографије: „Ми пак од како се молимо Богу из књига писаних руско-словенским језиком, не познајући рускога правописа, почесмо читати по српскоме (правопису) *ле ли не ни* и где треба: *ље љи ње њи*, против рускога и српског народног говора“ (*ibid.*, 15–16).

Осећајући да је највећи број лексичких славенизама у Нинковићевој граматичкој употреби употребљен у служби терминолошке лексике, те да аутор не може да се ослободи славеносрпског лексичког наслеђа, Ј. Бошковић запажа: „Писац има своје техничке речи, па се опет не служи њима, него пише: *ѵриѵлаѵаѵѵелна* (стр. 43, м. прилози), *начинѵ* (80, 104, м. наклонѵѵне), *мѵсѵѵо-именѵ* (5, 86, м. заиме), *множина* (100, м. множественѵѵ брой)“ (*ibid.*, 33). Нинковић, наиме, у другом издању своје граматике србизира граматичку терминологију, али неретко користи конкурентне руске и рускословенске термине и термине домаћег порекла (углавном калкове и посрбице) као синониме (Маѵановић 2018: 23). Бошковић (1888: 33) своју критику посебно усмерава на ту недоследност, која читаоцима може бити врло збуњујућа: „А колико ће се самоука сетити, да је овде, на пр. *начинѵ* и *наклонѵѵне* свеједно?“.

Негативан став према лексичким славенизацима и славеносрпском језику Ј. Бошковића сажет је у следећем реторичком питању: „Зар се не може о већини до сад наведених погрешака праведно рећи, да су плод ‘безосновнога придржавања црквено-славенског’ или, у гдјекојем погледу, боље – ‘славеносербскога’ језика?“ (*ibid.*, 16).

Према његовим критеријумима за селекцију славенизама, овај лексички тип своје место међу стандарднојезичком лексиком може наћи само у случајевима одомаћених славенизама, са српскословенским фонетизмом, и то углавном из сфере православне духовности.

**13.** Нормативистичко-пуристички критеријуми за негативну селекцију ненародне лексике Ј. Живановића. Јован Живановић, сарадник Матице српске, Српског ученог друштва и Српске краљевске академије, у литератури је познат као „најизразитији представник“, а уједно и „последњи мохиканац“ конзервативне вук-даничићевске школе (Гриѵкат 1983: 315) и изразити језички пуриста (Врховаѵ 1896: 345; Херити 1978: 117). Неколико његових филолошких текстова сабрано је и објављено у својеврсном зборнику *О срѵском језику* (1888), у чијој се основи налази *Браниѵ срѵскоѵ језика*.<sup>20</sup> У питању је скуп Живановићевих полемичких текстова из часописа *Сѵѵражѵлово*, у којима аутор, подстакнут чланком Т. Маретића, пише о „филолошѵком иверју“, односно о негативном утицају русизама и рускословенизама на лексичку, и германизама на синѵтаксичку структуру српског језика. У 115 тачака, Ј. Живановић кроз различите еѵтимолошке, дериватолошке и син-

<sup>20</sup> *Браниѵ срѵскоѵ језика* критички је приказао Љ. Стојановић наредне, 1889. године, замерајући аутору понајвише некритичко преузимање Миклошичевих идеја, које су се у то време сматрале застарелим. Овај негативни приказ развио се у жустру полемику између Стојановића, с једне стране, и Живановића и Врховца с друге (Гриѵкат 1983: 321).

таксичке анализе појединачних примера пружа нормативистичке напомене о непотребном присуству ненародних елемената у стандардном језику.

Живановић у својим полемикама најчешће осуђује неумерену употребу русизама, поготово оних који се с фонетског аспекта нису прилагодили нашем језику, често нудећи одговарајуће синониме домаћег порекла као адекватну замену. Међу примерима се налазе остаци славеносрпског лексичког наслеђа, попут именица *добродејџель*, *џројџивсловље*, *учебник*, *сџор*, *нужда*, *џочка*, глагола *ројџајџи*, *џолмачијџи*, *џолковајџи* и придева *снужден*, *нуждан*, за које он предлаже следеће синонимне еквиваленте: *врлина*, *џројџиворечје*, *уџбеник*, *џарница*, *невоља*, *џачка*, *џунђајџи/мрмљајџи*, *џумачијџи*, *невесео*, *џојџребан* (Живановић 1888: 17–18, 26, 28, 30, 35–36, 108–109, 174).

Иако се у литератури често у први план истичу Живановићеве изразите пуристичке тенденције, аутор излаже јасне аргументе када је питање мотивације за активирање славенизама и несловенских туђица и позајмљеница оправдано<sup>21</sup>, а то је лексичка изнудица, уз фонетско и дериватолошко србизирање:

„Наравно, овим не мислим рећи, да ми не можемо и не смемо, кад је потребно, и руске речи из рускога језика позајмити. Ми смемо и можемо то чинити, кад нам је потребно, али онда морамо свакој таквој позајмљеној речи дати рухо српско“ (*ibid.*, 16).

„Пре свега, дакле, него што ћемо да узмемо туђу реч у свој језик, ваља да се запитамо, је ли нам та реч потребна? Ако нам је потребна, узмимо је и дотерајмо је по законима својега језика, ако нам пак није потребна, оставимо је на миру, кад имамо својих лепих речи“ (*ibid.*, 27).

Ипак, према Живановићевим критеријумима, ни славенизмима није место у стандарднојезичкој лексици „без невоље“. Он осуђује неоправдану употребу русизама чак и код филолога вуковске оријентације<sup>22</sup>: „А јесмо ли онда на правом путу? Не бркамо ли онда свој језик са руским, као што су чинили наши стари пишући макаронски ‘славено-сербским’ језиком“ (*ibid.*, 30).

**14. ЗАКЉУЧАК.** Прва проучавања славеносрпске лексике започела су још у доситејевској фази, у виду различитих филолошких студија, расправа и критика, које су углавном објављиване у дневним новинама и часописима, ређе као самостална издања.

Процес анализе славеносрпске лексике започели су први српски лингвисти, припадници вуковске оријентације (на челу са Ђ. Даничићем, Ј. Бошковићем и Ј. Живановићем), затим страни филолози (пре свега Ј. Копитар

<sup>21</sup> Говорећи о лексеми *њежностџ*, Живановић истиче: „Ова је реч по свој прилици ушла из руских књига у наш [језик – прим. А. М.], али је ипак можемо употребљавати, јер на њој нема ништа, што би се противило српском језику, а мени није позната друга народна реч, којом би се могли заменити *њежностџ*“ (Живановић 1888: 47).

<sup>22</sup> Критика се односи на текст Т. Маретића *Филолојичко иверје*, који је публикован у часопису *Виенац* 1886.

и П. Ј. Шафарик), као и књижевни критичари и историчари књижевности (попут Ј. Поповића, С. Вуловића, Ј. Скерлића и П. Поповића).

Приступ славеносрпској лексици лингвиста, с једне стране, као и посленика науке о књижевности, с друге стране, био је различит, али је имао и бројне заједничке особености. Иако су се лингвисти углавном базирали на етимолошким, фонетским и дериватолошким анализама славеносрпске лексике, а књижевни критичари и историчари књижевности на истицању лексичке хетерогености као стилске карактеристике, и једни и други су у већином заступали исти став. Он се огледао у осуди активације славенизама и различитих туђица и позајмљеница несловенског порекла, како у језику књижевних дела, тако и у различитим текстовима лингвистичке садржине попут граматика, језикословних расправа, полемика и сл. Мањи је број оних, попут Ј. Скерлића, који је употребу ненародне лексике видео као елемент богаћења стандарднојезичког лексикона.

И једни и други су тек спорадично наводили мотивацију за активирање ненародне лексике. Код лингвиста је то најчешће била лексичка изнудица, док су тумачки књижевности мотиве тражили у социолингвистичким (попут биографских детаља писца) и стилским узроцима (стилска функција славенизама).

Негативно вредновање ненародне лексике (пре свега славенизама, германизама и турцизама) почивало је на нормативистичким критеријумима, како код лингвиста, тако и код посленика науке о књижевности.

Копитар и Даничић залагали су се за стварање аутентичне српске научне терминологије. Ипак, Копитарев критеријуми за селекцију термилошке лексике били су шири, те је он допуштао неологизме у духу „словенског језика“, али и преузимање из руског. Даничићев приступ био је радикалнији – термилошка лексика мора бити скована у духу српског народног језика.

Критеријуми за селекцију славенизама П. Ј. Шафарика и Ј. Бошковића имали су заједничку основу – стандарднојезичкој лексици могу припадати само оне словенске речи које су ушли у живи народни говор, с тим да Бошковић додатно ограничава тај инвентар на фонетски посрбљене славенизме, и то из сфере православне духовности.

Донекле радикалнији однос према славенизмима, позајмљеницама и туђицама огледа се у критеријуму који постављају С. Вуловић и Ј. Живановић. Према њиховом становишту, активација ненародне лексике оправдана је само у лексичкој изнудици, односно „у невољи“, и то једино у случају да њен фонетско-дериватолошки лик одговара законитостима српског језика.

Друкчији, нешто либералнији поглед на ненародну лексику запажа се у ставовима Ј. Поповића и Ј. Скерлића. Поповић допушта употребу свих одомаћених славенизама, позајмљеница (посебно из турског језика) и неологизама. Скерлић, с друге стране, у обзир узима шире критеријуме којима оправдава употребу овог лексичког слоја – стилску употребу славенизама и стварање терминологије, те ненародну лексику види као елемент богаћења основице књижевног језика.



Највећи допринос који су први лингвисти и тумачи књижевности пружи­ли својим проучавањима славеносрпске лексике огледа се у томе што су отворили перспективе за нова, обимнија и свеобухватнија истраживања на ово­ме терену, која ће свој зама­х добити од друге половине 20. века.

#### ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БЈЕЛАКОВИЋ, Исидора. Језик новина код Срба крајем XVIII и почетком XIX века. Gordana Ilić Marković, Anna Kretschmer und Miloš Okuka (ур.). *An den Anfängen der serbischen Philologie. На њочецима српске филологије. Сало дебелоја јера либо азбукојројрес Саве Мркаља (1810-2010)*. Frankfurt am Mein: Peter Lang. Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2012, 49–80.
- БЈЕЛАКОВИЋ, Исидора. Електронско издање *Речника славеносрпској језика* (предности, проблеми, могућности). Стана Ристић, Ивана Лазић Коњик, Ненад Ивановић (ур.). *Лексикологија и лексикографија у свејлу савремених љрисџуја*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016, 169–180.
- БЈЕЛАКОВИЋ, Исидора. *Терминологија код Срба у 18. и 19. веку*. Нови Сад: Два пера, 2017.
- БЈЕЛАКОВИЋ, Исидора, Александар Милановић. Неке фонетске, морфолошке и лексичке одлике језика *Дневника Саве Текелије (1795–1797)*. Перо Ластих и Золтан Бада (ур.). *Сава Текелија и његово доба у ојлегалу савремене науке. Зборник радова: љоводом 250. љодишњице рођења Саве Текелије*. Будимпешта: Српски институт, 2013, 211–221.
- Бошковић, Јован. *Скуљени сџиси у осам свезака. Свеска II. О српском језику*. Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1888.
- Врховац, Радивоје. Професор Јован Живановић. *Босанска вила XI/22* (1896): 345–346.
- Вуловић, Светислав. *Криџике и ојлеги*. Београд: Ново поколење, 1953.
- Грицкат, Ирена. Наука о српском језику код Срба у другој половини XIX века. *Наџ језик 26–27* (1983): 295–323.
- Живановић, Јован. *О српском језику*. Нови Сад: Српска књижара браће М. Поповића, 1888.
- Живковић, Драгиша. Замечи књижевне критике пре Вука Караџића. Предраг Палавестра (прир.). *Књижевна криџика*. Београд: Нолит, 1966а, 15–25.
- Живковић, Драгиша. На путевима консолидације: Српска књижевна критика од Вука до Светозара Марковића. Предраг Палавестра (прир.). *Књижевна криџика*. Београд: Нолит, 1966б, 63–90.
- Живковић, Драгиша. Заснивање националне књижевне критике. Драгиша Живковић (прир.). *Заснивање националне криџике*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1983, 7–28.
- Зорић, Милена. *Славенизми у раним драмама Јована Сџерије Појовића*. Нови Сад: Матица српска, 2018.

- ИГЊАТОВИЋ, ЈАКОВ. Поглед на књижество. Драгиша Живковић (прир.). *Заснивање националне кришћике*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1983, 243–257.
- КОПИТАР, ЈЕРНЕЈ. *Serbica: културно-историјске теме*, Нови Сад: Матица српска, 1984.
- КРЕЧМЕР, АНА. О норми у предвуковском књижевном језику: стране речи и модели творбе речи. *Научни састанак слависти у Вукове дане* 26/1 (1997): 241–252.
- МАЦАНОВИЋ, АНА. *Српска језикословна терминологија у 19. веку*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- МИЛАНОВИЋ, АЛЕКСАНДАР. *Језик весма љолезан*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност, 2013.
- МИЛАНОВИЋ, АЛЕКСАНДАР. *Језик Јована Суботића*. Београд: Филолошки факултет – Чигоја штампа, 2014.
- МИЛАНОВИЋ, АЛЕКСАНДАР. Библиографија радова о језику „предвуковског периода“ као ресурс за историју српског књижевног језика. *Научни састанак слависти у Вукове дане* 49/3 (2020): 103–110.
- МЛАДЕНОВИЋ, АЛЕКСАНДАР. Из лексике у језику Јована Стерије Поповића. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 25/1 (1982): 172–174.
- МЛАДЕНОВИЋ, АЛЕКСАНДАР. Стеријина схватања о терминолошком речнику и грађанској ћирилици. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XXXI/1 (1988): 137–143.
- НЕДИЋ, ВЛАДАН. „Србијанка“. Зоран Глушчевић (прир.). *Епоха романтизма*. Београд: Нолит, 1966, 70–72.
- ПОДУНАВКА. Додатак к Србскимъ новинама за 1844, Београд, бр. 46, 47, 49, 51.
- ПОДУНАВКА. Додатак к Србскимъ новинама за 1845, Београд, бр. 4, 14, 42, 46, 50.
- ПОПОВИЋ, МИОДРАГ. Критика у доба *Новина србских*. Предраг Палавестра (прир.). *Књижевна кришћика*. Београд: Нолит, 1966, 29–59.
- ПОПОВИЋ, ПАВЛЕ. *Милован Вудаковић*, Миодраг Матицки (прир.). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000.
- РАНЂЕЛОВИЋ, АНА. Лексика у *Искусном љодрумару* Захарије Орфелина. Милош Ковачевић (ур.). *Зборник са V научној скупи младих филолога Србије Савремена љроучавања језика и књижевности*, књ. 1. Крагујевац: ФИЛУМ, 2014, 127–138.
- РИСТИЋ, ЈОВАН. Новија књижевност у Срба. Драгиша Живковић (прир.). *Заснивање националне кришћике*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1983а, 273–291.
- РИСТИЋ, ЈОВАН. *Српски рјечник*. Драгиша Живковић (прир.). *Заснивање националне кришћике*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1983б, 299–301.
- РИСТИЋ, ЈОВАН. Отворено писмо г. Ј. С. Поповићу. Драгиша Живковић (прир.). *Заснивање националне кришћике*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност, 1983в, 308–311.
- РИСТИЋ, СТАНА. Лексика покућства страног порекла у речницима предвуковског периода. Јудита Планкош (ур.). *О лексичким љозајмљеницама: зборник радова са*

*научној скупи Сврране речи и изрази у српском језику, са освртјом на истји проблем у језицима националних мањина. Суботица–Београд: Градска библиотека – Институт за српски језик САНУ, 1996, 253–268.*

СКЕРЛИЋ, Јован. *Истјорија нове српске књижевностји*, М. Бегић (прир.). Београд: Просвета, 1967.

СТИЈОВИЋ, Светозар. *Славенизми у Њећошевим јесничким делима*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1992.

СТОЈАНОВИЋ, Љубомир. *Ситјинији сјиси Ђ. Даничића, I. Кријтика, јолемика и истјорија књижевностји*. Љубомир Стојановић (прир.). Сремски Карловци: СКА, 1925.

СУБОТИЋ, Љилјана. *Језик Јована Хаџића*. Нови Сад: Матица српска, 1989.

ЋУПИЋ, Драго. Ђуро Даничић (Поводом 170. годишњице рођења). *Наш језик* XXX/1–5 (1995–1996): 1–14.

ХЕРИТИ, Питер. Рад српског филолога Јована Живановића. *Научни сасјтанак славистја у Вукове дане* 9 (1980): 116–129.

ШАФАРИК, Павел Јозеф. *Истјорија српске књижевностји*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска, 2004.

Aleksandar M. Milanović and Ana Z. Macanović

## FIRST STUDIES OF THE SLAVONIC-SERBIAN LEXIS

### Summary

The paper deals with the first studies of the Slavonic-Serbian lexis. Although beginnings in the study of the Slavonic-Serbian language, including the lexis of the given period, are tied to the 1960s, Serbian linguistic scholars often disregard the fact that research had occurred even before. In relation to this, the author puts emphasis on the positions and thoughts on the Slavonic-Serbian lexis of these first linguists, as well as first literary critics and historians during the 19th and the beginning of the 20th century. Special attention is given to their relationship to the non-popular lexis – lexical slavisms, on the one hand, and to foreign and loan words coming from non-Slavic languages, on the other hand.

*Др Александар М. Милановић*

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за српски језик са јужнословенским језицима

*aleksandar.jus@gmail.com*

*Др Ана З. Маџановић*

Институт за српски језик САНУ

Београд

*randjelovicana@yahoo.com*



Др Исидора Г. Бјелаковић  
Др Миленa С. Зорић

## ЛЕКСИЧКИ СЛАВЕНИЗМИ И ПИТАЊЕ ЖАНРА У СЛАВЕНОСРПСКОМ ЈЕЗИКУ\*

Имајући у виду чињеницу да испитивања српских књижев-нојезичких идиома 18. и 19. века показују да славенизми нису упо-требљавани само када је било потребно попунити тзв. ономасиоло-шке празнине, већ да је њихова употреба имала и особиту стилску функцију, централно питање које се поставља у овом тексту јесте питање функционализације славенизама и њиховог односа према жанру (књижевноуметничком, публицистичком, административ-ном и научном), пре свега у славеносрпским текстовима, уз кратак уводни осврт на различита тумачења овог појма у србистици. Будући да су досадашња истраживања сличног профила имала углавном фрагментаран карактер, у раду се, поред синтетичког прегледа оног што је до данас на том пољу утврђено, указује и на могуће тенденције у оним жанровима који нису били предмет исцрпнијих анализа.

*Кључне речи:* славенизми, славеносрпски језик, жанр.

**1. ПОЈАМ СЛАВЕНИЗМА У ДИЈАХРОНИЈСКОЈ СРБИСТИЦИ.** Иако се у славистици славенизми дефинишу као позајмљенице из словенских језика, у дијакхрониј-ској србистици овај термин има донекле сужено и измењено значење, које – нажалост – још нема општеприхваћену и јединствену вредност: различити аутори, наиме, под овим термином подразумевају различите језичке појаве.<sup>1</sup>

1.1. Славенизми у поставкама Б. Унбегауна и Н. Толстоја. Пишући о развоју књижевних језика код Срба у 18. и 19. веку, Б. Унбегаун (1995) и Н. И. Толстој (2004) славенизме посматрају као лексеме из *рускословенској*

---

\* Рад је настао у оквиру пројеката *Историја српској језика* и *Речник славеносрпској језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

<sup>1</sup> Више о тумачењима појма славенизам у србистици в. у Зорић 2013.

језика, означавајући их прилично варијабилним и понекад неуједначеним терминолошким апаратом, чиме заправо покушавају да поставе дистинкцију у односу на русизме (позајмљенице из руског књижевног језика), често тешко уочљиву и фазичну када је реч о књижевним језицима Срба ове епохе.<sup>2</sup> Поред термина *славенизам*, Н. Толстој се служи и формом нешто ширег значења – *књишки елементи*, под којима подразумева рускословенске лексеме и хибриде<sup>3</sup> (2004: 139).

1.2. Појам славенизма у истраживањима А. Младеновића, П. Ивића и Љ. Суботић. За разлику од Б. Унбегауна и Н. Толстоја, А. Младеновић и П. Ивић под славенизмом подразумевају и рускословенску и руску лексику, дајући им недвосмислено статус позајмљеница и јасно их одвајајући од хибрида (Младеновић 1989: 109, 113; Ивић 1998: 139–141, 161, 194, 195). Прихватајући наведено тумачење, Љ. Суботић уводи квалификатор *лексички* уз термин *славенизам* како би га одвојила од славенизама на морфосинтаксичкој равни (нпр. перфекта без глаголске копуле) (Subotić 2006: 22, 23). Истовремено, А. Младеновић уочава и једну чињеницу, која у високом степену усложњава овакву интерпретацију лексичких славенизама. Он, наиме, напомиње да је немали број ових форми егзистирао и у српскословенском језику, чиме се заправо дестабилизује идеја о славенизмима као позајмљеном лексичком слоју (Младеновић 1989: 114).

Попут Н. Толстоја, и Љ. Суботић издваја наткатегорију *књишке речи* (1989: 59, 94, 124), подразумевајући под њом целокупну лексику која није припадала дискурсу простонародног говора и није забележена у Вуковом *Рјечнику*, али је, као и славенизми, попуњавала празнине у лексикону, без обзира на њену старину и порекло (Subotić 2006: 29, 30).

1.3. Појмовна вредност славенизама у радовима С. Стијовића. Најшире одређење појма *славенизам* дао је С. Стијовић, којем он, уз форме из рускословенског и руског књижевног језика, придружује и српскословенске књишке форме, хибриде, па чак и *позајмљенице* из других језика за које се

<sup>2</sup> Н. Толстој се, на пример, служи терминима *руско-словенизми* (2004: 76), *словенизми* који нису србуљског, него *руској ијија* (2004: 77), *славенизми* (2004: 96, 111), *славенорусизми* (2004: 96, 123), *славенизми руске обојености* (2004: 98), *црквенословенизми* (2004: 202).

<sup>3</sup> Под хибридима или славеносрбизмима, познато је, подразумевају се лексеме у којима се истовремено може уочити присуство црта из различитих језичких идиома (српског, руског, рускословенског па и српскословенског), чија је генеза могла бити заснована на два модела:

(1) на фонетској и морфолошкој адаптацији, тј. посрбљавању форми из рускословенског и руског језика (нпр. *савеззџје, садржаніе, чловѣчскоѳ, човѣчесіѳо, равноноііе* и др.), или

(2) на независном лексичком принављању (стварању неологизама), али не у складу са структуром и творбеним моделима српског језика, него комбинацијом различитих фонолошких, морфолошких и/или деривационих елемената (нпр. међупредель – споредна страна ствета; любовесперник и сл.) (в. Младеновић 1982: 139; 1987: 48; 1989: 57, 91–92, 133; Стијовић 1992: 94; Subotić 2006: 22; Милановић 2013; Бјелаковић 2017б: 52; Зорић 2018: 22). На овај начин су, како примећује Павле Ивић, настајале форме које не одговарају стању ни у једном од изворних језика (1998: 134, 135, 161–164; 2001: 183).

могло утврдити да су ушле преко црквенословенских извора или руског језика (1992: 13; 22–23; 37–38).

**2. ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ ЛЕКСИЧКИХ СЛАВЕНИЗАМА, ПРЕДМЕТ И ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА.** Имајући у виду наведене интерпретације, под *лексичким славенизмима* (ма како појмовно и термилошки били одређени) подразумевамо онај сегмент лексикона славеносрпског језика који га недвосмислено раздваја од народног језика вуковског типа, тј. онај слој ненародне лексике који је славеносрпском језику обезбеђивао ноту интелектуалног, европејског и узвишеног, а који је могао да буде и део наслеђа (из српскословенске писмености) и иновација (активирањем или принављањем преко рускословенског/ руског језика у 18. и 19. веку, односно независним креирањем неологизама хибридног типа), чиме је створен јединствен систем наслеђене и иновативне лексике.

Имајући у виду чињеницу да испитивања српских књижевнојезичких идиома 18. и 19. века показују да славенизми нису употребљавани само када је било потребно попунити тзв. ономасиолошке празнине, већ да је њихова употреба имала и особиту стилску функцију, централно питање које се поставља у овом тексту јесте питање функционализације лексичких славенизама и њиховог односа према жанру (књижевноуметничком, публицистичком, административном и научном) како би се уочила веза у погледу употребе славенизама и структуре појединих жанрова у српској писаној традицији 18. и 19. века, на чију се недовољну испитаност већ дуго указује (в. нпр. Кречмер 2000). Будући да су досадашња истраживања сличног профила имала углавном фрагментаран карактер, овом приликом покушаћемо да дамо одређени синтетички преглед оног што је до данас на том пољу утврђено, али и да се осврнемо на могуће тенденције у оним жанровима који до сада нису били предмет исцрпнијих анализа.

### 3. КЊИЖЕВНОУМЕТНИЧКИ ТЕКСТОВИ

**3.1. СТРУКТУРА.** Будући да књижевноуметнички текстови најчешће нису јасно издиференцирани у структурном смислу, најоучљивију карактеристику у погледу односа структуре и употребе славенизама представља њихово упорно везивање за наслове, посвете и спискове пренумераната. Активирање славенизама у овим сегментима књижевних текстова има, међутим, и посебну ванструктурну димензију, која је у првом реду узрокована тежњом ка постизању узвишеног тона (нпр. због почетног, најприминентнијег дела текста – наслова, посвете, предговора, или због жеље за изражавањем поштовања према представницима виших друштвених слојева – особама којима су књиге посвећене, меценама и пренумерантима).

**3.2. ЖАНР.** У досадашњим истраживањима уочено је да се већа концентрација славенизама везује за дела ненаративног профила, односно за оне текстове у којима је лексика апстрактног значења била неопходна. Још је

1970. године Х. Куна (KUNA 1970: 261; 270) указала на видну дивергенцију у Доситејевој употреби славенизама, која је зависила од жанра и тематике, а аналогну поставку дао је и С. Стијовић (1992: 119–125): наиме, у делима филозофског карактера, испеваних узвишеним тоном (нпр. у Његошевој *Лучи микрокозма*)<sup>4</sup>, број славенизама далеко је већи него у наративним шти-вима или песмама написаним у духу фолклорне традиције, где се они готово и не појављују (нпр. у *Кули Турицића*). Слична ситуација уочава се и у језику басни, у којима се, за разлику од првог (наративног) дела, веће групи-сање славенизама везује за другу целину, за тзв. наравоученија, чија алегоричка структура намеће потребу за већим бројем лексема апстрактног значења (в. Суботић 1994):<sup>5</sup>

### ЗМІЯ И СЕЛЯНИНЬ.

Змію у време зиме полусмрзнуту нађе селянинь, и изь некаквогъ старопреданнаго суевѣрїа сажали о нїой унесе э у свой домъ и положи э подь топлу пећь. А кадъ се ова разгрїе и размрзне, почне по кући мотатисе звиждати и свою едь просипати. селянинь видећи такову погану наравъ и неблагодарность, истера э опетъ на мразъ гдесе она смрзне, и сконча свою едовиту ђудь.

### Наравоученїе.

Достойно возмездїе и награжденїе злоѹднa и неблагодарна човека, кои благодѣянїе съ злoдѣянїемъ возмеждава. Злоба, коя међу найгори варвари гнусна э и мрзска. Акоће се како човекъ за какованибудъ несрећна обстоятелства са свои прїятели завадити и раздвоити: нища манѢ нека никада не смеће изь предъ очию времена любови и прїятелства. [...] Нища нїе способнїе вражду угасити и мрзость, колико воспомянїе прежнѢ любви. Но све э то всуе, кадъ э срце одъ младости изщећено и отровано. (Обрадовић 1788: 93; пример одабрале и славенизме подвукле ауторке)

3.3. Тематика. Истраживања указују и на то да је тематика књижевно-уметничког текста у целини (или његових сегмената) релевантан параметар за утврђивање степена употребе славенизама: нпр. црквена тематика у роману *Калуђер* Ј. Суботића несумњиво је допринела њиховом изразитијем активирању (в. Милановић 2014: 325). Славенизми се, поред наведеног, у видно већем броју употребљавају и у оним сегментима једног књижевноуметничког

<sup>4</sup> На везу узвишеног стила у *Лучи микрокозми* и употребе славенизама указује и Б. Дабић (1982: 48).

<sup>5</sup> Апстрактност значења представља, дакле, идеалан предуслов за активирање славенизама, што је регистровано је и у другим књижевноуметничким текстовима, чак и у оним насталим под окриљем каснијих епоха, у којима славеносрпски више нема улогу актуелног књижевног језика, него уметничког средства за оживљавање прошлости (нпр. код С. Сремца; в. Јовић 1997: 153).



дела у којима је реч о домену религиозног, те о контексту јавне комуникације – у цркви, школи, званичним институцијама и сл. (в. Јовић 1997: 154).

### 3.4. Славенизми у функцији стилема у књижевним делима

3.4.1. Славенизми као инструмент за постизање комичног ефекта. Када је реч о драмским текстовима,<sup>6</sup> Б. Клаић је још 1961. године писао о славенизмима у функцији смеха у Стеријиним комедијама, где се *комички ефекаџи заснива на несјоразумима који њочивају на ујојреби славенизама*: нпр. између Алексе и Марка, јунака *Лаже и њаралаже* (75–78). На основу фонолошке подударности/сличности са домаћим лексемама, Марко, наиме, често погрешно интерпретира значења славенизама које Алекса изговара (*џаче* > надимак Маркове бабе био је *Паче*; *всује* > Јелица и да *џсује*, у Беч више неће ићи; *неџли* > *џунеџле* не продаје; и сл.).<sup>7</sup> Поред тога, у служби комичног Стерија честу употребу славенизама једног јунака доводи у везу са свешћу о националној припадности и ставом у вези са тим: на пример, када Алекса користи речи попут *следоваџелно*, *гражаџиши*, *худи*, *мњеније* и сл., Марку потпуно непознате, овај закључује да барон Голић никако не може бити Србин. Комика заснована на језичком неспоразуму уочава се и у другим Стеријиним комедијама (нпр. у *Покондиреној џикви* (Поповић 1838) Ружичић се Евици обраћа са: „Благозрачна Хелено“, а она га исправља да је њено име Евица, указујући тиме не само на неразумевање Ружичићевог славјанског језика него и на непознавање класицистичког песничког реквизитаријума).

3.4.1.1. Поред наведеног, славенизми у књижевноуметничким текстовима могу понети и функцију изазивања комично-ироничног ефекта. Таква употреба посведочена је, на пример, у *Ауџобиоџрафији* Ј. Суботића<sup>8</sup>, али и код представника каснијих постславеносрпских времена (нпр. код С. Сремца; в. Јовић 1997: 157).

3.4.2. Славенизми као инструмент за карактеризацију ликова. Језик као једно од основних средстава (уз понашање и радњу) у карактеризацији ликова служи за идентификацију позитивних и негативних јунака (Ромчевић 2004: 85). Ово је нарочито уочљиво у драмама. Тако, на пример, Ј. Стерија Поповић – као „прави мајстор језичке или вербалне комике“ (Максимовић 2006: 210) користи одсуство, односно присуство славенизама у језику својих ликова као вид својеврсне позитивне, односно негативне карактеризације. Уврежено је мишљење да је језик његових негативних ликова контаминиран страним елементима (Ромчевић 2004: 85), али се у том случају поставља питање шта је са Евицом из *Лаже и њаралаже*, као и да ли је *Фема* негативан или

<sup>6</sup> Више о функцији славенизама у раним драмама Ј. С. Поповића в. у Зорић 2018.

<sup>7</sup> Чувена реплика, написана у овом духу, у којој вечито гладни Мита уместо „абије“ (*одмах, већ*) чује „гурабије“ – дописана је касније, као и неке друге сцене којима се појачава комични ефекат, а то је Стерија учинио тек пошто је *Лажа и њаралажа* заживела на сцени.

<sup>8</sup> Ј. Суботић он пише: Заступници ти имају пре свега захтевати од господина Блаже-њеџаго... (в. Милановић 2014: 326; подвукле ауторке)

трагичан лик. Алекса и Мита из *Лаже и њаралаже*, чији језик обилује славенизмима, заиста јесу негативни јунаци, али Ружичић из *Покондирене њикве* јесте трагичан исто колико и Евица или Фема. Излаз и бег из свакодневице, за коју мисле да им не припада и у којој се осећају непожељно и страно, они траже носећи маску оличену у језику који није језик њихове средине.

Баш као што Алекса и Мита „мењају фарбу“ када нису сами и почињу да „славјанствују“, тако и Вук Бранковић са чистог народног језика прелази на језик препун славенизама оног трена када код Лазара почиње да сплеткари против Милоша Обилића у истоименој трагедији:

Ништа светла Круно, ништа, Турцы су на Косову, но ево ти напредъ прорыцанѣ мое, с' отровомъ ће исходъ помешанъ быти. *О нещасноѣ часа, кадъ се общеплезни совѣѣи не ѡслушаше, ужасноѣ маїновеня, кад' су речи едовише ѣуе одобреня ѡлучиле* (Поповић 1828: 59–60).

Славенизми су, показало се на овим и сличним примерима, битан драматуршки елемент Стеријиних дела, како комедија тако и жалосног позорја *Милош Обилић*. У његовим осталим жалосним позорјима (*Наод Симеон* и *Свейтислав и Милева*) они се нису функционализовали него су остали део класицистичког сентименталног и мелодрамског реквизитаријума, те одлика својеврсног средњег стила. Чињеница да у њима нема језичке карактеризације, а самим тим ни језичке диференцираности међу ликовима, допринела је томе да емотивни набој драме изостане, што је утицало на то да оне не одоле зубу времена.

3.4.2.1. Аналогни поступак уочен је и у другим прозним врстама каснијих епоха (нпр. у приповеткама и романима С. Сремца, у којима јунаци свесно употребљавају славенизме како би указали на припадност одређеном друштвеном сталежу, како би одавали утисак високе учености и сл. (в. Јовић 1997: 154–156)).

3.4.3. Славенизми у функцији избегавања монотоније и постизања експресивности. Истраживања лирских и прозних текстова указују и на такву употребу славенизама при којој се њиховом навођењем уз домаће и др. синониме у истом тексту (чак и реченици) избегава монотонија, на пример:

У почетку прошастогъ столѣтїа преселисе трговацъ нѣкїй изъ Енглеске, по Имену Ионсонъ, у Петербургъ, новосазидану тада престолну варошъ Русїе, да бы тамо дѣла трговине свое іошѣ съ веомъ користи, него у свомъ отечеству отправляти могао. [...] Идите обоица домовини вашой, и будите свагда и свима угледъ чисте, блажене любви (Д. Исаиловић, *Уранија*, 1837; према Цветковић Теофиловић 2006: 480);

Она се ніе усудила свое, свое осуећено мнѣніе о Кралю никоме казати, али іој врло быяше жао, што место прекраснога лица, кое е у памяти држала, намрштень образъ съ гордымъ погледом усотри (А. Обреновић, *Уранија*, 1837; према Цветковић Теофиловић 2006: 482).

Поред тога, гомилањем славенизама тежило се већој експресивности језичког израза (в. Цветковић 2006; Ивановић 2020):

Стихије: вода, ватра, и самъ воздухъ на бурномѣ мору, бяу му, колико су игда могле, вредъ и штету причиниле, и иманѣ нѣгово прогутале (Д. Исаиловић, *Уранија*, 1837; према Цветковић Теофиловић 2006: 480).

3.5. Славенизми као одраз идиолекта појединих стваралаца. Коначно, кад је реч о текстовима књижевноуметничког карактера, не би требало изгубити из вида и то да су изрази многих аутора 18. и 19. века (нпр. Л. Мушицког (Ћаловић 2013), Ђ. М. Кодера, Ј. Суботића (Милановић 2013: 180–191; 2014: 326); и др.) окарактерисани упадљивијим присуством славенизама као обележјем њиховог *индивидуалној* стила и *свесној* односа према традицији, што свакако не треба занемаривати када је реч о статусу и функцији славенизама у пред- и довуковским временима.

4. Публицистика. Будући да новинарски поджанрови често подразумевају јасну и униформну структуру, у рецентнијим испитивањима публицистичких текстова код Срба у 18. и 19. веку указивано је на неодвојиву везу њиховог језика и тематско-структурне организације текста (в. Бјелаковић 2012а; Милановић – Бјелаковић 2016). Сасвим очекивано, дата зависност рефлектује се и на употребу славенизама, за коју се показало да се налази у корелацији како са појединим (1) структурним сегментима новинских поджанрова тако и (2) са њиховом тематском раслојеношћу.

4.1. СТРУКТУРНА ОРГАНИЗАЦИЈА НОВИНСКИХ ПОДЖАНРОВА И УПОТРЕБА СЛАВЕНИЗАМА (НА ПРИМЕРУ ВЕСТИ И НЕКРОЛОГА)

4.1.1. Вести. Стилско-структурна специфичност савременог новинарског дискурса вести подразумева постојање следећих елемената: *наслова* (*и поднаслова*), *главе* и *тјела вести* (AGGARWAL 2006: 85). Узимајући у обзир структурну организацију вести у првим српским новинама<sup>9</sup> (*Серѣскија ѿвсегдневнија новини* (СПН, 1791), *Славеносерѣскија вједомостѣи* (ССВ 1792; 1793) и *Новине срѣске* (НС, 1813–)), истраживања показују да се славенизми у њима у највећој мери везују за наслове и поднаслове (в. Бјелаковић 2012а: 56–57):

<sup>9</sup> Иако у савременој публицистици наслови и поднаслови имају изузетно важну улогу јер им је примарна функција привлачење пажње читалаца (VAN DIJK 1985: 78; AGGARWAL 2006: 85), они у првим новинама код Срба у 18. и 19. веку носе информацију о жанру (нпр. Смесица, Прикључење, Анекдота, Некролог и сл.), или о месту и датуму реализације догађаја о којем је реч (Хунгарја; Трансилванија; Франција; Изъ Лондона Јулиа 2га, и сл.), док се веома ретко срећу наслови „сензационалистичког типа“. Поред тога, требало би истаћи и то да глава вести у савременом смислу (кратки подаци о догађају који су издвојени из тела вести) није посведочена у анализираним новинама и може се само условно реконструисати. Више о структури новинске вести код Срба у 18. и 19. веку в. у Бјелаковић 2012; Милановић 2013: 252–265.

Цесаро-кравевскія держави (ССВ, 28. 12. 1792); Иностранна Приключенія (ССВ, 28. 12. 1792); Приключенія отечественна (НС, 6. 9. 1813); Политическа приключенія. Енглезка (НС, 13. 10. 1815; 3. 1. 1816); Приключенія внурення. Вiена (НС, 15. 7. 1814; 9. 5. 1816; 4. 4. 1817); и сл.,

док се у телу вести могу довести у везу пре свега са одређеним тематским блоковима, не и са структурним елементима (в. поглавље 4.1.2.). Оваква употреба славенизама на хронолошкој оси није стабилна. Временом долази до веће србизације те се, на пример, у поднасловима *Новина српских* уочава постепено, али видно продирање народних форми (в. Бјелаковић 2012а: 56–57):

У вторникъ 27. марта 1817 (НС, 24. 3. 1817); У недѣлю 18. февруара 1817. (НС, 17. 2. 1817); У понедѣльникъ 14 маія 1817. (НС, 12. 5. 1817); и др.

4.1.2. Некролози. У композиционом смислу, некролози представљају новински жанр у којем су забележени подаци о околностима, животу, раду и заслугама недавно преминуле особе (НУМЕ 2000: 23; ЕИД 2002: 22–24; MOSES – MARELLI 2003: 123–125). Као један од најекспресивнијих публицистичких жанрова, некрологе у првим српским новинама одликује узвишен, понекад и патетичан тон, који се постизао активирањем не само синтаксостилема и стилских фигура него и одговарајућих лексичких и синтаксичких средстава,<sup>10</sup> међу којима важну улогу имају и славенизми – као маркери горњег лексичког слоја:

„На лексичком плану функцију стилема првенствено преузимају *славенизми* из сфере апстрактне лексике [...]. Поједини славенизми, попут лексеме *йолза* и изведенице *йолезан*, у некролозима прерастају у симболе, а остали својом фреквенцијом и бројношћу језички издвајају некрологе од других жанрова у *НС*: смертію, почитанія, достоинѣйшегъ, рождень... (1813); Общества, Гражданиномъ, смертію, добродѣтели, благодарити... (1815); Госпожа, благородна, благодарѣтельницомъ... (1817)“ (Милановић – Бјелаковић 2016: 209).

Славенизми у некролозима показују изразиту тенденцију ка концентрацији у оним доменима који се односе на (1) идентификацију преминуле особе (њеног друштвеног статуса и значаја):

...похити намъ смертію неумитномъ 65 лѣтна почитанія нашегъ достоинѣйшегъ старца Сербина Г. Јакова отъ Сечанацъ (НС, 1813); ...умре намъ о књижеству Сербскомъ достоино заслужанъ Сербинъ, и најстарій Общества Сербскогъ у граду Тріесту Сочленъ, Георгій Теодоровичъ (НС, 1815);

<sup>10</sup> Више о структури некролога у новинским текстовима Срба 18. и 19. века в. у Милановић–Бјелаковић 2016.

и/или на (2) њене заслуге:

Отечестволубива сердца усердно е Онъ свему ономъ поспѣшавао, што бы собратію Его Сербле сърѣтніимъ учинити могло, кое е найветьма у Темишварскомъ Собору освѣдочіо. Чувствителанъ будутьи убоге е подкреплявао, потребитымъ давао, немотьне помагао, очаявше избавляо и утѣшавао, и гди бы годъ присуствовао, свуда сърѣтне око себе люде чиніо. Колико е грозны суза Фаміліа нѣгова за нимъ излила, толико га више Родъ Сербскій прегорети неможе, правый бо и искренный Рода и Отечества Любитель быяше!! (НС, 1813).<sup>11</sup>

4.2. ТЕМАТСКА РАСЛОЖЕНОСТ НОВИНСКИХ ПОДЖАНРОВА И УПОТРЕБА СЛАВЕНИЗАМА. Израженија употреба славенизама уочена је у оним деловима новинских текстова који реферишу о следећим тематским пољима:<sup>12</sup>

- а. представници највишег друштвеног слоја, називи за високе државне функције и институције: Его Свѣтѣйшее Ц.К. Императорское Величество (СПН, 14. 3. 1791); и донесао Его Величеству радостно извѣстіе от Князя Кобурга (ССВ, 3. 5. 1793); Всемиловѣишій Царь Аустрійскій подаріо е Наслѣдному князю Шведскомъ (НС, 9. 9. 1813); Генералліетнантъ Князь Горчаковъ... (НС, 16. 8. 1813); ...да Канцеларіи военнога Міністерства чрезъ гражданско началство Правителства (НС, 16. 8. 1813); Са Крал. Высочество, Наслѣдна Княгина Баварска съ Князомъ нѣнимъ... (НС, 18. 8. 1813); госпоже Ерцхерцогинѣ и Велике Княгинѣ (НС, 7. 10. 1814); Министеръ внутреннѣи дѣла (НС, 5. 5. 1816); У ц.кр. Величествомъ за Државнога и Конференц-Министра, скупа верховнога канцлера и Министра внутреннихъ Дѣлъ наименованныи... (НС, 22. 12. 1817); и др.
- б. сакрална сфера (називи богомоља, црквених празника, светитеља, богослужења): ...на дань рождества Христова (СПН 19. 12. 1791); церковъ (СПН 19. 12. 1791); богослуженіе (ССВ, 31. 12. 1792), Папа е у Церкви Святаго Петра служіо (ССВ, 4. 1. 1793); богомоленія (ССВ, 21. 6. 1793); богослуженію (НС, 14. 10. 1813); и др.
- в. подаци о времену: днесъ (ССВ, 1.4.1793); сихъ днехъ (ССВ 5. 11. 1793); вчера (ССВ, 12. 11. 1793); и др.
- г. лексема апстрактног значења и терминологија (војна, административна и сл.): у последствію (СПН 19. 12. 1791); ощищеніемъ (СПН, 1.4.1791); непорядокъ (СПН, 1. 4. 1791); помиреніа (СПН, 2. 5. 1791); извѣстіе (ССВ, 12. 11. 1793); подворение (НС. 1. 7. 1814); отрицанія (НС, 3. 11. 1815); союзницы (НС, 14. 8. 1815).<sup>13</sup>

<sup>11</sup> Више о лексичким стилемама у некролозима првих српских новина в. у Милановић – Бјелаковић 2016.

<sup>12</sup> Подаци су преузети из Бјелаковић 2012; Милановић – Бјелаковић 2016. Наведеним примерима одговарају и они дати у поглављу 4.1.1.1. у овом раду.

<sup>13</sup> Временом, и у ове тематске блокове, уз славенизме, постепено продиру домаће форме: данасъ (СПН, 6. 5. 1791); јутеръ (СПН, 8. 8. 1791), данас (НС, 1. 10. 1813); Католическіи Свещенници

4.3. Контактни синоними у новинским текстовима и статус славенизама. Како би се задовољио *вкус читалацтва*, уредници новина често су прибегавали употреби контактних синонима – сукцесивном низању две истозначне лексеме (или више њих), покушавајући тиме да обезбеде потпуну семантичку прозирност стране или новоуведене домаће/словенске лексике. У овом поступку славенизми су често добијали позицију објаснидбене другопозициониране лексеме, нпр. *монархија (једнодержаство)*; *библиотека (књигохранилище)* и сл. мада је било и супротних случајева (нпр. *оружјохранилище: арсенал*) (в. Милановић 2013: 211–226). Оваква употреба представља још један у низу показатеља односа традиционалиста према славенизмима, које они нису доживљавали као страну лексику, него као део српског и општесловенског културног наслеђа, односно као богату ризницу која је омогућавала лексичку елаборацију тадашњег књижевног језика у пуном смислу.

5. НАУКА. У духу просветитељског утилитаризма, а из жеље да српској јуности приближе опште токове европске научне мисли, српски културни трудбеници 18. и 19. века преводе низ књига научног профила, наилазећи у том послу на незанемарљив проблем – недостатност у терминологији. Једно од решења које се показало успешним, а којем су они прибегавали, била је употреба славенизама као својеврсног одраза оновременог пуризма, који су – уз интернационализме и германизме – полако градили терминолошки апарат тадашњег књижевног језика Срба.<sup>14</sup>

Рецентније потпуније анализе термино-система појединих научних дисциплина – математичке географије и картографије (в. Бјелаковић 2017б) и лингвистике (Маџановић 2018) указују на готово идентичан статус славенизама у језику науке тог времена:

1. број терминолошких славенизама на почецима научне делатности Срба у 18. веку далеко је већи него онај посведочен у делима научног карактера од педесетих-шездесетих година 19. века (в. Бјелаковић 2017б: 52; Маџановић 2018).

2. иако су се интернационализми показали као најотпорнија лексичка скупина у српском терминолошком систему 18. и 19. века (в. Бјелаковић 2012б), поједини славенизми послужили су као основа, која је након посрбљавања заживела и у потоњим временима: *созвездије* → *сазвежђе*; *време будушце* → *будуће време*; и сл.

Ипак, највећи број посрбљених славенизама није преживео. Уступио је место интернационализмима или домаћим кованицама (в. Бјелаковић 2017а; Маџановић 2018): *воздухокружије* : *ваздухакружје* : *ајмосфера*; *времја*

(НС, 5. 1. 1816); у саборной цркви (НС, 5. 4. 1816); 4 свештеника (НС, 11. 4. 1817); и сл.

<sup>14</sup> Наведени систем настао је као резултат стихијског и неинституционализованог рада појединаца, што је временом довело до потребе за његовим уједначавањем и оснивањем Друштва српске словесности, о којем овом приликом неће бити речи.

*і́реходящче* → *време і́реходеће* : *і́рошло време* / *і́ерфекаї́*; *удареније* → *ударање* → *удар*: *акценатї́*, *наїласак*; и сл.

5.1. Контактни синоними у научним текстовима и статус славенизама. У научним текстовима посведочена је, такође, употреба контактних синонима, али – за разлику од публицистике – славенизми у њима чешће заузимају примарну позицију, док страни термин добија функцију експликатора потенцијалне семантичке непрозирности славенизма: нпр. *земљеописаније* или *іеоірафіја*; *равнитељ* (aequator) и сл. (в. БЈЕЛАКОВИЋ 2017а: 310–311).

6. Администрација. Анализе црквеноадминистративне и пословноправне преписке Срба у 18. и 19. веку на територији Јужне Угарске, Црне Горе и Боке указују на присуство тематски и социјално стратификоване интра-текстуалне хомогене диглосије (в. БЈЕЛАКОВИЋ 2019а; 2019б; 2020; БЈЕЛАКОВИЋ – НИНКОВИЋ 2020). Приликом избора одговарајуће форме из вишег или нижег регистра (књишког или народног) статус адресанта и адресата имао је, дакле, важну улогу, те се већи број књишких елемената (па и славенизама) уочава у оним документима у којима је макар један учесник у преписци (адресат или адресант) представник високог свештенства или виђенијег грађанства (в. МЛАДЕНОВИЋ 1987: 227; БЈЕЛАКОВИЋ 2019а; 2019б; 2020).

Ако се обрати пажња на садржај анализираних текстова, уочава се (очекивана) тенденција ка концентрацији славенизама у следећим тематским пољима:

1. религиозна тематика у најширем смислу: *со-братїями* (1749; 1750); *васа братїя* (1750); *ѡ-вашего Благородїя* (1750); пређе *воскресенїя* (1750); *завасегдашнее поминанїе* (1778); *ѡ пречестнѣишаго [...] оїа* (1775); за *утѣшенїе Сїѣеническо* (1775); *отъ Господа Бога Вседержителя* (1831); *благодарећи всевышнѣму* (1831), *Всевишній Творецъ* (1832) *ваше Высокоблагородїе* (1830); *Вашегъ Преосвященства* (1832); и др.

2. државне институције, представници виших слојева друштва: *Отечества* (1830; 1831); *державе* (1831); *Управленїе Народнѣ* (1831), *совѣтницы* (Senatori), а 164 *исполнители* (polizia) (1831); *Правителствующега сената* (1838); *Сїятельнѣишїй графъ* (1830); ...нашега *благочестовога Царя Николая* (1830); *Княжество* (1837); *Свѣтлѣишїй князь* (1837); и сл.

3. апстрактна лексика: *намѣренїе* (1830); *наставленїе* (1830); *Високопочитанїемъ* (1837); *поколебимости* (1831), *надежду* (1831); *преставленїю* (1832); *магновенїю* (1832); *удоволствїемъ* (1833); *союзу* (П 32 1835); *сочиненїя* (1837); *подруганїе* (1837); *благочестїемъ* (1837); *ща удовлетворенїе* (1839); *влїянїя* (1839); и др.

4. део устаљених формулација и изоловани лексички наноси: *за-авбокѣ* *ваше мнлѣтї* (1727); *великолюбезницѣ* (1736); *да-е-те на-знанїе* (1722); *већега верованїа ради* (С 1722); *сотворили любовь* (1734); *потврждую имено<sup>м</sup>* (1734); *болшаго верованїа ради* (1738); *имаюћи намѣренїе* (1830); *с нетерпѣливостїю* (1831); ... што скорїе да *соверши* *судейско дѣло* *верху два хапсеника* (1831); ... *имамъ честь* *Вамъ объявити, како се [...] находе у согласїю* (1831); *у дѣйствиe привести* (1838); ... *изволи ми дати удовлетворенїе* (1839); и др.

5. подаци о времену и месту издавања документа: дењ (1734); 15. јануарија 1775. по гречески (1775); во 24 јуліа (1750).<sup>15</sup>

Ово, наравно, не значи да се у овим семантичким скупинама не појављују и форме на народном језику.

6.1. Узимајући у обзир структурну организацију докумената, уочено је да се књишке црте видно концентришу у следећим сегментима (в. Бјелаковић 2019а; 2019б; 2020):

(1) у почетним деловима – у протоколу (у инвокацији – призиву божијег имена, у инскрипцији и интитулацији – навођењу адресата и адресанта, у експозицији – мотивацији за издавање списа) и

(2) на крају – у есхатоколу (у короборацији – закључној потврдној формули; апрекацији – призиву благослова божијег, приликом навођења имена сведока и у хронотопу – времену, месту и потпису).

Уколико је реч о млађем типу епистоларног дискурса, славенизми се бележе пре свега у уводним и завршним формулацијама (в. Бјелаковић 2020; Бјелаковић-Нинковић 2020).

Коначно, узвишена интонираност коју славенизми сами по себи носе сигурно је утицала на њихов избор у тренуцима када се желео постићи интензивнији стилски ефекат (в. нпр. у посланицама Петра I Петровића Његоша; в. Ивановић 2020).

7. Закључак. Наведени синтетички преглед употребе славенизама у различитим жанровима сасвим јасно указује на једну изузетно комплексну ситуацију, у оквиру које можемо издвојити неколико параметара који имају статус активатора славенизама, а у чијој основи леже два (понекад неодвојива) предуслова: 1. *йойѣреба* и 2. *йресѣиѣж*:

(1) СТРУКТУРА ТЕКСТА (наслови, поднаслови, посвете, предговори, спискови пренумераната, уводне и завршне формулације (у кореспонденцији));

(2) ТЕМАТИКА ТЕКСТА У ЦЕЛИНИ И ЖАНР (текстови ненаративног профила);

(3) ПРАГМАТИКА (1. контекст – јавна комуникација, школа и сл., 2. социјална стратификација – представници виших друштвених слојева, 3. институционализованост; 4. устаљене формулације и сл.);

(5) ИДИОЛЕКТ АУТОРА И ЊИХОВ ОДНОС ПРЕМА ТРАДИЦИЈИ;

(6) СЕМАНТИКА (сакрална, апстрактна лексика, терминологија, титуле, институције, хронотоп, и сл.);

(7) СТИЛОГЕНОСТ (експресивност, комични ефекти, карактеризацији ликова).

Иако временом бивају посрбљени, маргинализовани или искључени из система српског књижевног језика, славенизми се у незанемарљивом броју бележе и у другој половини 19. века – пре свега у домену религиозне тематике (в. Цветковић 2005; Милановић 2014: 325).

<sup>15</sup> Наведени примери преузети су из Бјелаковић 2019а; 2019б; 2020. Кореспондентна употреба славенизама регистрована је у другим текстовима сличног профила (нпр. у посланицама Петра I Петровића Његоша (в. Ивановић 2020), у преписци В. Стеф. Караџића, нарочито у оној до 1818. године (в. Јовановић 1987) и др.).



## ИЗВОРИ

- ОБРАДОВИЋ 1788: *Езѡйове и ѡпрочихъ разнихъ басноѡворцевъ, съ различни езика на славеносербски езикъ ѡреведене, садъ ѡрви редъ съ наравоучиѡелними ѡлезними изясненіями и настѡавлѡніями издате и сербскои юности ѡсвећене басне.* У Лайпсику, 1788. (прир. Д. Обрадовић).
- СПН: *Сербскѡ ѡвседневныѡ Новины.* Въ Виѡнни. 1791.
- ССВ: *Славенно-сербскѡ вѡдомостѡи ѡсвященни роду и священствѡу ѡѡ Сѡефана Новаковичъ дворскѡи аѡениѡа.* Въ Вѡннѡ. 1792, 1793.
- НС: *Новине сербске изъ царствѡующеѡа града Виѡнне.* 1813, 1814, 1815, 1816, 1817.
- Поповић, Јован Стерија. *Милошъ Обилићъ: юначко ѡзоришће у ѡетъ деистѡвѡя /* сочинено Јоанномъ С. Поповичемъ мудролюбѡ слушателемъ. У Будиму, 1828.
- Поповић, Јован Стерија. *Лажа и ѡаралажа: весело ѡзоришће /* Сочинено Јоанномъ С. Поповичемъ. У Будиму, 1830.
- Поповић, Јован Стерија. *Покондирена ѡиква: весело Позоришће у ѡри деистѡва /* составлено одъ Јоанна С. Поповича. У Новомъ-Саду, 1838.

## ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БЈЕЛАКОВИЋ, И. Језик новина код Срба крајем XVIII и почетком XIX века. *An den Anfängen der serbischen Philologie. На ѡочеѡима срѡске филолоѡије. Сало дебелоѡа јера либо азбукоѡроѡрес Саве Мркаља (1810–2010).* Hrsg. Gordana Ilić Marković, Anna Kretschmer und Miloš Okuka. Frankfurt am Mein: Peter Lang. Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2012a, 49–80.
- БЈЕЛАКОВИЋ, И. Процеси у формирању географске терминологије у предстандардној епоси српског језика (математичка географија и астрономија). *Научни састѡанак славистѡа у Вукове дане* 41/1 (2012б): 297–308.
- БЈЕЛАКОВИЋ, И. Г. Синонимија у терминологији код Срба у 18. и 19. веку (математичка географија и астрономија). *Словенска ѡтерминолоѡија данас.* Београд: САНУ. Књига CLXVII. Одељење језика и књижевности. Књига 28. Предраг Пипер и Владан Јовановић (ур.), 2017а, 305–315.
- БЈЕЛАКОВИЋ, И. *Терминолоѡија код Срба у 18. и 19. веку (маѡематичка ѡеографија и карѡографија).* Нови Сад: Два пера, 2017б.
- БЈЕЛАКОВИЋ, И. Г. Језик докумената Архива манастира Савине (18. век). *Срѡско језичко и књижевно наслеђе на ѡростѡору данашње Црне Горе. Срѡски језик и књижевностѡ данас: зборник радова са Друѡи међународноѡ научноѡ скуѡи одржаноѡ у Подѡорици 26–28. маја 2017. године.* Ј. Стојановић (ур.). Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори; Нови Сад: Матица српска; Бања Лука: Матица српска – Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, 2019а, 515–526.
- БЈЕЛАКОВИЋ, И. Језик докумената Архива Српске православне епархије будимске у Сентандреји (прва половина 18. века). *Језичке јединице срѡскоѡ језика у сисѡему и контекстѡу.* *Научни састѡанак славистѡа у Вукове дане* 48/1 (2019б): 89–101.

- БЕЛАКОВИЋ, И. Г., Ненад Ђ. Нинковић (2020). Пословноправна преписка српских капетана из Јужне Угарске (Национални архив у Сегедину, 1727–1746). *Зборник Мајице српске за књижевност и језик* 68/2: 455–482.
- БЕЛАКОВИЋ, И. Г. Елементи славеносрпског у језику Његошевих писама. *Њеџошев зборник Мајице српске*. 4. Нови Сад: Матица српска, 2020, 103–126.
- ДАБИЋ, Б. Русизми и славјанизми у лексици „Луче микрокозма“. *Лексикографија и лексикологија. Зборник радова*. Београд – Нови Сад: Матица српска – Институт за српскохрватски језик, 1982, 47–52.
- ЗОРИЋ, Милена С. Неколико речи о статусу и идентификацији славенизама. *Зборник Мајице српске за књижевност и језик* 61/3 (2013): 811–818.
- ЗОРИЋ, М. *Славенизми у раним драмама Јована Стерије Поповића*. Нови Сад: Матица српска, 2018.
- ИВАНОВИЋ, М. Којим је то језиком писао Св. Петар Цетињски. *Српски језик XXV* (2020): 563–580.
- ИВИЋ, П. *Прећлед историје српског језика*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998.
- ИВИЋ, П. *Српски народ и његов језик*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2001.
- ЈОВАНОВИЋ, Г. Славенизми у Вуковој преписци. *Зборник радова о Вуку Стефановићу Караџићу*. Сарајево, 1987, 177–182.
- ЈОВИЋ, Н. Славенизми у Сремчевим делима. *Књижевно дело Стивана Сремца – ново читање*. Лингвистичка секција. *Зборник радова*, Ниш: Центар за научна истраживања САНУ, 1997,
- КЛАИЋ, др Б. Језична проблематика у неким комедијама Јована Стерије Поповића. *Зборник прилога историји југословенског јозоришћа 1861–1961*. Нови Сад: СНП, 1961, 73–130.
- КРЕЧМЕР, А. О књижевнојезичкој традицији до 1800. код Срба и Руса (размишљања о словенској историјској стандардизацији). *Јужнословенски филолоџ* LVI/1–2 (2000): 543–559.
- МАКСИМОВИЋ, Г. Комедиографски поступак Јована Стерије Поповића. *Научни саставак слависти у Вуквое дане* 35/2 (2006): 201–212.
- МАЦАНОВИЋ, А. *Српска језикословна терминологија у 19. веку*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2018.
- МИЛАНОВИЋ, А. *Језик весма полезан*. Београд: Друштво за српски језик Србије, 2013.
- МИЛАНОВИЋ, А. *Језик Јована Суботића*. Београд: Чигоја штампа – Филолошки факултет, 2014.
- МИЛАНОВИЋ, А., И. БЕЛАКОВИЋ. Толстојева периодизација и питање жанра. *Slavische Geisteskultur: Ethnolinguistische und philologische Forschungen*. Teil 2. Славянская духовная культура: этнолингвистические и филологические исследования. Часть 2. Zum 90. Geburtstag von N. I. Tolstoj. *Philologica Slavica Vindobonensia*. Band 3. A. A. Alekseev et. al. (hrsg.). Frankfurt am Mein: Peter Lang, 2016, 197–217.

- Младеновић, А. Славеносрпски елементи у језику дела „Роман без романа“ Јована Стерије Поповића. *Зборник за филологију и лингвистику* XXV/1 (1982): 121–139.
- Младеновић, А. Карактер језика неких писама будимског епископа и карловачког митрополита Вићентија Поповића из првих деценија XVIII века. *Сенијандрејски зборник*. 1. Д. Медаковић (ур.). Београд: Српска академија наука и уметности, 1987, 225–236.
- Младеновић, А. *Славеносрпски језик. Стилске и чланци*. Нови Сад – Горњи Милановац: Књижевна заједница Новог Сада – Дечје новине, 1989.
- Ромчевић, Н. *Ране комеђије Јована Стерије Поповића*. Библиотека Позоришна култура на тлу Војводине. Књ. I. Нови Сад: Позоришни музеј Војводине, 2004.
- Стиловић, С. *Славенизми у Њевошевим њесничким делима*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1992.
- СУБОТИЋ, Љ. *Језик Јована Хаџића*. Нови Сад: Матица српска, 1989.
- СУБОТИЋ, Љ. Доситејеве Басне и Наравоученија: (језичка анализа – релативне реченице). *Годишњак Филозофској факултету у Новом Саду*. 23 (1994): 45–51
- Толстој, Н. И. *Стилске и чланци из историје српској књижевности језика*. Александар Младеновић (прир.). Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска, 2004, 65–147; 199–207.
- Ђаловић, Б. Славенизми у поезији Лукијана Мушицког. *Прилози проучавању језика* 44 (2013): 1–27.
- УНБЕГАУН, Б. *Почеци књижевности језика код Срба*. Београд – Нови Сад: Вукова задужбина – Орфелин – Матица српска, 1995.
- ЦВЕТКОВИЋ, И. Славенизми у Вуковом *Српском рјечнику* из 1852. године. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XLVIII/1–2 (2005): 95–108.
- ЦВЕТКОВИЋ, И. Народне речи и славенизми као синоними. *Годишњак за српски језик и књижевност* XX/8 (2006): 477–486.

\*

- AGGARWAL, V. B. *Essentials of Practical Journalism*. New Delhi: Concept Publishing Company, 2006.
- EID, M. *The World of Obituaries: Gender Across Cultures and Over Time*. Detroit, Michigan: Wayne State Univ. Press, 2002.
- HUME, J. *Obituaries in American Culture*. University Press of Mississippi, 2000.
- KUNA, H. *Jezičke karakteristike književnih djela Dositeja Obradovića*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1970.
- MOSES, R. A., G. D. MARELLI. Obituaries and the Discursive Construction of Dying and Living. Proceedings of the Eleventh Annual Symposium about Language and Society. *Linguistic Forum* 47 (2003): 123–130.
- SUBOČIĆ, Lj. Kojim je to jezikom pisao Sterija? Sava Anđelković i Paul-Louis Thomas (Prir.). *Jovan Sterija Popović – klasik koji nam se obraća*. Radovi sa Međunarodnog naučnog skupa održanog 24. i 25. marta 2006. godine na Univerzitetu Pariz IV – Sorbona. Vršac: KOV, 2006, 17–40.

VAN DIJK, T. Structures of News in the Press. *Discourse and Communication. New Approaches to the Analysis of Mass Media Discourse and Communication*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1985.

Isidora G. Bjelaković  
Milena S. Zorić

LEXICAL SLAVENISMS AND THE ISSUE OF GENRE IN  
THE SLAVONIC-SERBIAN LANGUAGE

Summary

Having in mind the fact that the research of Serbian literary linguistic idiom from the 18<sup>th</sup> and 19<sup>th</sup> century indicates that slavenisms were not used only when it was necessary to fill in the so-called onomasiological gaps, but their use had a particular stylistic function, the central issue of this paper is the issue of the functionalization of slavenisms and their relationship towards the genre (literary artistic, publicistic, administrative and scientific), primarily in Slavic Serbian texts, with a short introduction regarding various interpretations of this concept in Serbian studies. Having in mind the fact that the research of Serbian literary linguistic idiom of the 18<sup>th</sup> and 19<sup>th</sup> centuries has been fragmentary, the paper offers both a synthetic view of what has been established in the field so far and it also indicates possible future tendencies in those genres that have so far not been the subject of a more detailed analysis.

*Др Исидора Г. Бјелаковић*  
Универзитет у Новом Саду  
Филозофски факултет  
Одсек за српски језик и лингвистику  
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад  
*isidora.bjelakovic@gmail.com*

*Др Милена С. Зорић*  
Висока школа струковних студија за образовање васпитача у Новом Саду  
Петра Драпшина 8, 21000 Нови Сад  
*milena\_zoric\_ns@yahoo.com*

Др Душан М. Иванић

## СРПСКА ПРИПОВИЈЕТКА ДОСИТЕЈЕВОГ ДОБА

Рад је осврт на основне аспекте српске приповијетке Доситејевог доба (период од 80-их година XVIII вијека до 40-их година XIX вијека). Издваја се типолошко-генетски аспект утицаја превода Д. Обрадовића, његовог дјела у цјелини и идеја просвјетитељства на обликовање првог типа приповијетке у српској књижевности (у календарима, алманасима и часописима). Приповијетка слиједи европске обрасце (сиже, фабула), национализује се тематиком, отвара се према говорном језику и фолклорној традицији (Вук Караџић). Криза просвјетитељско-рационалистичких начела наговјештава романтизам (доминација страсти, патос љубави и страдања, родољубље, патос).

*Кључне ријечи:* Доситејево доба, приповијетка, европски обрасци, национализација, језик.

1. Појам ДОСИТЕЈЕВО ДОБА се налази већ код савременика нашег просвјетитеља (Соларић, нпр.), али су му временске границе у српској књижевној историографији остале неодређене. Тим појмом Драгиша Живковић обухвата XVIII и XIX вијек, до 1814. године, кад настаје Вуково доба, у које укључује романтизам и реализам.<sup>1</sup> Ако би се хтјела ова два доба разграничити, онда је 1814. година, као што се зна, само почетак велике деценије Вуковог рада (народне пјесме, *Српски рјечник*, граматика, приповијетке). Међутим, Вуково дјело не потискује Доситејев утицај (тј. доситејевски тип књижевности), доминантан у свим врстама прозне ријечи, готово до средине XIX вијека, у дјелима писаца старије генерације и до краја тога вијека

---

<sup>1</sup> Периодизација Д. Живковића (Живковић 1994/ 1: 36), постављена врло широко („Период 1700–1800 [1850] – (Доситејево доба)“, „Период 1814–1890–[1914] (Вуково доба)“), претпоставља велика преклапања праваца и стилова, укључујући широке распоне и једног и другог доба. Уже гледано, оправдано је Доситејево доба рачунати од 80-их XVIII вијека до 40-их XIX вијека (уп. Иванић 2019). Овом аспекту периодизације књижевности одговарају и тезе А. Милановића о периодизацији српског књижевног језика (Милановић 2019).

(Јован Суботић, Јаков Игњатовић, Љубомир П. Ненадовић, Милица Стојадиновић Српкиња, Стефан М. Љубиша и др.). Вук радикално утиче на брзо ширење народног језика у доситејевском типу дјела.

Насловом овог рада хоће да се повеже и генетички и типолошки аспект теме. С једне стране је несумњив утицај Доситеја Обрадовића на ауторе приповијетки (и кратких прозних облика), с друге је тип приповијетке какву је уносио својим преводима или подстицао својим дјелом. Широко узев, могло би се рећи да се ради о просвјетитељском типу (моделу) СРПСКЕ ПРИПОВИЈЕТКЕ, обликоване у неколика основна параметра:

- једни су *језички*: писана је славеносрпским језиком, односно мјешавином црквенословенског и српског (народног) језика, у његовим регионалним варијантама;
- други су *морфолошко-ретиорички*: у језгру модела налазе се једноставни дидактички облици (примјер, пословица, басна, поука или „наравоученије“, како би рекао Доситеј) или реторички поступци и жанрови (нпр. алегорија, параболоа); модел се, међутим, ослања и на сложеније врсте и технике, нпр., приповиједање у писмима, у аутобиографском излагању, у путописима;
- трећи су *функционални*: редовно тежи поучном дјеловању, и то у сфери моралних одлика појединца, касније обухватајући породични живот, еротске везе, положај жене и мушкарца у браку;
- четврти су *шемајско-мојшавски*: предмет приповиједања се тиче избора/рјешења одређеног животног проблема/ситуације (пријатељство, љубав, вјерност, добротинство, лаж, подвала и сл.) или испољавања типизираниог карактера.

Сви елементи модела пролазе еволутивне мијене: језик се све више приближава говорном (народном), једноставни облици опстају као самостални или се уклапају у сложеније наративне цјелине. Већ тридесетих и четрдесетих година XIX вијека у овај модел улазе творевине фолклорног поријекла. Проширује се прича (фабула), али се и даље уоквирује дидактичко-поучним смислом и функцијом (Атанасије Николић (1831), Јован Суботић (1846) и др.).<sup>2</sup> Нешто касније приповијетке почињу да се заснивају на романтичарским чиниоцима: дидактично и здраворазумско уступа афектима и страстима (љубав и мржња, освета, подлост, хероичност) и новим вриједностима (љубав/народност). У приповиједи *Љубица* (1839) Теодора Павловића љубавна страст на први поглед суочава се са осјећањем гријеха, мржње, крви/злочина и близине смрти (Српкиња удата за Грка, у Цариграду, заљуби се у босанског муслимана, па кад сазна да је муслиман, хоће да га убије).

Не улазећи у логичко-филозофску и естетичку страну просвјетитељства, како се оне очитују у европској традицији, издвајамо однос између просвје-

<sup>2</sup> В. нпр. следеће текстове поменутих аутора: А. Николић: *Вјерни њобрајим или Огледало будућега вијека*, ЛМС, 7: 1831; Ј. Суботић: Стефан Јакшић: по народној песми, ЛМС, 73 (1846): 74–115; *Суђеница* (новела по народној скаски), Драгољуб, 1846.

титељских идеја и новелистичких дјела у српској књижевности, која нарративизују (српски речено: поприповјеђују) вриједности здравог разума (моћи суђења, процјењивања, одбацивање злоупотреба религиозних догми, сујевјерја, човјекољубље, вјерска толеранција и сл.), ослањајући се уз то на јеванђељске поруке, моралне или правне норме. Једне су приповијетке ишле ка (псеудо)историјској тематици, најчешће везане за српски средњи вијек (династичке борбе, сукоби обласних господара), за доба пропасти српске државе и за борбе против Турака (до Карађорђевог устанка). Историјски (најчешће псеудоисторијски) јунаци и догађаји постављају се у однос према водећим парадигмама просвјетитељске традиције и њених моралних норми. Друге су везане за искуство, опажање, посматрање и издвајање онога што је опште, у опозицијама приписаним актерима и радњама (стар/млад, поштен/непоштен, искрен/подао, свој/туђи, мушкарац/жена, корист/штета, паметан/глуп, добар/зао, насилник (локални моћник или разбојник)/жртва (дјевојка, туђа супруга). Предочава се као животно искуство скуп ситуација или стања (карактер) са одређеним морално-религиозним ставом (потврђујући награду врлини, а казну пороку). (Страдање носилаца добра доћи ће са јачањем предромантичарских тенденција, што је знак кризе повјерења у просвјетитељску апологију здравог разума, врлине и добротинства.)

2. Приповијетка у српску књижевност улази с преводима Доситеја Обрадовића, ако се изузме рукописна заоставштина Гаврила Стефановића Венцловића, гдје је сачувана *Повести о њириовцу* и низ „повести“ и једноставних облика (Павић 1972). Међутим, ни њен развој ни њено устаљивање нису били могући без периодике. Први, елементарни облици приповједачких текстова повезани су с кратковјеком календарима Георгија Михаљевића (Будим, 1807, 1808, 1813), потом са бечким *Новинама сербским* (1813–1822) Димитрија Давидовића и Димитрија Фрушића. У њима се под насловом (или наднасловом) „приповетка“ објављују кратки, једноставни текстови из инојезичке штампе, о знаменитим људима и занимљивим догађајима у вези с њима, сведени на духовит или неочекиван обрт. Убрзо се за такве текстове употребљава наднаслов „анegdота“. Ови прилози су писани готово чистим народним српским језиком, можда већ уз сарадњу Вука Карацића (блиског издавачима *Новина*, Димитрију Давидовићу и Димитрију Фрушићу). Један од тих прилога (1814, бр. 210) непосредан је претеча (или извор) Вукове шаљиве приповијетке *Еро и кадија* (*Народне српске њириовијејке*, 1821).

Анегдота или шаљива прича је језгро увођења фолклорне стилизације и живог говора у писани текст. Ови ће се облици наћи и као основа за развијену приповијетку. Ниједно од тога двога није случајно. Већ је Доситеј у том кратком и лако преносивом облику повезивао усмено и животно искуство с одређеним поукама, намјерама, тенденцијама. Елементарне облике, мотиве и технике приповиједања усменог поријекла Доситеј је укључио у писане текстове, наговјештавајући пут којим ће српска проза ићи у XIX вијеку. У њега је граница између анегдоте, шаљиве приче и басне порозна,

особито тамо гдје су у баснама носиоци радње људи (ковач, старац, рибари, хвалисавац), а садржина се редовно у „наравоученијима“ искоришћава за поуку.

Тим ће путем ићи и самосталнији, изворнији приповједачки текстови: фабула је основа за поуку, коментар, закључак (тичу се морала, поштења, правде, родољубља, љубави и др. вриједности). Прве српске приповијетке су често настајале као прилагођени преводи (посрбе) текстова из других књижевности/језика, илустрације одређене идеје или повод за њу. Могло би се закључити да је идеја и генезом и садржином самосталнији дио приповједачког текста: она производи причу, прича се смишља да представи, оживи, предочи идеју. Али саме те односе не треба, како се често чини, сматрати противним природи приповједачке прозе и њене функције. Напетост између поуке/идеје и приче (радње, фабуле) траје откако се мисли о књижевности и откако су књижевни облици почели да се издвајају из окриља нерашчлањеног усменог ткања. Олга Фрејденберг је структуру нарације у старој грчкој књижевности описала као „двочлано приповедање које се састоји од једног сликовног и другог појмовног члана“, а да се *сликовни члан йрејивара у нарацију* и повезује с реалним процесима, штавише – да једнократност и појединачност у нарацији служе као средство појма (стр. 270, 272).

У раној фази свог развоја српска приповијетка садржи у елементарном облику напетост између „сликовног и појмовног“. Независно од изворности појединих текстова, у њима се радња (фабула) редовно преводи на идејни план, а тиче се животних, моралних, вјерских, националних (родољубивих) оквира. Утилитарност и идејност (у широком смислу ријечи), прокажене у каснијим тумачењима, незаобилазне су функције приповиједања чак и кад се то изричито не тражи или не очекује, без обзира на то што је естетски пожељно да се идеја не надмеће с причом и да причу не замјењује. Може се рећи да није идеја узрок што су приповједни слојеви (радња, јунаци) у нашим раним текстовима остали неразвијени или схематични: настајање прича великим дијелом је подстакнуто функционализацијом и фикционализацијом идеје, без које би једва било писане приче, осим можда у анегдотским облицима.

У Доситејевом дјелу је приповијетка заступљена преводима и посрбама или прерадама, и то у врстама које одговарају у основи приповијецу у водећим европским књижевностима друге половине 18. вијека.<sup>3</sup> Најчешће

<sup>3</sup> Попис приповиједака (и сл. облика) у Доситејевом дјелу (наводимо само главни наслов књиге), без потпунијих библиографских података, који се могу наћи у издањима Доситејевих сабраних дјела, 1961, књ. 1–3, у редакцији Ђ. Гавеле, Ј. Шаулић и Б. Маринковића, односно издања 2007–2008, књ. 1–6, у редакцији М. Д. Стефановић, М. Матицког и Д. Иванића. Поред оквирне класификације мјестимично остављамо коментаре о могућем сврставању.

Тип источњачке приче

1. Абдала и Балсора, једна персијска историја (*Собраније*, гл. 7). \* Љубавна прича налик *Ромеу и Јулији*.
2. Виденије Алмета дервиша (*Собраније*, гл. 8). \*Визија, филозофска.



су међу њима иносказајеме повјести (алегоричне и параболичне приче моралне или филозофске садржине), које су више него „повијести“ филозофско-етички огледи у облику извјесне радње. По том су источњачке, односно источне приповијетке (како је стајало у поднасловима), назив за приповијетке блискоисточне и далекоисточне тематике (арапске, кинеске, индијске, персијске). У Доситејевом *Собранију* (1793) прва је АЛЕГОРИЧНА ПРИЧА *Гора вјежесѿва и истѿине: Једно алеѿорическо или иносказајемо видјеније*. Иако се овај текст понекад узима као источњачка приповијетка (П. Поповић, М. Д. Стефановић), ни по чему се то не може потврдити, те је на другом мјесту то и за Павла Поповића „прича <...> филозофска“, „казује како је тешко доћи до истине и колико је препрека на путу“ (Поповић, 2000: 92). Могло би се рећи да је и морално-поучна, јер читаоца у алегорији упозорава на заблуде у путу до истине и врлине. Овом низу преведених прича/повијести/„видјенија“ и „сновидјенија“ може се прикључити новелистички обликована ПРИЧА ИЗ ЖИВОТА,<sup>4</sup> унутар наравоученија уз басну *Јасѿреб и кукавица*.

3. Један пар папуча (*Собраније*, гл. 9). \* Шалѿва новела.

4. Пут у Вавилон, једна алегорическа повјест (*Собраније*, гл. 15). \*Филозофска прича, с поуком.

#### АЛЕГОРИЧНЕ ПРИЧЕ

5. Гора вјежества и истине: Једно алегорическо или иносказајемо видјеније (*Собраније*, гл. 2);

#### *Неке иносказајеме ѿовјесѿи* (*Собраније*, гл. 19)

6. Кривица и стидљивост;

7. Срећа и несрећа;

8. Благочестије и сујевјерије: У једном видјенију;

9. Видјеније Мирсино; \*П. Поповић (СД, 5: 90) напомиње да су оне у основи моралне, филозофске, често у облику алегорије.

#### *Басне* (1789; 1961, књ. 1; 2007, књ. 2)

10. Истина и прелест;

11. Пут у један дан;

12. <Једна лепа арапска историјица> (*Басне*, уз „Путници и топола“). \*Заправо је парабола о разноликости свијета („није истина да је бог све за самога човека створио“).

13. <Један кратак разговор> (*Басне*, „Јастреб и кукавица“); \*Дио наравоученија, заокружена прича из живота.

#### *Мезимац* (1818; 1961, књ. 2; 2008, књ. 4)

14. О мудрости и промислу у управленију (гл. 3):

15. Цу-И илити филозоф, из књиге чувствителнога човека (гл. 4)

16. Сновидјеније мудрога о обајателној сили мечтанија (гл. 5)

#### МОРАЛНЕ ПРИЧЕ

17. Лаулис и Лидија, морална повјест из господина Мармонтела (*Собраније*, гл. 23);

18. Аделаида, пастирка алијска, повјест морална из Г. Мармонтела (*Собраније*, гл. 24)

<sup>4</sup> Појам се односи на приповједне текстове који се заснивају на стварним догађајима и личностима. Та врста приповиједања ће се наћи у опусима С. Милутиновића Сарајлије, Ј. С. Поповића, Ј. Ј. Змаја, Ј. Костића, С. Матавуља и др.

Разговор између капетана Рашковића и калуђера Светогорца, у далматинском Голубићу, оквирен је улазном и излазном ситуацијом и одвија се у оштрој, отвореној полемици, са духовитом поентом, на готово чистом народном језику (чистим као Вуков језик у приповијеткама), претходећи и Вуку и каснијим писцима фолклорне оријентације (С. М. Љубиша).

3. Први изворни приповједачки (новелистички<sup>5</sup>) покушаји потичу од Еустахије Арсић (1776–1843). Њена *Повести о Савки и Каји* (*Календар за лето 1807*. Георгија Михаљевића) састоји се из разговора двију жена, с два супротстављена става, један, да жена треба да се образује (да чита Доситеја), други, да жени не требају књиге („Бога ти, ти си женско“).<sup>6</sup> Дијалошка форма омогућује да се суоче полемичке или дидактичке позиције ликова кроз питања и одговоре. Овај примјер наговјештава да је једна од могућих линија стварања приповијетке било стапање са есејистичким замислима, посебно са етичким ставовима. Заправо се ради о наративизованим идејама, не и о облику који би се подударао са општим обиљежјима приповијетке као врсте. Дијалошко дидактичко приповиједање било је веома раширено у књижевности тога доба. Код нас је тај облик подстакао *Поучиљелни магазин за децу* (Будим, 1787, књ. 1, 1793, књ. 2, 1800, књ.3, 4), популарно дјело Жан Мари Лепренс де Бомон у преводу Аврама Мразовића, састављено из разговора између учитељице и њених ученица.<sup>7</sup> У тим разговорима се причају басне/бајке или „историје“, те се коментаришу у духу различитих (дјечјих) карактера. Све су то слободне приче, варијације везане за библијску или за античку традицију, у широком распону од препричавања канонских текстова до апокрифних адаптација библијских, митолошких и историјских мотива. Тај тип директне поучне приче, са односом учитељ (учитељица) : слушалац (слушатељка), а потом са њеним алтернацијама (отац – дијете, свештеник – вјерник, младић – дјевојка), опстаје све до средине 19. вијека (свакако и касније, посебно у дидактичкој прози). Наративни текстови Еустахије Арсић су непосредан одјек или наставак овог обрасца. У њима је позиција говорник – слушалац аналогна позицији аутор – читалац.

Еустахија Арсић ће потом објавити кратку параболичну причу *Синарац и шри младића* (ЈМС, 1829), која је заправо дио рубрике *Морална поукачија*, у низу морално-поучних јединица (*Блаборазумије, Праведљивоси*,

<sup>5</sup> Појам новелистички се узима алтернативно, пошто се основни појам (приповједачки) може схватити шире, има шири опсег значења (може се узети у све облике приповиједања, приповијетку, роман, епску пјесму, анегдоту итд.).

<sup>6</sup> В. Миланков 2001: 134; према Теодори Петровић, из чланка о Доситеју, у *Ковчежићу Вуковој и Досићејевој музеја* (1963), наводи дијелове из овог календара и поткрепљује тврдњу да се ради о тексту Е. Арсић, објављеном анонимно.

<sup>7</sup> О популарности те збирке свједоче и рукописни преводи на јужнословенском тлу, уп. Д. Иванић, Љепотица и звијер на Балкану/међу Србима//Домети (Сомбор), 37: 140–141 (пролеће – лето 2010), стр. 50–57.

*Мужес̄твенос̄т̄, Умјеренос̄т̄, Чес̄тнос̄т̄* и др.). У тој причици три лакоми-слена младића се подругују старцу који сади воћке. Сва тројица убрзо погину, а старац са унуком и сином долази под дрво које је засадио и говори о правим врлинама честитости: благоразумије (опасност од „полутанца“, који је протрчао кроз школе, а остао без правог васпитања), праведљивост, мужество, умјереност, па благопристојност и честност („И с овим сврши старац бесједу своју“, стр. 118).

Уз Еустахију Арсић треба поменути и Константина Пеичића. Његова приповијетка *Пиљци* (ЛМС, 1826) траје као разговор о смислу постојања између младог и старог пиљка. Приповједачка срж заплета је апстрактна: почетни побуњенички став малог (младог) пиљка се кроз разнолике примјере преображава у мирење с поретком, те је он, лежећи у прашини, на крају разговора ипак срећнији од оних бића која су на висини (храст) и слама их вихор. Идеја о прихватању друштвеног поретка истовремено је идеја о извјесном здраворазумском устројству свијета. Писана у традицији сократовског дијалога (из одговора и питања, живих слика и примјера, порука и поука) и оновремене европске басне, Пеичићева проза у тим једноставним облицима садржи и причу и процес самоспознаје (преласка из незнања у знање, у ново разумијевање свијета): наивно поимање другог и сопствене судбине мали (и млади) пиљак замјењује поимањем заснованим на искуству и разумској процјени. (Морфолошки синкретизам тадашње српске прозе допушта да се овај дијалог сматра приповијетком. Текст, с друге стране, свједочи да се језик књижевне прозе упадљиво приближава језику савремене говорне ријечи.)

Типолошки односи првих оригиналних српских приповиједача према Доситејевом дјелу су још читији него генетски. Преводећи угледне и популарне европске писце свога времена (Мармонтела, Адисона, Гоџија, в., П. Поповић), Доситеј је уносио у српску приповједачку прозу релативно модерне образце. Облик и смисао излагања (виђење, алегорија, филозофска, морална, поучна прича), тематика/мотиви (правда, памет, љубав), све је подстицало слободан рад маште око избора фабуле и јунака. Подређена том често пренесеном (алегоричном) морално-филозофско-поучном смислу, ова проза је имала типске јунаке, ситуације и мотиве. Источњачка прича постаје доста честа у алманасима, од Давидовићевог *Забавника* (1815, 1816, 1820). Одржавала се махом у облику посрба или прерада (нпр. у алманасима *Уранија*, 1837-38, *Авала*, 1846/47). Особеност тога типа приче је отвореност за алегоричан смисао, али и за алузије и инсинуације својствене сатири. Кад бирају изворе, преводиоци проналазе текстове који се односе на актуелне домаће прилике. Чини се да је тако радио Јован Стејић преводећи приповијетку *Удовица у Цери* (*Уранија*, 1838), гдје је “најважније место у причи <...> оштра критика тираније и грамзивости владара“ (калиф, кадија, удовица) (Деретић, 1980: 146). Истој идеји одговара и Стејићев превод драме *Господар и роб* (*Уранија*, 1838), што само појачава утисак о политичкој актуализацији и функционализацији прозног штива, а нарочито његов превод

Лукијановог *Тирана* (Стејић, 1839), с коментарима који се несумњиво тичу актуелних прилика за владавине кнеза Милоша. Средином 19. вијека источњачку причу наставља да пише и млађа генерација домаћих писаца. Међу њима је Јаков Игњатовић (*Арай и Персијан*, 1844), који и касније има склоности ка сличним мотивима (*Манзор и Цемила*, 1860, приповијетка о љубави између Српкиње и Арапина, обоје из поробљених народа у турском царству), те Лаза Костић (*Махараџа*, 1860), али више не с морално-филозофским фабулама или алегоријама, већ са страстима/осјећањима јунака у међусобној вези.<sup>8</sup>

С Доситејевим преводима је и ишао и модернији тип тзв. моралне, односно морално-поучне приповијетке (*Лаузис и Лигија*, морална повјест и *Агелаида, њасџирка алијјска*, обе Мармонтелове, у *Собранију*, 1793). Осим тога Доситеј је понекад уз басне саопштавао сличне „историјице“, варијације на мотиве и поуке у њима. Из басне *Пуџници и њојола* таква „историјица“ се преноси у првој свесци *Сербске лејојиси (Лејојис Мајџице српске)* као посебна приповједна јединица, што би могло бити знак нове осјетљивости на жанровске изазове или на нове могућности разврставања. Српски алманаси, већ од Давидовићевог *Забавника*, пуни су превода морално-поучних приповиједака, повремено уз оригиналне (?) примјере такве прозе, у којим прогоњена врлина побјеђује порок, невиност се одупре изазовима, љубав савлада мржњу међу породицама/родовима (1816: *Два њуџника, Шуџаљ расџ*, обе приповијетке имају јунаке са српским именима, али су свакако посрбе; 1818: *Бојана Обрадова, Ружица*, 1819: *Милан и Милева*, љубавници бирају смрт да потврде вјерност). И касније, у *Забавнику* (1820) има покушаја да се пишу приповијетке с домаћом тематиком: *Себислав* (неауторизована приповијетка) за јунака има Томислава, краља “српског и далматинског” и његовог сина, који га спасава од грчких уцјена. Остало су преводи, а као жанровска група издвојају се алегорије (*Три луџке, Анџеноров сан, Басне шпанског аутора Сале, Муж и жена* и др.). У првим годиштима *Забавника* наводе се аутори, махом с њемачког језичког подручја. Касније изостају и такви подаци. Тешко је рећи колико је Давидовићев избор дјеловао на српске приповиједаче. Једна од приповиједака из *Забавника*, *Неџио за мужески њол* (1821), наћи ће се у *Банџском алманасу* Д. Тирола (1827), назнака отварања приповијетке према грађанском, породичном животу.

4. У овим примјерима, највише због њихове једноставности, добро се оцртавају будућа тежишта српске приповијетке. Једна су оријентисана на искушења морала, правде, поштења; друга на спознају/искуство, саопштена у параболочно-алегоричним конструкцијама (басна као модел); трећа, на

<sup>8</sup> Касније се томе току, на новим основама, прикључују Бранислав Нушић (*Рамазанске вечери*) и Драгутин Илић. Дискретан одјек ових тема су и приче о племенитом Турчину (*Ибиџ-аја* Стевана Сремца), у несумњивом додиру с причама о племенитом дивљаку (и иновјерцу).

искушења страсти, части, поштења и љубави. Животна свакодневица и догађаји које изазива подређују се поукама, а онда основним афектима, стањима љубави, мржње, љубоморе, непријатељства, жалости, што је већ знак преласка у (ПРЕД)РОМАНТИЗАМ. Релативно рано се појављују знакови разуђивања српске приповијетке у опозитне типове, нпр. *Љубица* Теодора Павловића (ЈМС: 1839/49) и *Рђав њосао, зао конац* Василија Суботића (ЈМС: 1841/54). Разлика је између њих у тенденцији: друга приповијетка већ у наслову има истакнуту поуку-поруку (која се потврђује кроз ланчану причу о лажној љубави, превари/заблуди, прељуби, освети), а прва је лишена таквог дидактичког оквира и развија се као отворена прича о љубавној страсти суоченој са вјерско-националним препрекама (или предрасудама). Страсти као стања јунака/јунакиња све су чешће теме, прожете повезаним мотивима љубави, мржње, изневјеравања, искључивости (вјерске, националне, социјалне). У Павловићевој приповијети писмо пријатељу најављује необичне доживљаје, слиједи долазак и приповиједање о чудној љубави Српкиње (у Цариграду, удата за старог Грка) према босанском муслиману (Мирза), све док није са знала да по вјери није Србин: иако га воли, покушава да га убије, јер је прекршила свој завјет. Ту је и страсна љубав на први поглед, осјећање гријеха, мржње, крви и близине смрти. (Колико су ови мотиви блиски Јакшићевим приповијеткама, нпр. *Неверна Тијана*, они се додирују и са приповједачким хиперболама и антитезама Лазе Костића.)

Између Доситејевих превода и раних покушаја оригиналне српске приповијетке, првих деценија 19. вијека, у периодици су објављивани преводи и посрбе, изабрани по мјери која одговара моралној, дидактичној или источњачкој приповијети, често у њиховом преплету. Томе претходи доминација једноставних врста писаног или фолклорног поријекла, каква је садржина *Календара* Георгија Михаљевића (Будим, 1807, 1808, 1813). Осим дидактичке прозе Е. Арсић (1807), у њему је (год. 1813) доминантна анегдота (Матицки 1986: 175. – *Забавник* (Беч, 1815–1816; Будим, 1818; Беч, 1819–1821; Београд/Крагујевац, 1833–1836), у уводнику обећава благодарне, поучне и забавне повијести или приповијетке. (Ова двојна жанровска ознака, *њовијесѝ* или *ѝријовијетѝка*, може значити и једно и друго или њихову истоврсност; уз то иде и њихова двојна природа, да су *њоучне* и *забавне*.) Афирмацијом врлине, моралности, оптимизма, све су те прозне творевине, независно од тематске разноликости (моралне, љубавне, источњачке и др.) у основи *моралне ѝријовијетѝке* (ДЕРЕТИЋ 1980: 17). *Забавник* је по врстама продужење Доситејевог корпуса превода, са изричитом оријентацијом на приповијетку као врсту. У првој години излажења објављене су (анонимно) приповијетке с персијском и арапском тематиком, а услиједиће преводи тада познатих и популарних италијанских, њемачких и других аутора (Франческо Соаве, Конрад Готфрид Пфефел, Саломон Геснер, Сигисмунд Хердер и др.). У преводу тих текстова често се уносе српска имена и локалитети те се заправо обликују као посрбе. Други круг садржаја *Забавника* су басне, анегдоте, примјери, параболе, алегорије и сновиђења, поетска проза, такође махом без

података о ауторству, свакако на грађи тадашњих њемачких и других алманаха или зборника (у рубрици „Смјесице“). Неки од тих мотива из једноставних врста наћи ће се касније као сегменти или водећи чиниоци шалвих календара, комедија, романа: ликови тврдица, лаже и паралаже, кратки облици, пародије (дјела Ј. С. Поповића<sup>9</sup>) или ће се преобликовати као афоризам, примјер, шала, досјетка.

Међу утицајним врстама нашле су се идиле тада славног Саломона Геснера (интензивно превођене у периодици, објављене су и као засебно издање)<sup>10</sup>, најчешће обликоване дијалозима јунака, што ће се одразити и на ране примјере српске приповијетке. Владислав Стојадиновић Чикош објављује такву идилу (*Задовољство човека щчасћљивим чини. Тихомиљ и Љубивој*, ЛМС, 1827). Наслов је морална изрека о људској срећи, која се преноси на јунаке као илустрација, примјер, потврда; приповијетка почиње цитатом јунакове мисли о срећи и *задовољству*, као најадекватнијој ријечи; атмосфера – прољетно вече, зелена трава и храст изнад њега; наилази познатик, одан ноћним задовољствима: даље је конфронтација двају гледишта о срећи – Љубивој је види у дружењу, весељу, нераду, а Тихомиљ – у раду, спокојству, умјерености. У *Сербском народном лисћу* је више оваквих прича (нпр., *Драгољуб и Љубица*, 1837, бр. 44: Драгољуб држи бесједу о пролазности љепоте; *Пријовейка за младеж: Јуџрећи су часи злајни*, 1839, бр. 37: отац дјечи прича поучне историје). Тај ће образац дјеловати дуго у српској приповијети са сличним етичким мотивима, све до С. М. Љубише и реалиста, код којих ће се развијати карактери, осамостаљивати радња и јачати слика средине, уз широке захвате из фолклорне подлоге.

Оригинална српска приповијетка ће се споро отимати од превода/посрба. То убједљиво илуструје Давидовићев *Забавник* у другом течају (1833–1836), гдје је објављено 50-ак приповиједака, а ниједна од њих није оригинална (Деретић 1980: 107). Ни београдски алманах *Уранија* (1837, 1838), који заузима упражњено мјесто Давидовићевог *Забавника*, а доноси прилоге свих знатнијих српских књижевника (Ј. С. Поповић, С. Милутиновић Сарајлија, М. Светић, Ј. Стејић, Д. Исаиловић и др.), готово да и нема оригиналних новелистичких прилога. Такав би могао бити текст Димитрија Тирола, *Пресћујленије из синовне љубови*. Почиње бајковитом формулом неодређености („Један убоги земљеделац беше у великој нужди“), а завршава се домољубивом и поданичком поруком: љубав према оцу изједначава се са љубављу према домовини и цару! Фабула је анегдотска, једноепизодична, с необичним заокретом или преокретом, наглашава морални аспект дјеловања ликова: циљ повезан с врлином оправдава прекршај. Вриједност текста, међутим, није у поуци (у оном што „оправдава“), већ у неочекиваном исходу (преокрету) и оном што је језгро радње. Поучност, сведена на

<sup>9</sup> Ј. С. Поповић је најбољи примјер. Упоредити, М. Флашар (2017: 135–434), Д. Иванић.

<sup>10</sup> Соломона Геснера Идиле / [превео] П.М<атић>, Беч, 1827.

општи став (идеју), уступа пред приповједношћу (фабула, заплет, актери), која постаје носилац промјена и новина у развоју жанра.

Још један тип обликовања приче има коријен у Доситејевим дјелима. То је прича-портрет или портрет-прича, гдје се низом појединости из реалног живота предочава динамичан карактер/лик. У *Совјетима здраваго разума* се нека општа карактерна својства конкретизују у понашању човјека који их посједује (тврдица/среброљубац, властољубац, славољубац) (уп. ДЕРЕТИЋ 1974: 89). Прве обимније примјере овај тип приче има у прози Јована Стејића, у сликама одације (писац ода), срећног човјека, тврдице, старовоље, младожење, адвоката, назадњака, љекара (*Зайиска 'уојшцих' Николе Клајића*, 1839). Иако без наративне динамике, ови портрети/слике концентришу негативне карактерно-социјалне особине око једног типа улоге и понашања (нарочито *Блаж Травоцећа*, 1839, 140–143), гдје су нерадници, надрикњиге, лажни књижевници, пијанице... За ове портрете је Константин Богдановић употребио атрибут „рапсодичан“, у приказу једне од Стејићевих књига, оног дијела који се састоји од хумористичко-сатиричних портрета савремених карактера или случајева.<sup>11</sup> Овим појмом Богдановић је указивао на њихову композиционо-тематску разуђеност. Они имају наративно језгро у ликовима и цртицама које у облику ситуација или дијалога и описа допуњују или предочавају карактерна обиљежја. Ауторова сатирична намјера око ових портрета разбија се често у забавно, хумористичко штиво. Тај модел каталога, инвентара, серије, сведен на ређање карактерних особина изабраних група (младожење, ђаци, нације) постаће један од средишњих поступака у приповиједању Јакова Игњатовића (*Тридесет година из живота Милана Наранџића*), док ће се као фрагментарно средство обликовања појављивати готово код свих писаца (набрајање, ређање у фазама, контрастима, истовјетностима) или ће добити посебан облик у шаљиво-сатиричним козеријама (милобрукама) Јована С. Поповића.

5. Приповијетка Доситејевог доба је бирана и стварана (преведена и оригинална, ако се уопште ради о оригиналности) у видокругу просвјетитељских идеја и класицистичког или сентименталистичког устројства (стил, фабула). Национална тематика у дијелу приповиједака је неутралисана њиховом анонимношћу, сижом, радњом и њиховом конфигурацијом (најчешће су то заправо преводи са елементима посрба). У то вријеме је Вук у *Српском рјечнику* (1818), уз ријечи давао и њихово тумачење, често као мале приповијетке (шаљиве приче, приче из живота – случајеви, кратке бајковите приче), а потом ће објавити и своју прву књижицу, преузету из *Новина србских, Народне српске њриповијетке* (1821). Та збирка садржински и морфолошки добрим дијелом одговара жанровској оријентацији штампаних издања тих деценија, претежно састављена из шаљивих кратких прича, какве су биле

<sup>11</sup> Преглед књиге под надписом *Нови њрило за Душевну забаву* от Јована Стеића у Новом Саду 1839. Печатане, ЛМС, 13: 4 (1839), 120–128.

и прве преведене збирке почетком 19. вијека.<sup>12</sup> С обзиром на природу фолклорне традиције, и ове су приче интернационалне, али су у оквирима језика (стила), радње и јунака биле израз српске патријархалне средине.

У Доситејево доба је српска приповијетка је добила европски оквир (жанрови, облици излагања, водеће идеје), потом да се постепено национализовала (тематски), овладава говорним језиком и дуго остајала у мјешавини са књишким језиком (лексика, синтакса) и стилем. Испрва узима теме из средњег вијека (карактеристично је да бира династичке сукобе између властеле и тиранију локалних господара), а потом се отвара се према грађанском животу. С Вуковом збирком (1821) добила је још један стилско-реторички и мотивско-тематски правац, жив у српској прози до данас, као што је остао жив и онај доситејевски, у наративизацији грађанског живота и не мање отвореног или прикривеног сукоба врлине и порока, искушења љубави, родољубља, вјере, слободе и присиле.

#### ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- ДЕРЕТИЋ, Ј. *Алманаси Вуковој доба*. Београд, 1980.
- Живковић, Д. *Европски оквири српске књижевности*. I. Београд, 1994.
- Иванић, Д. Доситејево доба у периодизацији српске књижевности. *Периодизација нове српске књижевности: њоводом 150. годишњице рођења Павла Појовића*. Београд: САНУ, Одељење језика и књижевности. Књ. 31. 2019, 125–136.
- Флашар, М. *Изабрана дела Мирона Флашара. III њом*, прир. В. Јелић, Н. Ристовић, Бг – Н. Сад, 2017.
- МАТИЦКИ, М. Календари Георгија Михаљевића. *Сџудије и ѓрађа за историју српске књижевности 2*. М. Фрајнд (ур.). Београд, 1986.
- Миланков, В. *Еусџахија ѓл. Арсић и њено доба*. Н. Сад, 2001.
- Милановић, А. Корелације између периодизација књижевног језика и периодизација књижевности. *Периодизација нове српске књижевности: њоводом 150. Годишњице рођења Павла Појовића*. Београд: САНУ, Одељење језика и књижевности. Књ. 31. 2019, 136–149.
- Павић, М. *Гаврил Сџефановић Венцловић*. Београд, 1972.
- Поповић, Павле. Нова књижевност. I. П. Палавестра (прир.). *Сабрана дела Павла Појовића V*. Београд, 2000.

<sup>12</sup> *Сџемајџоѓрафија сирјеч Оѓисаније началнаџ ѓроисхожденија Цѓѓанов мађарских : с њекими ѓриѓовједками / списано Петром благородним от Аси-Маркович. – В Будиње градје, 1803. – Разѓи-бриѓа или Кош различни ѓриѓовједки за ѓеѓовольне мисли расѓѓераѓиѓ, време ѓрекраѓиѓиѓ, и развеселиѓи се. Часѓѓ 1 / [Н. Месарович Професор]. – В Будиње градје, 1815. (\*Пренесено савременом ѓирилицом.)*



Dušan M. Ivanić

SERBIAN SHORT STORY OF DOSITEJ'S AGE

Summary

The paper describes the genesis of the Serbian short story of Dositej's age (approximately the period from the 1780's until 1840's). Dositej's translations give the Serbian short story a European framework (genres, narrative forms, leading ideas) and it is then gradually nationalized (thematically) and it starts introducing vernacular mixed with literary style (lexis, syntax). The concept of characters and story fit with Enlightenment ideas and forms (idyll, dialogic story-telling, portrait-story, didactic and moral story, etc.). It partly takes topics from the medieval times and then it opens up towards the contemporary civil life and folklore tradition in the intertwining of Enlightenment and (pre)romantic foci.

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за српску књижевност са јужнословенским књижевностима

*dusan.div@gmail.com*



Др Драгана А. Грбић

## НЕБО СРПСКОГ ПРОСВЕТИТЕЉСТВА\*

У човековом односу према небу у 18. веку огледао се развој просвећеног ума и борба против предрасуда и сујеверја. Истовремено тај однос открива и битну разлику између поетике епохе просветитељства и претходних епоха. У раду се анализирају представе неба у српској литератури 18. века на основу примера из дела најважнијих представника просветитељства попут Јована Рајић, Захарије Орфелина, Димитрија Доситеја Обрадовића и Атанасија Стојковића. У оквиру корпуса профилисаног тако да му се приступа кроз објектив усмерен ка небесима настоји се поставити хипотеза о могућој типологији српског просветитељства.

*Кључне речи:* просветитељство, небо, Јован Рајић, Захарија Орфелин, Димитрије Доситеј Обрадовић, Атанасије Стојковић.

Да би се на прагу трећег миленијума и треће декаде 21. века боље разумело једно доба удаљено од нас три столећа потребно је усмерити поглед ка небу, јер је вертикала између човека и сунца, као централног симбола не само просветитељства него и извора знања и духовности, постала дефинишућа за хомо сапиенса још оног тренутка када је, одвојивши поглед од земље и усмеривши га ка небесима, проходао усправно потрудивши се да у свом еволутивном напретку „не иде мален испод звијезда“.

Слика нашег, вештачком светлошћу загађеног, вечерњег неба на којем се уз мало среће међу мноштвом сателита понекад може уочити и треперава светлост понеке звезде, суштински се разликује од слике небеса човека Века Светлости. Та драстична разлика је одлучујућа, јер је без јасне свести о њој немогућно разумети не само поетику епохе просветитељства, него ни дух нашег времена који, са једне стране, почива управо на тековинама просветитељства, а са друге, помало парадоксално, управо то му је и одузело „таблу“ на којој су просветитељски патенти скицирани.

---

\* „Писци предстандардног периода српског књижевног језика и њихова дела“, Матица српска, Одељење за књижевност и језик.

Већ у (пролећно) предвечерје кад жамор свакодневице утихне повлачећи се пред Сиријусом или првим зрацима Луне просечан осамнаестовековни човек сусретао би се са недокучивим тајнама универзума, са Богом, са Собом. Како би вече одмицало у ноћ, а загледаност у озвездана небеса побуђивала (само)рефлексију, унутрашњи дијалог постајао би све гласнији док се на крају глас просвећеног човека (не)моћног пред тајнама универзума не би утишао шапатам несвесног света снова. Драстична промена човекове перцепције како неба тако и Сопства поклопила се са најранијим импулсима европског просветитељства, а у великој мери је проистекла из имплицитних или експлицитних дијалога о месту бога и/у човековом (под)свесном инспирисаних представама неба.

Отуда овај рад представља скицу за једну хипотезу о типологији српског просветитељства, која би се могла поставити на основу загледаности у небеса њених најрепрезентативнијих аутора попут Јована Рајић, Захарије Орфелина, Димитрија Доситеја Обрадовића и Атанасија Стојковића. Ако бисмо на основу наше осамнаестовековне литературе сачинили антологију цитата о небу, јасно би се указали поетички обриси српског просветитељства. Имајући у виду концепт рада и ограниченост простора немогућно је побројати и анализирати све контексте у којима се једна од кључних речи просветитељске поетике појављује у опусима њених најистакнутијих представника, него се разматрају само представе неба које се показују значајним за типолошка нијансирања поетике. Ова ограда се у првом реду односи на методолошки приступ, јер би било ненаучно на основу само неколико анализираних примера успостављати типологизацију, која рег се подразумева уопштавање на основу препознатљивих понављајућих параметара извучених из мноштва анализа са циљем откривања извесне парадигме у датој појавности. Стога рад представља полазиште за хипотезу проистеклу из целовите анализе означеног корпуса, која ће бити поткрепљена само најилустративнијим примерима.

\* \* \*

Као увод у хипотетичка разматрања о важности односа према небу за профил једне епохе сликовито могу послужити визуелне представе неба које су се мењале кроз векове. Прелаз не из једне епохе у другу него пре из једног доба у друго уочава се ако се пажљивије погледају ликовне представе вечерње природе из осамнаестог века, које се већ на први поглед битно разликују од сродних слика претходних векова, а посебно од оних из средњег века. Та уочљива разлика посебно је присутна на оним илустрацијама ноћног неба које представљају неку неуобичајену космичку појаву, попут комете, супер-нове, помрачења месеца или коњукције планета. Наиме, док се на осамнаестовековним ликовним представама ове врсте могу уочити представе љубопитљивих људи загледаних у небеса, који у друштву других

или самостално посматрају, испитују и просвећеним умом покушавају да докуче космичке манифестације, насупротив томе, на средњовековним представама исте мотивске структуре улице вечерњих градова су потпуно пусте<sup>1</sup>. Зашто? Страх у потоњем случају, односно радознали ум жељан знања који савлађује страх у случају просвећеног човека, крију одговор.

Иза страха од звезданог неба, посебно ако је на њему била видљива још и нека неуобичајена космичка појава, крила се бојазан од Свевишњег и могуће одмазде за човекове грехе. Страх проистекао из догматског веровања затварао је људе средњовековља у сигурност мрака њихових домова. То пак не значи да је човеку доба просветитељства онтолошки страх био непознаница, него пре да је ипак успео да светлошћу просвећеног ума колико-толико обасја мрак не(по)знања и усуди се да га аналитички посматра, раздвајајући научни од догматског приступа. Иако су реакције биле различите, и човеку средњег века и човеку доба просвећености са заласком Сунца и првим мраком указивала се пред очима *истиа слика неба*, која је у Стојковићевој *Физици* поетски и сликовито представљена „небо као свод у који су закуцани златни ексерџи“ (Стојковић 1801: 75–76). Нажалост, савременом човеку је та слика ноћног неба осутог ројевима звезда одузета, а помало је парадоксално да је управо развојем тековина просвећеног ума сваки житељ града остао ускраћен за восхититељни угођај који је човека 18. века и подстакао да та небеса освоји. Вештачким светлом загађено небо на прагу трећег миленијума као неко тек полузатамљено „латно“ на којем се не назире чак ни обриси тих *глава ексера*, који би, ваљда, требало да држе поглед човека прикуцан за небеса, изгубило је статус „објекта“ *per se* за (само)рефлексију, као што је индивидуама прошавших векова нудио просвећујући „благодатни мрак“.

„Обнощъ я украшеное Небо гледамъ, о себи разсуждавамъ, измыслим се изъ овогъ видимогъ свѣта и самномъ самимъ есмъ. Обнощъ я учим да я нисамъ само тѣло, но дасамъ и духъ. Обнощъ я умомъ моимъ прелазимъ преко травомъ обрастѣных, гробовъ братіе мое коя су се преже мене преобразила, и коя ме у дивному вѣчности вертограду съ распростертима рукама чекаю.“<sup>2</sup> (Стојковић 1801: 75)

<sup>1</sup> Види прилог бр. 1 и бр. 2.

<sup>2</sup> На другом месту такође у *Физици* Стојковић развија даље мисао о снажној слици ноћи која позива на интроспекцију, на спознавање себе, света око себе и Свевишњег: „Да помислимо да э мрачна нощъ одежду свою ветъ на созданіе распростерла и все у глубокое и ужасное молчание покрыла и тако звѣздамъ прилику дала, свѣтъ свой еще выше намъ показывати. Каковасу ово прекрасная позыванія къ размышленію! Какове велике и высочествене мысли не мораю овладати онимъ кой ово позорище съ пристобынимъ разсужденіемъ гледа! Кто небы забравіо за нѣко время сладость сна дабы се красотомъ овогъ явленія услаждавати могао! Како сіясетъ златомъ извезена одежда нощи! Како насъ съ святимъ страхопочитаніемъ и молчаливымъ восхитеніемъ покрыва! И у самой темноты нощной познаям я создателя естества, кой э, у время кадсе великолѣпіе земно у темную сѣнь сокрыва, человѣку оне удалѣне предмѣте къ разсужденію и величайшемъ удивленію предложію. Не

Овај цитат показује да је таква перцепција неба истовремено позиционирала субјекта ка будућности, инспиришући га на велика дела и мотивишући га да до краја искористи сопствени потенцијал за самореализацију на путу просветитељске индивидуације; али га је, са друге стране, усмеравала и ка прошлости, јер је небо као „гробов братије“ подсећало субјекта на велика дела његових претходника која су га кроз ту осну повезаност неба и земље враћала коренима традиције и усмеравала да следи идеале предака који су се својим делима винули у звезде. За разлику од средњовековног човека или човека доба просвећености који су се самосозерцавали у небеској тами, коју је као какво божанство у *Фисици* апострофирао Атанасије Стојковић: „Благодатный мраче! Ты тѣшъ мене у велике тайне посвятити“ (СТОЈКОВИЋ 1801: 76), лик савременог човека се можда још само замућено огледа у црном рефлексу екрана уз звуке усамљеничке тишине у којој се клања једино још „неонском богу којег је створио“, попут оног у песми *Звуци тишине* (*The Sound of Silence*).

1. „ДЕФИНИЦИЈА“ НЕБА објављена пред крај просветитељске епохе, 1792. године у Бечу, у *Малом буквару за велику децу* Михаила Максимовича као да сумира отклон ове поетике од поетика претходних епоха.

„Небо: Ако э прологомъ веровати, то у пређашним временма многи монастири съ неба одело добіяли су, а садъ кадъ чое у цени дигле се, и данакъ повисіосе, небесный овай транспортъ изостаде. Изъ тогъ войстину заключавати валя, що и самомъ Богу ове халине више угодне нису“ (1792: 24).

У ове две духовите реченице сажете су неке од кључних премиса поетике српског просветитељства. У првом реду је 1. критика претходног типа литературе „пролога“ тј. епохе средњег века, о чему је још оштрије и такође уз примесе хумора писао и Обрадовић; потом 2. формулација „ако је пролозима веровати“ имплицира императив *sapere aude!* тј. позива на критичко мишљење као централни концепт епохе, те истовремено проблемски доводи у питање неспорни ауторитет религије који је она у претходној традицији уживала; 3. даље се уводи хумор као механизам манифестације критичког мишљења широко прихваћен у поетици просветитељства услед учинковитости да на читалачку публику снажно делује хумором насупрот високопарном стилу религијских текстова на које реферише; и најзад 4. увођењем релације Бог–манастир јасно се показује двополни однос просветитељства према религији. Са једне стране, оштро се критикују институције религије и поједини представници преко којих је вера народу посредована; а са друге, неупитан је однос према вери као таквој, јер је чак и највећи „атеиста и јеретик от свију просвештених“ – Доситеј, експлиците истицао

---

само день проповѣда чудеса всемогущества Божія, но и една ноць другой велегласно славу его возглашава.“

веру у Бога док је сумњао и критиковао поједине религијске праксе и морал одређених клирика.

Какве је, дакле, поетички дефинишуће рефлексije нудило осамнаестовековно небо просечно просвећеном посматрачу, односно, за почетак нека буде постављено питање шта се све могло видети на осамнаестовековним небесима? Српска литература 18. века бележи посматрање а) Сунца, Месеца, звезда, појединих планета, комета, метеора, дуге; б) свеже конструисаног балона на врућ ваздух; в) аждаја, змајева, вила, вештица; и г) анђела па чак и манфестације Свевишњег. Каталог побројаних појмова открива дијапазон просветитељске перцепције неба од фактографско-научне (астрономије, физике, хемије, натуралне философије и механике), преко митолошко-фикционалне и фолклорно-традиционалне до теолошко-философске. Ако се пажљиво анализирају контексти у којима се небо у делима српских просветитеља помиње, јасно се показују различита типолошка обележја поетике просветитељства, те је у тим представама могућно препознати елементе 1. философско-идеолошког просветитељства; 2. популарног просветитељства; 3. религијског просветитељства; и 4. научног просветитељства.

У најважнијем научном делу ове епохе које је на њеном крају понудило најисцрпније објашњење неба, прва реч, сасвим симболично, гласи као име главног представника српског просветитељства. У *Предисловију читашељу Стојковићеве Фисике* стоји:

„Господинъ Доситвей Обрадовичъ открыо у поучителнихъ своихъ баснахъ желание свое да би се какови Сербин нашао кои би Фисику на своему језику за род свои издао. Я се весма радуем да э на мене жребие пало исполнити желание славнаго оваго мужа.“ (1801: [1])

Будући да се његовим именом отвара најобимније дело природних наука објављено 1801. године, којим је на својеврстан начин кроз бројна и исцрпна научна разрачунавања са сујеверјем и некритичким па чак и магијским мишљењем на крају епохе крунисана просветитељска поетика, при овој анализи ће се поћи од поимања неба у опусу Димитрија Доситеја Обрадовић.

2. ДОСИТЕЛЕВО НЕБО. Готово да нема ниједног његовог дела у којем небо није бар једном поменуто. Небо као да је у његовом видокругу стално – када је реч о „небесном оцу“ и „небесном дару“ (ОБРАДОВИЋ 2008: 33–34); о старом топосу небеске промисли као извору инспирације: „Зато, ако ме промисал неба сподоби, о подобној материји и унапредак ћу састављати и издавати“ (ОБРАДОВИЋ 2007в: 9); или о још старијем топосу књиге природе у којој се огледа лице и дело божије (ОБРАДОВИЋ 2007а: 59)<sup>3</sup>; о небу на којем се огледа

<sup>3</sup> Јован Рајић у *Точном изображенију кайихизма* такође развија идеју, која не само да карактерише његов опус, него указује и на циљ његовог стваралаштва у целини – писање богоугодних дела у славу Творца, што такође објашњава читањем из Књиге Природе.

етички кодекс и врлине оличене у Христовом лику; о посве сентименталистички интонираној дескрипцији личног посматрања „восхититељног“ ноћног неба која се јавља као реминисценција на једну вечерњу шетњу од Раковца до Карловаца са Јосифом Јовановићем Шакабентом – „Какови су били о преукрашеноме с бешчисленим звездама и ведром небу разговори!“ (Обрадовић 2008б: 33). Небо помиње и када проповеда у Далмацији, али и кад слуша и преводи Цоликоферове проповеди у Германији. Спрам овог само делимичног низа дало би се закључити да небо заузима најузвишеније хијерархијско место у његовом опусу. Међутим, Обрадовић ће свог читаоца изненадити чињеницом да је у његовом просветитељском концепту небо заправо „подређено“ и то ни мање ни више него једном од најважнијих књижевних жанрова епохе просветитељства – поучитељној басни: „Небо, земља и све ствари басни се подлажу, / и науке превисоке чрез њу се предлажу“ (Обрадовић 2008а: 19). Те науке *превисоке* односно теологија, философија и метафизика као науке о сублимном у непосредној су вези са најважнијом представом неба у његовом опусу. У делу које је намеравао да као прво објави у Лајпцигу и тиме отпочне своју списатељску каријеру, Обрадовић је у програмском цитату који је поставио као мото, амбициозно изнео циљ своје целокупне просветитељске делатности. Цитирајући стихове о небу, према његовом мишљењу најуспелијег владара доба просвећености, Фридриха Великог, у *Совјејтима здравајо разума* сажео је своју просветитељску мисију:

„Laissons dans les cieux les sciences tres sublimes,  
Travaillons dans le monde à detruir le crime.  
Превисока мудростъ некъ на Небу стои,  
изтребити съ света Злобу, то су труди мои“ (1784: 71).

Смисао ових стихова треба разумети у контексту његовог опуса, а у првом реду спрам Обрадовићеве окренутости практичној философији. Цитирајући Фридриха Великог, који се ослонио заправо на Цицерона и Сократа у *Посланици маркизу Д'Аржансу*, одакле су преузети ови стихови, Обрадовић је као и његови претходници поручио: оставимо по страни небеса и науке о небесима тј. теологију, философију и метафизику, а позабавимо се практичним стварима и конкретним проблемима на земљи. Следећи Сократа и Цицерона, успешан рецепт за тај концепт практичног просветитељства понудио је Фридрих Велики, који је као одговарајућу замену за небеске науке предложио „науку о животу“ односно етику и морал (Грбић 2018: 361–389).

Обрадовић је, преузимајући мото-стихове о небу из антике, односно од владара који је својом просвећеном политиком штитио најхрабрије мислиоце епохе попут Волтера, Канта и Еберхарда, дефинисао себе у првом реду као практичног наравоучитељног философа тј. етичара. Како је рецепција Обрадовићевог опуса показала, просветитељску мисију остварио је управо следећи Фридрихов апел за опонашање Сократовог чина „скидања“



философије са небеса на земљу<sup>4</sup>. То је био идеал зрелог материјалистичког просветитељства, које се, не философирањем и метафизичким спекулацијама, него инсистирањем на унапређивању конкретних и практичних аспеката живљења и наравоучителне философије, развијало и остваривало своју сврху. Овакав просветитељски концепт потврдио је не само својим опусом, него још важније, својим чињењем, а у првом реду својим доласком у устаничку Србију у којој је поред Богословије опредељене за изучавање управо превисоких небеских наука, одмах по доласку најпре установио секуларну Велику школу, а као попечитељ просвете старао се до смрти о образовању свог народа, и то званично у институционалним оквирима. Сва Обрадовићева дела су смештена унутар оквира омеђеног етичким кодексом и на тим основама постављене практично усмерене философије образовања, са јасном интенцијом да она не остане само у литерарним оквирима него да буде и правно дефинисана, што је имало јасно профилисану политичку сврху. Отуда проиходи да је просветитељство Димитрија Доситеја Обрадовића у правом смислу те речи било практично просветитељство ослоњено на све гране практичне философије са израженом идеолошком компонентом.

**3. ОРФЕЛИНОВО НЕБО.** Када је реч о диференцирању типова просветитељства у савременој литератури се најтананије полемике воде око успостављања границе између практичног просветитељства, са једне стране, популарног просветитељства, са друге, па чак и примењених аспеката високог просветитељства, са треће. У нашој просветитељској литератури, коју добрим делом чине дела (културног) превођења, није било тако развијених полемичких дискурса каквима се одликују, на пример, литературе француског, немачког или шкотског просветитељства, те је стога врло тешко прецизирати микропоетичке оквире присутне у просветитељским делима Западне Европе. Међутим, неки основни елементи се ипак могу препознати. У том кључу се у литератури већ дискутовало о нијансама присутним у практичним и популарним аспектима просветитељске поетике Димитрија Доситеја Обрадовића и Захарија Орфелина (Остојић 1923; Николић 2007: 155–211; 2012: 77–88), а за потребе овог рада те поетичке нијансе ће бити осветљене на примеру њихових писања о небу.

У *Вечном календару*, објављеном годину дана пре претходно анализираних Обрадовићевих мото-стихова, у другом параграфу првог поглавља одељка „СѢ цѣломъ мѣрѣ“ дата је следећа дефиниција неба: „Сіе нами неизмѣримое мѣсто, въ коемъ безчисленая великая и круглая тѣла, которыѣ Бгъ въ наилучшемъ порѣдкѣ поставиль, находятъся, нарицаемъ небо“ (1783: 120).

Тихомир Остојић је у обимној студији *Захарија Орфелин живои и раду* (1923) утврдио да је уџбеник Адама Данијела Рихтера за природне науке

<sup>4</sup> Поред есеја „О злоби“ из *Совѣѣта здравѣао разума* објаснио је Обрадовић још на два места у свом опусу ову метафору – у „Нравоученију“ уз последњу 160. басну *Ласѣавица и ѣроче ѣѣице* (ОБРАДОВИЋ 2007б: 199); и у *Собранију разних наравоучиѣлних вѣѣиѣј* (ОБРАДОВИЋ 2008а: 30).

*Lehrbuch einer für Schulen faßlichen Naturlehre* представљао основу за централни део *Вечної календара* и дао врло систематичан преглед анализе Орфелиновог превода немачког уџбеника физике намењеног гимназијском (лицејском) образовању. Сасвим у методичком духу ондашњег образовног система који је посредовао знања у форми питање-одговор, а што је заправо било непосредно ослоњено на методичку праксу наставе катихизма предвиђене за ниже разреде, Рихтер је на питање „Шта је небо?“<sup>5</sup> понудио дефиницију коју је врло тачно превео Орфелин. Из те катихетичке позадине просијава и у овој дефиницији теолошки концепт неба као простора испуњеног небеским телима која је у савршеном поретку створио Бог.

Бог као агенс присутан је и код Рихтера и код Орфелина. Међутим, у немачком оригиналу овај детаљ је врло кратко објашњен у *Предговору* са намером да теологија даље уступи простор природним наукама, пошто аутор сматра да се о спознаји Бога осим из Светог писма једино још може учити из књиге природе<sup>6</sup>. Имајући на уму своју читалачку публику, Орфелин је осетио потребу да основни текст знатно допуни. Поред тога што наслов оригинала не преводи као „наука о природи“, него га мења употребљавајући реч из библијског дискурса *ГД створанїи мїра*, он у истом тону свој предговор преводу физике отпочиње реченицом „Бгъ создалъ мїръ, и вся еже въ мїрѣ изъ ничего“ (1783: 106). Орфелинов увод у Рихтерову физику чиста је парафраза неколико поглавља из *Књиге Постанња*, чега у оригиналу нема, а који су сасвим у складу са његовим концептом *О стварању светїа*. Пре него што отпочне превод немачког уџбеника он ће свој предговор *Науци о ѝприроди* закључити библијском поентом: „Мїръ сей видимый созданъ СѢ Бга въ шесть дней, хотя Бгъ [...] Вся вещи, которыя Бгъ во оныя шесть дни изъ ничесого сотворилъ“ (1783:106).

Остојић је сасвим оправдано приметио да је Орфелин свесно поставио научни поглед на свет унутар теолошких оквира, тиме што је *Вечни календар* компоновао тако да физици претходи календарски, а следује хроничарски и летописни део о Старом и Новом завету праћен историјом хришћанске цркве. Претпоставка је да је тим приступом желео да придобије читалачку публику, иначе несвиклу на научну литературу, те да јој кроз познат и прихваћен религијски приступ „разбије сваку скрупулу о природним наукама“ (Остојић 1923: 187). Да ли је Орфелинова намера била да преименовањем наслова и таквом композицијом елементарно описмењеној читалачкој пу-

<sup>5</sup> „Was ist der Himmel? Diesen für uns unermeßlichen Raum, in welchem sich die unzählich grossen und runden Weltkörper, die Gott in der schönsten Ordnung zusammen gestellt hat, befinden und bewegen, nennen wir den Himmel“ (RICHTER 1779: 25).

<sup>6</sup> „Gewiß, außer der heil. Schrift ist kein Buch, aus welchem junge Gemüther gründlicher lernen könnte: Es ist ein Gott! als aus dem Buche der Natur, auf welches uns selbst der Geist Gottes weiset. Denn aus dem Daseyn der Welt erkennet man, daß ein Schöpfer ist, daß er ein allmächtiges, allweises und allgütiges Wessen sey, und der Atheisten und Freigeister würden weniger werden, wenn sich nur ein größerer Eifer finden wollte, in dem Buche der Natur nach dem Schöpfer, nach seinen Eigenschaften und Vollkommenheiten zu forschen“ (RICHTER 1779: [2]).

блици сервера разрачунавање са сујеверјима које би она у том „духовном сендвичу“ лакше прогутала?

Свест о степену (не)образовања публике показује аутор *Вечној календара* у још једном разликовно битном елементу у односу на оригинал, а то је кокетирање са астрологијом. Као насловну илустрацију гравира *скојо-кружије* односно зодијак. Овај термин је као словенски превод иронично у својој *Фисици* понудио Стојковић, оштро осудивши у народу распрострањена веровања упућујући и на свог „претходника“ Орфелина (Стојковић 1801: 164–165). Орфелин у поглављу у којем Рихтер годишњу путању сунца по небеском своду кратко објашњава кроз сазвежђа, широј публици познату под називом хороскопских знакова, у преводу додатно илуструје графичким симболима, а да би материју публици учинио јаснијом, чак је и табеларно представља.

У том позиционирању физике у *Вечном календару* између вере, са једне стране, и сујеверја, са друге, огледа се популарна природа Орфелинове просветитељске поетике, који је имајући на уму степен (не)просвећености своје публике, свесно тражио начина да допре до ње. Из насловне илустрације *Сиварање светиа*<sup>7</sup> на којој је приказан Творац који левитира изнад рајског пејсажа у којем Ева нуди Адаму тек откинуту јабуку, док га са десне стране обасјава светлост Сунца, а са леве Луна, иза леђа му трепери покоја звезда, а он овенчан ореолом у чијем су рубу представљени симболи хороскопских знакова бди над тек сагрешеном људском врстом, чак и неписмен човек, а не само непросвећен, одмах разуме о чему је у овој публикацији реч.

У намери да се као сваки прави просветитељ обрачуна са сујеверјем и упути било на правоверје, било на пут здравог разума, и Орфелин при овом својеврсном примеру културног превођења немачког уџбеника тражи праву меру за своју публику. Та амбиваленција долази посебно до изражаја у одељку посвећеном најпопуларнијим космичким појавама у 18. веку – кометама. Као одговор на питање „Какво дејство имају комете?“ Рихтер закључује да се „значање комета и утицај других планета на људске радње и слично у наше просвећено време убраја у астролошке снове и женске бајке, те да их нико више не сматра за ужас, који нешто лоше значи“<sup>8</sup> (RICHTER 1779: 72) Орфелин овај пасус слободно парафразира, избацујући из оригинала синтагму у *наше њпросвећено време*, која је онолико полемике код истакнутих философа 18. века изазвала. Али и он као и немачки аутор поентира да сујеверја шире астролози, а прост народ им верује: „дабы Кометы и други планеты и зодии имѣли нѣко втеченіе въ человѣческое рожденіе, жиѣ, нравы и дѣла, естъ баснословіе звѣздочетцевъ и простаго народа“ (1783: 149).

<sup>7</sup> Прилог бр. 3.

<sup>8</sup> „[...] die Bedeutung der Cometen, und der andern Planeten Einfluß in die menschlichen Handlungen und dergleichen, werden bey unsern aufgeklärten Zeiten, unter astrologischen Träume und Weibermärchen gezählet, und niemand hält sie mehr vor Schrecklichter, die etwas Böses bedeuten.“

Да би тек описмењеном, и на критичко расуђивање још несвиклом, народу, којем је *Вечни календар* у првом реду био намењен, што илустративније објаснио појаве које описује природна наука и тако их разуверио од сујеверја, Орфелин свесно посеже за оним што је народу познато. Подсећа читалачку публику на примере небеских појава, којих у оригиналу нема, али које српски народ у Карловачкој митрополији још чува у свежем сећању, било да их је искусио сам или да су му се у сећање „урезала“ кроз живописна предања предака. Подилазећи укусу читалаштва тиме што у научно-теолошки оквир ниже примере за које је претходно закључио да су „баснословија“, Орфелин покушава да се обрачуна са сујеверјима свесно користећи методе популарне (не)„културе“, путем којих је просветитељство обичном народу тек потребно приближити и омити. Са тим у вези треба разумети и потез да се превод физике смести унутар календарског жанра 1) који је као периодична публикација био намењена најширој публици, али и 2) био одређен религијским оквиром месецослова маркираних светачким житијима. Неупитно је да су и за Орфелина, као и за Рихтера уосталом, „кометы тврдя, кругля, ☽ Бга въ началѣ создания и постоянна тѣля [...] и самѣ Бгъ увѣщевлетъ насъ, не боятися знаменїи обныхъ. Правда, что Бгъ естественныя вещи, въ знаменїе гнѣва имати употребити можетъ“<sup>9</sup> (Орфелин 1783: 146; 150).

Безусловно поверење у моћ вере без потребе да се правоверје увија у популаристички прихватљивије кокетирање са сујеверјем присутно је у једном научном спису, такође о кометама, Орфелиновог вршњака, Јована Рајића. Анализирани примери из *Съ созданїи міра* ослоњеног на *Науку о ѝприроди* Адама Данијела Рихтера показују преплитање натуралне философије и натуралне теологије, као две основне научне дисциплине које су у великој мери обликовале, или боље рећи осавремениле просветитељски поглед на свет у односу на претходне епохе. За разлику од тога у Рајићевом научном спису о комети *натурално* ипак уступа пред *ѝеолошким*.

**4. РАЈИЋЕВО НЕБО.** Будући да смо се опсежно бавили Рајићевим постхумно објављеним делом *Асїролоїическое ѱисанїе ѱ кометїахъ и свойсїивахъ ѝѱхъже* (Грбић 2010: 428–451; Grbić 2013: 498–504) овом приликом ћемо подсетити на један аспект његовог погледа на небо који говори у прилог поетици религијског просветитељства. Спис о комети Месије (Messier C/1769 P1) написао је током лета 1769. године док је као професор богословских наука предавао у Новом Саду и неколико месеци посматрао комету која је од августа до краја јесени била видљива голим оком.

<sup>9</sup> У оригиналу стоји: „Cometen sind veste kugelförmige und von Gott im Anfange erschaffene und beständige Weltkörper, welche eine Art von Planeten zu sein scheinen [...] zudem warnet Gott uns auch selbst, daß wir uns nicht vor den Zeichen des Himmels fürchten sollen. Gott kann zwar wohl natürliche Sachen in Zeichen des Zorns und der Gnade machen“ (RICHTER 1779: 67; 72).

Од укупно двадесет краћих поглавља, последњих пет аутор је посветио својствима односно деловању комета, што је била уобичајена пракса ондашње физике, како смо могли видети из претходне анализе поглавља истог наслова из Рихтеровог уџбеника. Док је први део списка посвећен терминолошким објашњењима и научном опису необичне небеске појаве коју је просвећени ум у стању да разуме, захваљујући савладаним законима физике, дотле други део списка показује да исти тај просвећени субјект ипак стрепи од Свевишњег чија се свемоћ у књизи природе огледа, а таквим природним појавама његова воља најављује. Овај амбивалентни став се може сагледати и у контексту једне од основних намера религијске просвећености „да хармонизује веру и разум“, што је у основи било ослоњено на „Спинозин материјални натурализам“ (SORKIN 2008: 6, 8), где су „ствари свакодневног искуства или атрибути Бога, или експресије [модалитети] Божијих атрибута“ (SPINOZA 1996: 15) На крају научне анализе Рајић у том духу закључује:

„ω коихъ примѣровъ довольно увѣдомитися можемъ, что кометы хотя и натурални бывають, вѣстники однакожь суть божія гнѣва и премѣнь в земли случающихся“ (1984: § 19).

Међутим, будући да је ипак свестан различитих, не само теолошких, него и сујеверних интерпретација, претходно се оградио и указао на „поузданост“ само теолошких извора.

„Сіе обаче безспорно естъ, и тысяшними примѣри освидѣтелствоватися можетъ, яко явленіе Кометъ суть нѣкїи предвозвѣстители праведнаго гнѣва божія, изливаемаго на Землю и Люди, ω чѣмъ паки мнози сумнятя и за суевѣріе почитають. Но примѣри противная намъ повѣствуютъ яко предъ разореніемъ Іерусалима комета страшень показался возвѣщая паденіе града и развѣянїе Людей: недѣствоваль однакожь сія Комета но Богъ, комета же в томъ случаи аки нѣкїй вѣстникъ былъ“ (РАЈИЋ 1984: § 17).

Поред неколико појава комета које су „обележиле“ ток историје, Рајић не само да наводи и примере из *Библије* којима поткрепљује тврдњу да су се одређена историјска збивања подударила са појавама комета, него упућује и на цитат из *Откровења*: „Говори онај који свједочи ово: да, доћи ћу скоро! Амин. Да, доћи, Господе Исусе.“ И у Старом завету звезде и космичке појаве део су природе коју је Бог створио, покоравају се своме Творцу и објављују његову вољу: „Небеса казују славу Божију, и дјела руку његовијех гласи свод небески. Дан дану доказује, и ноћ ноћи јавља“ (*Псалм 19, 2*). Аматерском астроному, а школованом богослову религијски извори су свакако били ближи, те се богобојажљиво ограђивање изјавом да није на њему да предвиђа шта би појава комете могла значити пошто то једино Бог може знати, у односу на претходну научну целину списка доима као амбивалентно клацкање између науке и вере. Међутим, на другом месту поводом уверења

да комете изазивају ратове или друге непогоде, он распрострањено сујеверје научном аргументацијом оспорава, али аргументе на крају ипак поставља у теолошки оквир:

„Но таковое мнѣніе прочіи філософи осмѣвають, Богослови и потопъ и скончаніе Міра не Кометамъ но силѣ божіей восписують, которіи едини словомъ и мановеніемъ всяческая изъ ничего произвелъ тако тѣмже силнимъ словомъ своимъ таяжде в ничто обратити можетъ“ (РАЛИН 1984: § 16).

Став да наука више не признаје сујеверна тумачења према којима су комете узрочници лоших збивања на земљи, са једне стране, док се, са друге, пружају објашњења која не искључују божански агенс, у вези је са једном посебном проблематиком поетике просветитељства у односу према чудима. Када досегне одређени ниво критичке свести, просвећен ум више у чуда не верује, јер чуда у добу прсвећености више нису могућа. Дејвид Хјум је тврдињом да се не сме и „не може прогласити чудом ништа, ако се дешава у складу са основним законима природе“ (НУМЕ 1748: 85), највише допринео таквој перцепцији чуда у оквиру просветитељске поетике. Отуда се просвећени ум труди да чуда, иако их у потпуности не разуме, бар објасни иманенцијом божанског у природи. *Разумско веровање* као један од кључних постулата поетичког правца религијске просвећености у намери да се успостави хармонија између разума и вере, опробало се и у односу према откровењу. „Религијски просветитељи су признавали разлику да откровење није могло садржати никакву истину супротну разуму (*contra rationem*) али је укључивало истине изнад разума (*supra rationem*), наиме истине откровења нису доступне Разуму али су у хармонији са Разумом“ (SORKIN 2008: 13). Не само у спису *Астѳролојическое описаніе о кометѳахъ и свойсѳивахъ ѳѳѳхъже* него у великом делу опуса Јована Рајића присутне су сличне идеје.

**5. Столковѳево небо.** Чуда су, дакле, у поетици просветитељства заузимала посебно место. Поред оштрог обрачунавања са „немогућим чудима“ односно сујеверјима, као и посебног односа према „могућим чудима“ као иманентном обележју божанске природе у којима се религија откровења објављивала, просветитељство је фаворизовало једну посебну врсту „чуда“ која нису проистекла нити из верујућег ума, али ни из неизображеног разума, него из просвећеног. Својеврсна чуда просвећеног ума била су брилијантна научна достигнућа 18. века која су покретала напредак човечанства попут открића хемијског елемента водоника, вакцине против малих богиња или парне машине. Такво једно људском руком конструисано чудо појавило се на небо изнад француског града 1783. године:

„Било ми је негде у торби јошт око педесет дуката, но ове сам рад био заштедити, да ш њима идуће јесени у Париз пођем, да се тога чуда

нагледам: како Французи, ка и остали људи без перија, пак као виле по воздуху лете“ (Обрадовић 2007в: 21).

Балон на врућ ваздух представљао је не само производ просвећеног ума који се усудио да мисли и своје образовање конструктивно и иновативно искористи, него исто тако и производ једног одважног човека који се усудио да крочи у небеске сфере, које су до тог тренутка биле резервисане искључиво за божанства. Та чињеница да се просвећени човек дрзнуо да дирне у седиште божанства, трајно је променила развојни курс не само поетике једне епохе, него читавог човечанства. Отуда се овај конструкт браће Монголфије показује као крајњи обрачун просвећеног ума са сујеверјем, којем је Атанасије Стојковић у *Фисици* посветио читаво једно поглавље *Шари аеросџајически* (Грбић 2015). Стога не изненађује што на једном месту аутор поентира да оно што није пошло за руком митској свести оличеној у примеру Дедала и Икара, коначно је успело просвећеној.

За разлику од Обрадовића који балон одушевљено, али врло кратко у свега једној реченици помиње и то само неколико месеци након конструисања и успешног полетања са људском посадом, Стојковић пише врло опширно поглавље о балонима скоро двадесет година након овог научног открића. Сходно временској дистанци он је у кључу научног дискурса *Фисике* описао развој овог патента који заиста јесте представљао до тада највеће виђено чудо. Користећи управо тај „невероватни“ потенцијал једног научног достигнућа он га је истовремено употребио као најбољи могући илустративан пример у функцији просветитељског дискурса критике сујеверја. У Стојковићевом делу балон на врућ ваздух више није представљао чудо, као што је био случај са описима балона током осамдесетих и деведесетих година 18. века. За њега је балон израз крајњег домета оновремене науке, последица експериментисања и научног развоја. Отуда је балон као објекат просветитељске поетике важан, јер се његовом перцепцијом како од стране просвећених, тако и од стране непросвећених посматрача свима подједнако „објавила“ вера у прогресивни потенцијал просвећеног разума, као што се вековима раније у разним божанским чудима, која су ипак била доступна само просветљенима, откривала тајна религије.

Насупрот научним „чудима“ попут балона, „зрителних труба“ тј. телескопа микроскопа, барометра и сл. која је подизао на пиједестал науке у свом тротомном делу, Стојковић се оштро обрачунавао са веровањем у немогућа чуда тј. сујеверја. Овај обрачун је схватио као својеверсну научну мисију, што се огледа у композицији *Фисике*, јер је након сваког тематског одељка додао још једно закључно поглавље, увек истог назива – *Сујеверја*. У тим поглављима је научним аргументима оповргавао у народу распрострањење бесмислице, укључујући и једну тврдњу о смаку света, чему је допринео његов „претходник“ у физици, Орфелин. Стојковић иронично закључује да је Орфелин овом сујеверју „утекао“, преминувши пре него што се његова прогноза обистинила, али је књигу оставио да лоше утиче

на бујну машту читалаца. У поглављу *Комети нису њредвозвѣсѣиѣли зла* критикује тврдњу из *Вечної календара* да ће Земља бити уништена у налету једне комете.

„онъ овому разрушенію дакле утекао, книга обаче нѣгова э остала. Всякій дакле ню читаютьи мора се страшити, да нетѣ оваковый комета сестры своей – нашей земли – кой день на посѣщеніе дойти“ (1801:140).

Стојковић није сасвим праведан према Орфелину, јер иако Орфелин заиста јесте у једној реченици прогнозирао судар комете са земљом, ипак је у поглављу посвећеном кометама у целини настојао да се против сујеверја распрострањених у народу бори. Међутим, разлика између њега и Стојковића јесте у томе што је он, како је претходно објашњено, у представљању научних истина кокетирао са оним што је народу било блиско у форми популарне или фолклорне културе, и то је кључни моменат који научника Стојковића провоцира. Јер и Стојковић је имао исте намере као и Орфелин, а свакако је био свестан да мора научно штиво прилагодити хоризонту разумевања своје публике, о чему сведочи једно писмо писмо које је упутио свом пријатељу Добровском.

„Само Вас при томе молим да не изгубите из вида циљ који сам имао приликом писања овог дела. А то је искорењивање сујеверја и оних за људски род штетних предрасуда, које су у мом народу скоро безбројне“ (Стојковић 2015: XX).

Иако овај кратки исказ може навести на закључак да Стојковић тај циљ чак претпоставља научној сврси *Фисике*, јер тиме оправдава одређене научне мањкавости свог дела, ипак је он у целини држао до чисто научног погледа на свет и није пристајао на компромитујуће компромисе повезивања астрономије са астрологијом или сличним механизмима у намери да својој публици подилази. За разлику од *Вечної календара* који је био намењен широким народним масама, *Фисика* је ипак била тротомни уџбеник намењен званичном образовном систему. Тај бескомпромисни научни дискурс се најбоље огледа управо у тим завршним поглављима тематских целина, где аутор наводи у народу распрострањена „баснословија“ и анегдоте о неразумним људима, нимало их не штедећи.

Због просторне ограничености осврнућемо се само на другу целину првог тома *Разсуждение о ѡбѣлахъ изъ коихъ цѣлѣй свѣтъ состиошѣ* (Стојковић 1801: 160–161, 164, 166) које затвара поглавље број седамдесет повећено сујеверјима у вези са небом, звездама, кометама и другим небеским телима. Док је у претходна четрдесет и два поглавља кроз научне анализе дефинисао шта небо и сва небеска тела и појаве *јесу*, Стојковић у последњем поглављу врло духовито исмевајући сујеверје поентира шта *нису*. Небо, на пример, није нити кожа нити нека тврда разапета ствар између звезда о коју



би човек могао ударити главом. На небу се не кују ни новци, те људи на Богојављење узалуд по целу ноћ у небо гледају, чекајући да се оно отвори и падне им једна „мерица новаца“, јер ако су жељни новаца, ваљало би засукаати рукаве и радити а не у небо зверати. Звезде падалице нису робови који беже из тамнице, а на Месецу не живе Каин и Авељ и деца не треба у то да верују, чак иако их очеви, као мудре главе породица, у то уверавају. Планете немају никаквог утицаја на човечији живот, те у рожданике и скотокружја нипошто не треба веровати. Када се сунце помрачи то није зато што се оно рвало са месецом, јер та два небеска тела не стоје тако близу једно другом као „овај сиромаш што мисли да су они тако близу као он и негова лудост“. А једна поука у вези са еклипсом Сунца, коју би ваљало и данашњој публици чешће понављати, јесте да тада нема потребе покривати воду у бунару или склањати стоку са поља у торове, пошто им се ништа зло неће десити. Кога треба сматрати одговорним за такво стање Стојковић имплицитно поручује, поентирајући поглавље сатиричном анегдотом о једном клирику који је одбио да се претплати на *Физику*, јер њему та знања не требају.

И да закључимо ова разматрања бићима која су од давнина летећи по ноћном небу страшила људски род – змајевима, аждајама и вештицама. За разлику од почетне представе ноћног неба као „благодатног мрака“, који просвећеног посматрача посвећује у тајне природе, ноћ има и своју другу страшну страну, која се открива углавном само непросвећенима. Та ноћ која плаши непросвећене је „время когда ночная привидѣнія бываю: когда души изъ гробовъ устаю и любиме свое посѣщаваю: когда авети очи наше плаше. Кто разумни нетѣе се ослабнути и сожалити, да оваково что у умъ чловѣческѣй естѣ и когда унити могло“ (Стојковић 1802: 92). Кад у то глуво доба ноћним небом пролети још понеки „змај“ или „аждаја“, чиста физика може одједном постати бајка.

„Но рѣдко естѣ да се овай шарь тако продолжитѣ у течению своему, да онъ за собомъ аки репъ нѣки влечетѣ и ево ти читателю мой! летущаго змая. [...] Како не бы кугла овакове величине оне устрашила кой не знао что э? Кадчто се чинитѣ, аки бы изъ нихъ искре испадале, кадъ что обаче имаю по два по три ожака изъ койх дымъ или огнь силно исходитѣ. Нѣ ли ово права аждая? [...] Гледетѣ на ово изясненіе морамо слабости чловѣческой сожалити да э она поредѣ разума своего – на огнене аждае и змаеве дойти могла“ (Стојковић 1803: 88, 90).

Поред аждаја и змајева, у правим бајкама мора бити и вештица, а у њихово „постојање“ се Стојковић могао уверити ни мање ни више него у свом родном Срему. Низом анегдота од којих је једна и о хапшењу вештица у Срему и истеривању ђавола у Руми, физичар као да духовито и на симболичан начин жели завршити своје дело повратком у детињство где заправо оваква погрешна уверења и настају. Јер „млада је душа подобна меком воску: у какав га калуп метнеш и салијеш, онаки образ од њега направиш“ (Обрадовић 2007а: 36).

Осим уџбеника из *Фисике*, Стојковић се у још једном делу бавио „лећим змајевима и аждајама“, односно метеорима. Дело *О воздушныхъ камняхъ и ихъ произхожденіи*, написао је на руском језику 1807. године и објавио у штампарији Универзитета у Харкову, чији је ректор тада постао, а приликом инаугурације одржао управо то предавање као приступну беседу. Захваљујући баш том делу остао је Атанасије Стојковић упамћен у светској науци као пионир словенске метеористике, а рецепција његовог научног рада у овом домену опстала је све до 20. века, када је крунисана именовањем једног брда у Сибиру, насталог након пада Тунгуског космичког тела, према његовом презимену (Милорадов-Гурин 2001: 15). Могли бисмо, дакле, закључити да сигуран пут до звезда не води кроз трновите стазе сујеверја него ипак науке, што показује и Стојковићев пример *per scientiam ad astra*, који је овим постхумним симболичним гестом досегнуо висине о којима је цео живот писао.

Анализирајући представе неба у српској литератури 18. века покушали смо поставити хипотезу за одређење типологије српског просветитељства. Примери су свесно бирани не из књижевних или теолошких, него из научних дела – *Совѣѣта зграваіо разума* (1784) прерађеног уџбеника из етике Јохана Августа Еберхарда *Sittenlehre der Vernunft*, Орфелиновог превода Рихтеровог уџбеника из физике објављеног у *Вечном календару* (1783), Рајићевог емпиријског списа *Асїролоїическое оїисаніе ѿ комеїахъ и своїсївахъ ѿѣхъже* који је написао док је посматрао комету 1769. године и тротомне Стојковићеве *Фисике* (1801–1803). Опредељењем за анализу представа неба присутних у научном дискурсу, уместо у фиктивно-књижевном или догматично-теолошком, тежило се за објективном представом ове проблематке која би послужила као оптимална платформа за нијансирања једне потенцијалне типологизације поетике српског просветитељства које се кретало од популарног преко практично-идеолошког и религијског до научног.

#### ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- ГРБИЋ, Драгана. Загледани у небо. *Алеїорије ученої ѿустїинољубиїеља. Посїуїаѿ алеїоризације у оїусу Јована Рајића*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010.
- ГРБИЋ, Драгана. *Шари аеросїаїиически јесу оне мащине дивне!* – или о усхићењу Атанасија Стојковића ваздушним куглама. *Досїијејев врїї* 3. Задужбина „Доситеј Обрадовић“, 2015.
- ГРБИЋ, Драгана. *Дело Досїијеја Обрадовића у евроїском књижевно-кулїурном контексту. Das Werk von Dositej Obradović im europäischen Literatur- und Kulturkontext*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2018.
- МАКСИМОВИЧ, Михаїло. *Малїї букварь за велику децу*. Беч, 1792.

- Николић, Ненад. Орфелин: Недовршена модерност. *Годишњак – Кашедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима, посвећено усјомени на њроф. др Јована Деретића*. Година III (2007): 155–211.
- Николић, Ненад. Програми просвећености Захарија Орфелина и Доситеја Обрадовића. *Меандри просвећености: неколико лиа српске књижевности 18. и 19. века*. Београд: Службени гласник, 2010, 77–88.
- ОБРАДОВИЋ, Доситеј. *Совјетии здраваїо разума*. Лајпциг, 1784.
- ОБРАДОВИЋ, Доситеј. *Живоїи и њрикљученија*. Мирјана Д. Стефановић (прир.). Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“, 2007а.
- ОБРАДОВИЋ, Доситеј. *Басне*. Мидраг Матицки (прир.). Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“, 2007б.
- ОБРАДОВИЋ, Доситеј. *Совјетии здраваїо разума*, приредио Душан Иванић, Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“, 2007в.
- ОБРАДОВИЋ, Доситеј. *Собраније разних наравоучиїелних вещиїеј*. Мирјана Д. Стефановић (прир.). Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“, 2008а.
- ОБРАДОВИЋ, Доситеј. *Песме, њисма, докуменїии*. Мирјана Д. Стефановић (прир.). Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“, 2008б.
- ОРФЕЛИН, Захарија. *Вбчнїи календарь*. Беч, 1783.
- ОСТОЈИЋ, Тихомир. *Захарија Орфелин – живоїи и раг му*. Београд: Српска краљевска академија, 1923.
- РАЛИЋ, Јован. *Асїролоїическое оїисанїе о кометїахъ и своїсїивахъ њївхже*. у: Јанковић, Ненад Ђ. Јована Рајића Спис о комети од 1769. *Васиона XXXII/1* (1984).
- СТОЈКОВИЋ, Атанасије. *Фисика I*. Будим, 1801.
- СТОЈКОВИЋ, Атанасије. *Фисика II*. Будим, 1802.
- СТОЈКОВИЋ, Атанасије. *Фисика III*. Будим, 1803.
- СТОЈКОВИЋ, Атанасије. Писмо Јосифу Добровском, Беч, 15.9.1801. *Аїїанасије Сїїојковић, Јоаким Вујић*. Драгана Грбић (прир.). Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, Антологијска едиција „Десет векова српске књижевности“, књ. 21, 2015.
- ТУРИН-МИЛОРАДОВ, Јелена. Брдо Стојковић и историја ваздушног камења. *Флоїсїїон = Phlogiston: часоїис за исїорију науке VII/11* (2001).

\*

- GRBIĆ, Dragana. A Comet and the Balloon – The Matter of Enlightenment Matters. *Die Sachen der Aufklärung, Studien zum achtzehnten Jahrhundert 34*. 2012. XXVI. F. Berndt, D. Fulda (Eds.), Hamburg: Meiner-Verlag, 2013, 498–504.
- HUME, David. *An Enquiry concerning Human Understanding*, London, 1748.
- RICHTER, Adam Daniel. *Lehrbuch einer für Schulen faßlichen Naturlehre zum Gebrauch bey Vorlesungen entworfen und gesammelt von vierte vermehrte und verbesserte Auflage*. Leipzig und Budißin, 1779.
- SPINOZA. *Ethics*. GARRETT, Don. *The Cambridge Companion to Spinoza*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- SORKIN, David. *The Religious Enlightenment*. Oxford: Princeton University Press, 2008.

## ПРИЛОГ бр. 1

1а. Комеѡа 1300. тодине (Augsburger Wunderzeichenbuch, XVI)



1б. Комеѡа 1401. (Augsburger Wunderzeichenbuch, XVI)



## ПРИЛОГ бр. 2

2а. Холандска лијпографија: „Мерење реја комете“, 1737.



2б. Хенри Робинсон, Лейџеи змајеви, ѓредсїава мейџора 16. 8. 1783.  
(Henry Robinson, Draco volans)



## ПРИЛОГ бр. 3

*Захарија Орфелин, Соївореніе мїра, 1783.*



Dragana A. Grbić

### SKY OF THE SERBIAN ENLIGHTENMENT

#### Summary

The paper analyzes the images of sky in the Serbian literature of the 18<sup>th</sup> century on the excerpts from the works of the most important representatives of the Age of Enlightenment such as Jovan Rajić, Zaharije Orfelin, Dimitrije Dositej Obradović, Atanasije Stojković and Mihailo Maksimović. Such a thematically profiled corpus indicates the Enlightenment concept of the sky ranging from factographic and scientific (astronomy, physics, chemistry, natural philosophy, mechanics), through mythological and folklore to theological and philosophical. The analysis of the discourse where the sky appears in

the works of Serbian authors of the Age of Enlightenment reveals various typological features of the poetics of Enlightenment, so among these images the following elements can be singled out: 1) philosophical-ideological enlightenment, 2) popular enlightenment, 3) religious enlightenment, 4) scientific enlightenment.

Институт за славистику  
Универзитет у Келну  
*dgrbic@uni-koeln.de*





Др Персида С. Лазаревић ди Ђакомо

### ЗЛАТНАЈА КЊИЖИЦА (1813) ИЛИТИ СРПСКИ БОНТОН

У овом раду се анализира *Златнаја књижица* (1813), српски превод дела итало-швајцарског педагога и писца Франческа Соавеа (1743–1806), *Trattato elementare dei doveri dell'uomo e delle regole della civiltà* (1786). Аутор превода је Доситејев најближи пријатељ и сарадник Павле Соларић (1779-1821), који је уз превод приложио *Предисловије* у коме излаже о важности ове књижице. Својим преводом и предисловијем Соларић пријања уз ставове Франческа Соавеа, па тај начин *Златна књижица* представља истовремено српски бонтон и преноси Србима идеје које је ширио Соаве, а које су везане како за просветљени деспотизам Јосипа II, тако и за филозофију Кондијака коју је пригрлио те емпиризам Џона Лока.

*Кључне речи:* *Златнаја књижица*, Павле Соларић, Франческо Соаве, бонтон.

С обзиром да је сâм Павле Соларић, најближи сарадник Доситеја Обрадовића, навео да је *Златнаја књижица* *содрержашијаја должностии человека љражданска и христиијанска љравила учииивосии*, коју је објавио у млетачкој штампарији Пана Теодосија 1813. године (Соларић 1813), „рођена сестрица Итике, последњега изданија нашега незабвенога сократическога старца“ (Соларић 2019: 361), тј. Доситеја, сасвим је логично да се увек, кад се говори о *Еишици* Доситеја Обрадовића, доводи у везу и Соларић. Десет година пре Соларићеве књижице Доситеј је код истог издавача објавио *Еишику или филозофију наравноучиителну* (Обрадовић 1803) и истакао на насловној страни да је то дело издато „по систему г. професора Соави“. Српска наука о књижевности је утврдила да је *Еишика* „превод само изузетно“ (Савковић 1959: 24) дела итало-швајцарског етичара, филозофа и педагога Франческа Соавеа (Francesco Soave, 1743–1806), *Istituzioni di logica, metafisica, et etica* (SOAVE 1791)<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Соаве је затим ово дело објавио такође у Милану, код истога издавача, али овај пут у четири тома (SOAVE 1793а; 1793б; 1794в; 1794г). Уп., међутим, напомене за Обрадовић 2007:

и да само једна седмина текста садржи приближну вредност оригиналу, а да једна трећина текста представља „слободну репродукцију низа Соавиних идеја“ (Савковић 1959: 25), док је такође једна трећина дела Доситејева творевина. Како истиче Душан Иванић (2007: 187), на основу анализе Доситејеве *Еџике* коју је начинио Јован Савковић, „нашег просвјетитеља нису привлачила ни теоријска питања ни научне процедуре расправе у Соавиној Етици, већ практична питања самоспознавања и дјеловања човјека у животним околностима, о чему говори изричито на многим страницама своје књиге“, а све то у сврху моралног и просветног препорода српског народа. Надовезујући се, дакле, на Савковића (1959: 30–31), Иванић (2007: 188) закључује да је *Еџика* пример „како је Доситеј прерађивао и асимиловао дјело једног западноевропског научника за потребе унапређења српске културе“ (уп. Ћорић 2013: 574).

Доситеј Обрадовић је, како анализира Николета Кабаси (2013: 148) која такође полази од чланка Јована Савковића, артифекс и прерађивач Соавине *Еџике*, где се налазе „Локове и Кондијакове идеје, иако у нешто блажем облику“. Николета Кабаси се усредредила на анализу трећег дела Доситејеве *Еџике* у коме се говори о „Чесном човјеку“ и „Должностима позитивним“. По ауторки (155), Обрадовић, дакле, присваја оригинални текст да би затим приредио и изложио личну идеалну перспективу и наставио сопствену културну битку: победити, заједно са глађу и оно што често до ње доводи, то јест незнање; наиме, додаток проширује у дивулгативном кључу његово лично излагање, да би показао да се преводом не остварује само директно упоређивање двају аутора, већ и интеракција и разговор између аутора и читаоца.

Ауторка закључује (162) да је резултат Доситејевог превода-прераде такав да се изопачује и емотивни утицај текста и да, док с једне стране Доситеј често скраћује и сажима текст, „у другим случајевима он продужава, моралише, удаљава се од теме убацујући делове који су блискији читаоцу, додајући идеји есенцијалну изражајност и живост, изостављајући уско научне тачке филозофске целине“.

Од ставова Јована Савковића полази и Снежана Милинковић (2013: 168) која истиче: „Додавања, одузимања и, уопште, преиначавања текста оригинала не представљају, дакле, довољан разлог да се Доситејева верзија *Еџике* не посматра као превод и то више него типичан за доба у којем је настао“. Милинковић (173) сматра да се управо у малим наративним целинама примерима укрштају три плана: посрбљавање основа *Еџике*, пружање наука и подуче „двама идеалним, различитим типовима публике“. Ауторка овом приликом наглашава Доситејев „прекрасан“ језички, а самим тим и преводилачки дар“ (176).

188: „Етику је [Соаве] издао као шесту књигу својих дјела, Istituzioni di logica, metafisica, et etica (Istituzioni di etica, Venezia: Stamperia di Giacomo Storti, 1800; 168 str.)“

За разлику од Доситејевог превода-прераде, кад се говори о *Злајној књижици* Соларићевој, ради се о доследном преводу Соавиног дела *Trattato elementare dei doveri dell'uomo e delle regole della civiltà, proposto ai giovanetti per il modello esemplare, ad uso delle scuole della Lombardia austriaca* (Основни трактат о дужностима човека и правилима друштва, за младе који треба да буду на пример, за школе у аустријској Ломбардији) које је изашло 1786. године у Милану<sup>2</sup> и објављиван је све до 1883. у 18 издања (TASCA 2004: 28; уп.: BOTTERI 1999: 146; PANCERA 1985: 313)<sup>3</sup>. Прво млетачко издање је из 1790, код издавача Грациозија (GRAZIOSI 1790), а следила су затим и друга издања које је Соларић имао на располагању у Венецији, као издање из 1795. године код штампара Ђакома Стортија (STORTI 1795), и посебно издање које је Соларићу тада било најсвежије, из 1809. године, код издавача Гаетана Мартинија (Gaetano Martini) па се да претпоставити да је управо ово издање (SOAVE 1809) могло да послужи Соларићу као предлојак.

Каже Душан Иванић (2019: 679) да је Соларић превео овај трактат под утицајем Доситејевог *Еџике*. По питању односа оригинала и превода, Павле Поповић (2000: 35) је прокоментарисао да је наслов Соларићеве књиге „нешто измењен према оригиналу“, а за сам превод је рекао: „Соларић се, рекао бих, у свом преводу послужио Доситијем (пор. изразе: отрицателни, позитивни, за negativi, positivi), али је Доситијева реченица лепше и чистије казана“ (36). Никола Андрић је, пак, сматрао да је *Злајнаја књижица* „пријевод философске садржине“ (ANDRIĆ 1902: 146/44) и док је „превађао“ (147/45) ово Соавино дело, Соларић је додао неколико страница предговора, тј. *Прегисловија* (Соларић 2019: 362–365) у коме је призвао пажњу српских читалаца на позитивне последице доброг васпитања, указујући да у првом реду о томе треба да брину родитељи, а они родитељи који немају времена да се баве васпитањем деце показују да не схватају основну дужност свог живота. Соларић критикује и сурово поступање занатлија према својим шегртима јер сматра да је то остатак варварских времена. Велики значај придаје учитељима и сматра да би било пожељно да се у свим јавним училиштима предаје по овој *Злајној књижици*, а сваки родољубиви Србин треба да је показује ономе који је не поседује, и на тај начин би се Срби приближили Спартанцима код којих није било устаљених училишта већ је сваки човек могао на било ком другом месту да подучава било кога.

После предговора долази превод Соавиног дела који се састоји из два дела: први део говори „О Дужностима Човека“, према Богу, према себи и према другима, а други део о правилима учтивости. Каже Никола Андрић:

О pravilima učtivosti bio je u slavenosrpskom periodu izdavan velik broj knjiga. I Dositejeva „Hristoitija“, što ju je Obradović preveo još god. 1770.

<sup>2</sup> Претпоставља се да је то прво издање овог Соавиног дела (BOTTERI 1999: 146), а издање из 1788. године (SOAVE 1788) се најчешће наводи као прво.

<sup>3</sup> Само у Италији је у XIX веку изашло 450 разних издања дела која су имала за тему лепо понашање, в.: PATERNOSTER, SALTAMACCHIA 2017.

s novogrčkog – a izdao ju tek god. 1826. Konst. Pejčić kao posmrče Dositejevo – nije ništa drugo nego zbirka pravila pristojnosti. Ovakvih knjiga bilo je u ono doba dosta u srpskoj književnosti, te je nekolicinu nabrojao St. Novaković na 204. strani svoje „Književnosti“ (ANDRIĆ 1902: 46–47).

И заиста, у *Посвећѣи* Стефану Гавриловићу, Михаилу Павковићу и Луки Кисићу, Соларић (2019: 361) је истакао да „народу славеносерпскому недоставаше руководство, које ће он одобрити к употребленију в наставленију своје јуности“. „Он“ је Доситеј Обрадовић, а кад се зна да су превод и предговор настали пре издавања књиге, тј. марта 1811, могуће је претпоставити да је Соларић очекивао одобрење Доситејево који је, како знамо, умро 28. марта те године.

Ово руководство о правилима учтивости је у ствари прелаз од филозофско-књижевне традиције педагошко-моралног модела хуманистичких *speculum principis*-а („огледало владара“), у којима се разматрало васпитање владара и остварење, заснивање владавине на врлинама (в. QUAGLIONI 1987; уп. GIOSI 2016), до бонтона, а који има дугу историју. Лепо понашање је почело да се развија као аутономни идеал тек на почетку модерног доба, када је дошло до сједињења морала и врлина (*honestum*) са спољним облицима понашања (*decorum*), па су почеле да се објављују књиге и књижице које су ишле у том правцу, као нека врста граматике понашања. Исти случај је у нашој средини, па конкретно Соларићевом бонтону претходи Доситејев, тј. горе наведена *Христѣишија сиреч блаѣи обичаји* коју је Доситеј завршио у Далмацији 1770. године и која је објављена тек 1826. За ово дело је Веселин Чајкановић (2013: 63) рекао да је „византијски *savoir-vivre*, из XVIII века“ и додао је свој, не баш позитиван суд о томе:

Доситеј је с овим преводом учинио рђав избор. У њему имамо пуно аргументата е *contrario* за невероватну запуштеност и подивљалост друштва коме је *Христѣишија* намењена. Са каљавом садржином стоје у складу и две несимпатичне рекламе у почетку оригинала, једна од стране типографа, друга од аутора. За овакав прилог нашој књижевности и није, ваљада, Доситеј толико одговоран – њему се бар не може *мноѣо* пребацити што се није уздигао изнад друштва у коме су овакве књиге могле бити примане!

Тихомир Остојић (1911; уп. и Џонић 1923; Пападрианос 2014), подстакнут Решетаровом претпоставком, разматрао је извор Доситејево *Христѣишије* и упоредио је са *Блаѣонравијем* (Беч 1786) Димитрија Дарвара, а оба дела потичу из истог извора, тј. од грчког аутора Антонија Византијског који је написао Хрестоитију 1708, и која је штампана 1780 (Кићовић 1929; Китромилидис 2013: 30). Каже Мирјана Д. Стефановић (2008: 206) да је вероватно „најгачније мишљење које говори о том како је рукописно ширена хрестоитија Антонија Византијског, али и као уџбеник у грчким школама, могла да буде извор нашем Доситеју“. Нићифор Вукадиновић (1923: 59) је

подвукао да се не зна ко је с латинског превео Христоитију на простогрчки, „јер се његов рукопис, по коме је Антоније Виз. удесио своју Христоитију, изгубио“, а сви рукописи до данас садрже „само Христоитију Антонијеве редакције на старогрчком, или прераде са исте“.<sup>4</sup>

Нићифор Вукадиновић је тврдио да је извесно да је Антоније Византијски превео дело Еразма Ротердамског, *De civilitate morum puerilium* (О културном васпитању деце, 1530).<sup>5</sup> То је дело холандски теолог, филозоф и филолог Еразмо Ротердамски (1466–1536) написао за сина Хенрија Бургундског и садржавало је прописе како да се дете понаша у друштву одраслих. Књига је имала огроман успех и била је преведена на многе језике, са преко 130 издања, заједно са бројним имитацијама, преводима, и адаптацијама (уп. Стојановић 1991). Прво енглеско издање је из 1532. године под насловом *A Little Book of Good Manners for Children*, а прво руско из 1788. Ово је васпитни текст који је смишљен за приватну сферу и за катехизис и бави се понашањем човека у друштву и односи се посебно на физички декор: покрети тела, гестикулација, одевање, израз лица. Еразмо је истицао добре и лоше манире узимајући примере из друштвеног живота (уп. Тимотијевић 2013).

Еразмово дело је аутентични трактат лепог понашања и био је модел и за једно друго дело, које је било предложак за руководство Франческа Соавеа које је превео Соларић, и оба дела представљају два главна *auctoritates* што се тиче лепог понашања (Воттери 1999: 119). Реч је о делу *Galateo ovvero de' costumi* (Галатео или о манирима, 1558) италијанског, тачније фирентинског књижевника и архиепископа Ђованија Дела Казе (Giovanni Della Casa, 1503–1556). Назив *Galateo* потиче од личног имена Галеаца Флоримонтеа (Galeazzo Florimonte, 1484–1565), католичког бискупа који је подстакао Дела Казу да напише овај први италијански прави уџбеник лепих манира и коме је Дела Каза на тај начин учинио омаж. *Galateo* је део хуманистичке традиције (PONS 1990), пре свега педагошких трактата, као наведени *speculum principis*, и припада оном жанру који у англосаксонској средини познат као *advisory* или *conduct literature*, као што је било Еразмово дело, и које се односило на сферу свакодневног понашања. Каже Нићифор Вукадиновић (1923: 61) да се у неким издањима *Христѿоитије* на крају налази опаска:

Христоитија је исто што и код Италијана Galateo названа књига. Ово је сасвим умесно поређење. II Galateo је у италијанској књижевности класично дело. [...] Имао је многе имитаторе у Италији и вани. Премда је у Италији већ од тринаестог столећа било писаца који су се више-мање позабавили овим предметом, али на писање овог дела – II Galateo, – који тај предмет третира потпуно и у заокружљеном облику, биће да је још више имало утицаја тада већ добро познато Еразмово дело.

<sup>4</sup> В.: Стефановић 2008: 206: „[...] запажено је већ да је и тај уџбеник имао свој извор у латинском изању Еразма Ротердамског“.

<sup>5</sup> Кићовић 1929: овде се као година издања доноси 1526.

Нићифор Вукадиновић је на истом месту поменуо и Соларићеву *Злати-нају књижицу*: „И то је превод, наиме с италијанскога, од Франћеска Соаве.“

Ђовани Дела Каза је са својим *Галатијео* започео прави књижевни жанр који ће као такав носити име управо „галатео“ у XIX веку. Као што је у Немачкој, захваљујући томе што је Адолф Франц Фридрих Лудвиг Книге (Adolf Franz Friedrich Ludwig Knigge, 1752–1796) 1788. године објавио три тома дела о лепом васпитању и манирима, *Über den Umgang mit Menschen*, термин „книге“ од тада постао синоним за књиге бонтона<sup>6</sup>.

Њему, пак, претходи, тридесет година раније, један други чувени трактат о лепом понашању који је такође често прештампаван, *Il libro del cortegiano* (Књига дворанина, 1528), чији је аутор Балдасаре Кастиљоне (Baldassar Castiglione, 1478–1529). Но док се Еразмов педагошки програм теоретски обраћа свима, *Галатијео*, као и Кастиљонеов *Дворанин* обраћају се искључиво центлменима, који треба да науче да манифестирају и споља свој статус супериорности. Нарочито је ова тенденција дошла до изражаја у Француској где се веома рано развила буржоазија која је била блиска аристократији и која је истицала софистицираност обичаја и понашања. Почели су да се јављају сложени функционални ритуали реципрочног препознавања статуса (правила предности, правила удварања, правила позивања у госте и сл.) и ширио се канон који је племство пратило. У историји књижевности термин *bien-séances* је кључни термин класичне теорије књижевности и друштвеног живота XVII века, који указује оно што може да се ради и говори у одређеној ситуацији, лепо понашање и добар укус.

Два главна ренесансна италијанска уџбеника лепог понашања, *Галатијео Дела Казе* и *Дворанин* Кастиљонеа, иако доста слични међу собом, разликују се у суштини у једном елементу: док је *Дворанин* био замишљен за двор, за унутрашњост двора (в. OSSOLA 1978; VANNI 2011), дотле је *Галатијео* прекорачио зидине двора, али и времена. И један и други уџбеник имали су за циљ да подуче љубазност, како племића, тако и других сталеча. И један и други уџбеник су кодификацију лепог понашања заснивали на норми која се код Кастиљонеа звала „sprezzatura“ (самоувереност, али и омаловажавање), а код Дела Казе је одговарала идеји дискреције или умерености. Дела Казин *Галатијео* је остао модел и важна референцијална тачка лепог понашања све док са просветитељством и француском револуцијом није дошло до промене концепције индивидуе и улоге човека у друштву.<sup>7</sup> Вредности које су се пре тога заснивале на крвној линији, замењене су вредностима које је требало да се базирају на заслуги и раду, па стога су друштвени односи постајали све сложенији јер их више није контролисала хијерархија већ су (били) подложни промени. Осетила се онда потреба да се пишу „нови галатеји“ тј. нови бонтони за „нове људе“ XIX века, међу којима једино мерило

<sup>6</sup> Италијански превод: KNIGGE 1816.

<sup>7</sup> Дела Казин Галатео је у првих 50 година XIX година изашао у 60 издања. В.: SANTO-SUOSSO 1979.

које је одређивало те нове људе било управо лепо васпитање. Онда није случајно да је већ почетком XIX века, тачније 1802. изашао један нови галатео, *Nuovo Galateo* (ГЈОЈА 1802) политичара и историчара Мелкиора Ђоје (Melchiorre Gioja, 1767–1820).<sup>8</sup> Његов бонтон је нов у смислу да се дистанцира од претходног аристократског модела васпитања, а за основу се позива на разум који треба да диктира норме лепог понашања, па се љубазност почела сматрати делом процеса цивилизације.

Као што је био популаран бонтон лаичког и јакобинског Мелкиора Ђоје, тако је у исто време постао популаран један други бонтон, хришћанског и филохабзбуршког Франческа Соавеа, коме је Марија Терезија дала задатак 1775. да организује школе у Ломбардији. Године 1786. Соаве је добио задужење, на основу указа Јосипа II, да припреми уџбенике за основне школе, између осталог и уџбеник лепог васпитања који је требало да одражава однос државе и цркве и у коме је било пожељно показати до које границе је сваки сталез требало да се уздржи да би се омогућила боља друштвена слога.

Соавин бонтон је први од уџбеника лепог понашања с краја XVIII и почетком XIX века који је изложио везу између љубазности и хришћанских вредности (в.: ВОТТЕРИ 2006), пре свега у два основним вредностима од којих се прва налази у Јеванђељу по Матеју 22, 35–40 (Вук 1945: 41):

35. И упита један од њих законик кушајући га и говорећи:
36. Учитељу! која је заповијест највећа у закону?
37. А Исус рече му: љуби Господа Бога својега свијем срцем својим, и свом душом својом, и свом мисли својом.
38. Ово је прва и највећа заповијест.
39. А друга је као и ова: љуби ближњега својега као самог себе.
40. О овима двјема заповијестима виси сав закон и пророци.

О другом концепту вредности читамо у Јеванђељу по Марку 12, 28–34 (82):

28. И приступи један од књижевника који их слушаше како се препиру, и видје да им добро одговара, и запита га: која је прва заповијест од свију?
29. А Исус одговори му: прва је заповијест од свију: чуј Израилу, Господ је Бог наш Господ једини;
30. И љуби Господа Бога својега свијем срцем својим и свом душом својом и свијем умом својим и свом снагом својом. Ово је прва заповијест.
31. И друга је као и ова: љуби ближњега својега као самога себе. Друге заповијести веће од ових нема.
32. И рече му књижевник: добро, учитељу! право си казао да је један Бог, и нема другога осим њега;
33. И љубити га свијем срцем и свијем разумом и свом душом и свом снагом, и љубити ближњега као самога себе, веће је од свију жртава и прилога.

<sup>8</sup> Ђоја је преправио свој Галатео три пута: 1820, 1822, 1827.

34. А Исус видјевши како паметно одговори рече му: нијеси далеко од царства Божијега. И нико више не смијаше да га запита.

Соаве у овом смислу идентификује хришћанско братство са „негативним дужностима“ и „позитивним дужностима“, тј. онако како је Павле Поповић подвукао да је Соларић превео, тј. као „отрицателне дужности“ и „положителне дужности“. Негативне дужности би биле дакле оне које појмимо као уздржање да нешто урадимо, док позитивне би се изједначавале са солидарношћу. Односно и конкретно: негативне дужности налажу нам да се уздржимо од тога да увредимо другог на било који начин („налажу нам воздржаватије от овижденија другаго на кој нибуд начин“, Соларић 1813: 35) и да не чинимо никоме ништа што би му сметало („не чинити нигда ни кому ничеса, што би га ословило“, 36); позитивне дужности налажу нам да свима чинимо најбоље што можемо („налажу нам творити свим величајше добро што можемо“, 42). На те се дужности позива Соларић у „Предисловију“ *Злајној књижици* где каже: „Прва погодба, под којом ми стојимо како у каковом либо простом, тако најпаче у многосоставном грађанском содружеству, и преимуштествено у христијанском вјероисповједанију, јест, познавати должности своје и исполњавати“ (Соларић 2019: 362). Соларић говори о „дужностима нашим“ имајући у виду децу као „драгоцјени залог народње и господарствене надежде“ (363). Потребно да се ова књижица усвоји у школама по Соларићу је везана за дужност љубави према народу:

Када буду сва сија у повсемјестној вједомости и у дјелопроизводству посредје славеносрпскога народа нашега? Најскорјеје ондје гдје ми имамо обштенародња училишта, ако у ова, како је причина надјејати се, настојашта уведе се књижица. А и посвуда другдје у вједомости не поздно, ако сваки Србин, кој ову књижицу у руке добије, држећи себи за дужност народољубија, њу и другим покаже, и који не умјеју уважавати ју, им о њој ум разбистри; от којегса самога дружељубнога разбистриванија ума може чајати се и оно дјелопроизводство (364–365).

О тим дужностима је Соаве још 1774. наговестио свом пријатељу Убалду Касини (Ubaldo Cassina, 1736–1824), који је такође у Парми предавао моралну филозофију:

Ti ringrazio della traccia speditami delle tue lezioni, la quale mi piace, benché io abbia preso un metodo un po' diverso. Distinti i doveri dell'uomo pio, dell'uomo saggio e del buon cittadino ho omessa per quest'anno la trattazione de' primi lasciando a' metafisici la cura di recare le dimostrazioni dell'esistenza di Dio, e ai teologi quella di assegnare il culto che gli si deve; ma l'anno venturo forse converrà che li tocchi. Fo consistere i doveri, o piuttosto l'interesse dell'uomo saggio nel ben regolare l'immaginazione e le passioni [...]. Finirò con ciò che riguarda l'uomo saggio coll'esaminare se tutti possano giungere alla felicità, e quali ne siano i mezzi. I principi del diritto naturale daranno cominciamento alla parte che riguarda il buon cittadino;



ma a questa parte non ho ancora pensato. Eccoti in breve un picciolo abbozzo di quel ch'io vo lavorando.<sup>9</sup>

У Соавиној књизи, па и у Соларићевом преводу, иду прво дужности а онда правила лепог понашања. У издању из 1855, међутим, које је изашло са промењеним насловом, *Il galateo, o trattato elementare dei doveri dell'uomo* (Галатео, или основни трактат о дужностима човека, SOAVE 1855), ред је обрнут па прво иду правила лепог понашања, а после дужности (уп.: TASCА 2004: 60), што значи да је дошло до промене приоритета у друштву. Очигледно је да је Соаве полагао велику важност на формирање доброг грађанина и ако погледамо ту *Златнају књижицу*, како гласи у Соларићевом преводу, видећемо да Соаве није имао на уму грађанина у садашњем смислу речи јер овде се ради пре свега о дужностима: дужностима према Богу, према самом себи – а што обухвата индивидуални пут ка срећи, која се састоји у мирном и задовољном срцу: „Благополучије на свјету овом не састоје се у именију многих богатств, или многих честеј, но у именију спокојна и задовољна срдца“ (СОЛАРИЋ 1813: 33), те дужности према другима. Дужности грађана су највеће у изражавању поштовања према *Књазу* и према *Ојћечстиву*: „У време мира мак он је дужан вљусте се, да оно не обезчести или не возмути зљими дјељи, и старатисе вмјесто тога, да оно прослави своими добродјетелми и своими услугама, и да му сдјеласе полезњим своими труди“ (47). У овом смислу, практично није било места за права, ни човека ни грађанина. О томе како је Соаве разматрао права види се из његовог дела које је 1793. објавио под псеудонимом, о правој идеји француске револуције, *Vera idea della rivoluzione di Francia* (SOAVE 1793), где говори о прелазу од природне независности до друштвене зависности (137): по Соави једина права би била она која зависе од установљења друштва у коме се људи налазе. Соаве се дакле залагао пре него за декларацију права, за декларацију дужности (127) и у просветљеном деспотизму, као што је била владавина Јосипа II, Соаве је нашао модел за кога се надао да ће довести до обнове и еманципације друштва.

У тој својој бризи за формирањем грађана Соаве је настојао да уједини сензуалистичку теорију Кондијака са хришћанском традицијом. На Соавеа

---

<sup>9</sup> Нав. у: Остинели 2007: 21: „Захваљујем ти на нацрту твојих предавања који си ми послао, и који ми се свиђа, иако сам се ја одлучио за један мало други метод. Поделио сам дужности побожног човека, мудрог човека и доброг грађанина, али сам за ову годину пропустио да се бавим овим првим и оставио сам метафизичарима бригу да изложе доказе о постојању Бога, а теолозима бригу да одреде доследну веру; али следеће године ће можда бити пожељно да их мало преправим. Мислим на дужности, или пре на потребу разборитог човека да правилно регулише машту и страсти [...]. На крају ћу размотрити то што се односи на разборитог човека и да ли сви могу да дођу до среће, као и која су средства потребна за то. Начела природног права биће на почетку оног дела који се односи на доброг грађанина; али о том делу још нисам размислио. Ево ти укратко једна мала скица онога на чему тренутно радим“ (прев. П. Л.)

је утицала филозофија Етјена Бона де Кондијака (Etienne Bonnot de Condillac, 1768–1780; в.: ВOTTERI 1999: 191; TАССА 2004: 60), који је живео и предавао у Парми, и кога је Соаве лично познавао јер је био позван као предавач поезије на Академији пажева и на Универзитету у Парми где је упознао овог чувеног француског свештеника, филозофа и члана Академије. Са агрономом и академиком Карлом Аморетијем (Carlo Amoretti, 1741–1816), године 1776. Соаве је приредио за штампу Кондијаков прелиминарни говор за педагошку енциклопедију *Cours d'études pour l'instruction du prince de Parme* (в. MURATORI 1776).

Термин сензуализам је изражен у Кондијаковом делу *Traité des sensation* (1754), где су преузети многи концепти из теорије емпиризма либералног енглеског филозофа Џона Лока који је у ствари полазна тачка Кондијака. Кондијак, међутим, уводи у своје дело извесне промене које су суштинске: иако прихвата разликовање идеја од осећаја, која долазе директно из спољњег света кроз чула, и умне идеје које их ствара ум кад размишља о свом деловању, Кондијак оспорава да је размишљање извор знања које се разликује од чула. За разлику од Лока, дакле, за Кондијака наша спознаја није независна од чула, што доводи до гносеолошког апсолутног сензуализма: не само идеје, већ све духовне делатности (сећање, суд, апстрактни облици везани за емотивни живот) нису ништа друго до трансформисани осећаји, који су у ствари, кроз бол и задовољство, везани за задовољење физиолошких потреба човека.

Одраз Локових и Кондијакових теорија у овој „књижици“ о лепом понашању, како ју је Соларић скромно ословио, и која је захваљујући његовом преводу постала српски бонтон, потврђује одлуку нашег преводиоца и филолога да је назове „златнаја“. Ова књижица заслужује далеко већу пажњу наше историје књижевности и златна је из више разлога: пре свега што нам, кроз превод дела Франческа Соавеа, преноси одраз тада актуелних филозофских теорија у Европи и упућује нас ка додатној контекстуализацији у том погледу. Ово значи да управо рецепција дела Франческа Соавеа у српској средини, прво код Доситеја и Соларића, изискује даља истраживања (в. Керковић 2014), већ због саме чињенице што је Соаве био задужен за реформе школства по указу бечког двора. И не само то: Соаве је био под утицајем германске културне средине и у његовом делу је очигледан одраз дидактичко-моралне књижевности немачког говорног подручја, што такође тражи додатна истраживања о преводима и прерадама те рецепцији ове врсте литературе и културних модела у српској средини с краја XVIII и у првој половини XIX века, а што би потврдило да ова *Златнаја књижица*, у суштини, садржи у себи много више од дужности човека и правила учтивости.



- ОБРАДОВИЋ, Доситеј. *Совјетѝ здраваѝо разума. Слово ѝоучиѝелно ѝосѝодина Георѝије Јоакима Цоликофера. Еѝѝика*. Књига трећа. Душан Иванић (прир.). Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2007.
- ОСТОИЋ, Тихомир. Извор Доситејеѝе „Христоитије“. *Бранково коло* XVII/387/6 (1911): 524–536.
- ПАПАДРИАНОС, Иоанис А. Учени Грци Димитрије Дарвар и Георгије Захариадис. Њихов допринос славеносербској књижевности, *Cyrrillomethodianum: Studies on the History of Greek-Slavic Relations* XIX (2014): 101–108.
- ПОПОВИЋ, Павле. *Злаѝѝна књижица Павла Соларића*. Павле Поповић. *Сабрана гела*. Књ. V. *Нова књижевностѝ. I. Од Досиѝеја до Вука и Сѝерије*. Предраг Палавештра (прир.). Београд: Завод за уѝбенике и наставна средства, 2000, 35–36.
- САВКОВИЋ, Ј[ован]. После уређења Соавине и Доситејеѝе „Етике“. *Ковчежић* II (1959): 24–31.
- СТЕФАНОВИЋ, Мирјана Д. Напомене. Доситеј Обрадовић. *Сѝиси из Далмације. Проѝѝоведи и бесеге. Зайѝиси и белешке. Фраѝменѝѝи из Србије*. V. Мирјана Д. Стефановић (прир.). Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2008, 191–216.
- СТОЈАНОВИЋ, Миодраг. Доситеј и Еразмо Ротердамски. *Научни сасѝѝанак слависѝѝа у Вукове дане* 19/2 (1991): 493–498.
- ТИМОТИЈЕВИЋ, Мирослав. Значај Доситејеѝе „Христоитије“ у прихватању манира као културног капитала српског нововековног грађанства. Душан Иванић (ур.). *Досиѝеј у срѝској исѝѝорији и кулѝури. Зборник радова*. Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2013, 87–105.
- ЂОРИЋ, Марија. Етика Доситеја Обрадовића. Душан Иванић (ур.). *Досиѝеј у срѝској исѝѝорији и кулѝури. Зборник радова*. Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2013, 573–592.
- ЧАЈКАНОВИЋ, Веселин. О Доситејеѝевим грчком и римским изворима. *Сѝѝоменица Досиѝеју Обрадовићу*. Београд: Правни факултет Универзитета, Центар за издаваштво и информисање, 2013, 47–70.
- ЏОНИЋ, Урош. Бугарски превод „Христоитије“. *Прилози за књижевностѝ, језик, исѝѝорију и фолклор* III (1923): 229–231.

\*

- ANDRIĆ, Nikola. *Život i književni rad Pavla Solarića*. Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1902.
- BOTTERI, Inge. *Galateo e galatei. La creanza e l'istituzione della società nella trattatistica italiana tra antico regime e stato liberale*. Roma: Bulzoni, 1999.
- BOTTERI, Inge. Tra creanza e doveri dell'uomo: Francesco Soave. Amedeo Quondam (a cura di). *Giovanni Della Casa: un seminario per il centenario*. Roma: Bulzoni, 2006, 1–24.
- Condotta da tenersi nella società, opera del Sig. Adolfo Knigge, traduzione libera dal tedesco di R.A., corredata di note d'un italiano*. 2 voll. Milano: presso A. F. Stella, 1816.
- GIÒJA, Melchiorre. *Nuovo Galateo*. Milano: Presso Pirota e Maspero, 1802.
- GIOSI, Marco. La tradizione degli *specula principum* e la *Institutio principis christiani* di Erasmo da Rotterdam. *Educazione. Giornale di pedagogia critica*. V/2 (2016): 43–66.

- Istituzioni di etica di Francesco Soave c.r.s. regio professore.* vol. 3. Milano: Giuseppe Marelli, 1794.
- Istituzioni di logica di Francesco Soave c.r.s. regio professore.* vol. 1. Milano: Giuseppe Marelli, 1793.
- Istituzioni di metafisica di Francesco Soave c.r.s. regio professore.* vol. 2. Milano: Giuseppe Marelli, 1793.
- Opuscoli metafisici di Francesco Soave c.r.s. regio professore.* vol. 4. Milano: Giuseppe Marelli, 1794.
- OSSOLA, Carlo. Il luogo della corte. Maurizio Achille Romani (a cura di). *Le corti farnesiane di Parma e Piacenza (1545–1622): potere e società nello stato farnesiano.* Vol. I. Roma: Bulzoni, 1978, xxxix–I.
- OSTINELLI, Marcello. L'epistolario di Francesco Soave. *Scuola ticinese. Periodico della Divisione della scuola*, XXXVI/III, Marzo-Aprile (2007), 19–21.
- PANCERA, Carlo. Educazione dei costumi e insegnamento delle virtù. Gian Paolo Brizzi (a cura di). *Il catechismo e la grammatica, vol. I. Istruzione e controllo sociale nell'area emiliana e romagnola nel '700.* Bologna: il Mulino, 1985, 287–346.
- PATERNOSTER, Annick, Francesca Saltamacchia. (Im)politeness formulae and (im)politeness rules: metadiscourse and conventionalisation in 19th Century Italian conduct books. Elena Maria Pandolfi, Johanna Miecznikowski, Sabine Christopher, Alainm Kamber (eds.). *Studies on Language Norms in Context.* Frankfurt am Main: Peter Lang, 2017, 263–301.
- Piano ragionato di Educazione del sig. abate di Condillac, tradotto dal sig. abate Giuseppe Muratori. Scelta di opuscoli interessanti tradotti da varie lingue.* Milano: nella stamperia di Giuseppe Marelli, 1776, vol. x, 5–37.
- PONS, Alain. Le thème de la communication dans le Galatee de Giovanni Della Casa. *Savoir vivre I* (sous la dir.) Alain Montandon. Meyzieu: Césura Lyon Edition, 1990, 11–23.
- QUAGLIONI, Diego. Il modello del principe cristiano: gli *specula principum* fra Medioevo e prima Età Moderna. *Modelli nella storia del pensiero politico.* vol. 1, Firenze: Olschki Ed., 1987, 103–122.
- SANTOSUOSSO, Antonio. *The Bibliography of Giovanni Della Casa, Readers and Critics: 1537–1957.* Firenze: Olschki, 1979.
- SOAVE, Francesco. *Il galateo, o trattato elementare dei doveri dell'uomo.* Piacenza: presso Solari. 1855.
- SOAVE, Francesco. *Istituzioni di logica, metafisica, et etica.* Milano: Stamp. G. Marelli, 1791.
- SOAVE, Francesco. *Trattato elementare dei Doveri dell'Uomo e delle regole della civiltà, proposto ai giovanetti per modello esemplare.* Milano: presso Giuseppe Marelli e Gaetano Motta, 1788.
- TASCA, Luisa. *Galatei. Buone maniere e cultura borghese nell'Italia dell'Ottocento.* Firenze: Le Lettere, 2004.
- Trattato Elementare Dei Doveri Dell'Uomo di Francesco Soave.* Venezia: Stamperia G. Graziosi, 1790.

*Trattato elementare dei doveri dell'uomo di Francesco Soave C.R.S. Ad uso delle scuole.*  
Venezia: Nella stamperia di Giacomo Storti, 1795.

VANNI, Laura. La corte come istituzione educativa: la formazione del cortigiano. *Studi sulla formazione* 2 (2011): 127–141.

*Vera idea della rivoluzione di Francia di Francesco Soave c.r.s.* Napoli: Presso Luigi Coltellini, 1793.

Persida S. Lazarević Di Đakomo

#### ZLATNAJA KNJIŽICA (1813) OR SERBIAN ETIQUETTE BOOK

##### Summary

This paper analyzes *Zlatnaja knjižica* (Golden booklet, 1813), a Serbian translation of the work of the Italo-Swiss pedagogue and writer Francesco Soave (1743-1806), *Trattato elementare dei doveri dell'uomo e delle regole della civiltà* (1786). The author of the translation is Dositej Obradović's closest friend and associate Pavle Solarić (1779-1821), who explains the importance of this booklet in his "Preface" to the work. In both his translation and preface, Solarić adheres to the views of Francesco Soave so that the *Golden booklet* constitutes both a book of etiquette for the Serbs as well as a summary of Soave's beliefs which were based on the enlightened despotism of Joseph II and the philosophy of Condillac that had also been embraced by John Locke's empiricism.

Università degli Studi "G. d'Annunzio" Chieti-Pescara  
*persida.lazarevic@unich.it*

Др Радослав Љ. Ераковић

## ТАМО И НАТРАГ: НЕОЧЕКИВАНО ПУТОВАЊЕ ТОВИЈЕ ИЗ НИНИВЕ

Књижевно стваралаштво Милована Видаковића (1780–1841) предуго је вредновано на начин због којег можемо констатовати да је читалачка публика била много више наклоњена славеносрпском аутору, него проучаваоци српске деветнаестовековне књижевности. Наше претходно запажање засновано је на резултатима дијахронијске и синхронијске анализе релевантних књижевнокритичких и књижевноисторијских радова, посвећених прозном и песничком стваралаштву једног од најпопуларнијих предромантичарских писаца. Мада је репутацију талентованог *сочинишеља* стекао захваљујући својим романима попут *Љубомира у Јелисијуму* (Видаковић 1814; Видаковић 1817; Видаковић 1823), никако не би требало занемарити чињеницу да је Милован Видаковић један од најплоднијих и најсвестранијих српских предромантичарских песника, о чему врло јасно сведочи податак да је објавио чак четири религиозна епа (Видаковић 1805; Видаковић 1825; Видаковић 1834; Видаковић 1839). У овом тексту ћемо посебну пажњу посветити поетичким, тематским и жанровским особеностима његовог песничког дела инспирисаног старозаветном (деутероканонском) приповешћу о пустоловинама Товије из Ниниве. Ослањајући се на сопствено истраживачко и херменеутичко искуство, покушаћемо да објаснимо због чега сматрамо да ниједно друго поетско-епско остварење злосрећног славеносрпског полихистора није толико отворено за савремена тумачења као његов „архаични“ религиозни еп *Млади Товија* (Видаковић 1825).

*Кључне речи:* Милован Видаковић, Џ. Р. Р. Толкин, еп, роман, хронотоп путовања, славеносрпска епоха, српски предромантизам

Посматрано из савремене књижевноисторијске перспективе, нема никакве сумње да је умеће Џ. Р. Р. Толкина (1892–1973) у обликовању имаги-

нарних језичких кодова одиграло веома значајну улогу у настанку *Хобита* (TOLKIEN 1937), *Госпогара Ђрсјенова* (TOLKIEN 1954; 1955) и *Силмарилiona* (TOLKIEN 1977). Колико год то деловало необично, управо нас је општепознато лингвистичко обележје Толкинових приповедачких светова учврстило у уверењу да је језик којим говоре јунаци Милована Видаковића ништа мање необичан савременим српским читаоцима од вилењачког говора Средње земље. Књижевно стваралаштво Милована Видаковића (1780–1841) оцењивано је, током претходна два века, на начин због којег с неподношљивом лакоћом можемо констатовати да је читалачка публика била много више наклоњена аутору *Љубомира у Јелисијуму* (Видаковић 1814; 1817; 1823) него проучаваоци српске деветнаестовековне књижевности. Наше претходно запажање засновано је на спознаји о драстичним разликама у вредновању опуса Милована Видаковића, које можемо запазити приликом дијахронијске анализе релевантних књижевнокритичких и књижевноисторијских радова, објављених у периоду између 1815. и 2018. године. За разлику од најпознатијих скептичних тумача Видаковићевог стваралаштва – међу којима се посебно издвајају „непристрасни“ Вук Караџић (КАРАѢИЋ 1815; 1817), „непогрешиви“ Павле Поповић (Поповић 1934) и амбивалентни Јован Деретић (ДЕРЕТИЋ 1980) – књижевни историчари попут Саве Дамјанова (ДАМЈАНОВ 1987; 1988), Милорада Павића (ПАВИЋ 1991) и Срђана Орсића (ОРСИЋ 2018) аргументовано су доказали због чега најпопуларнијем предромантичарском писцу (ипак) није место у својеврсном лимбу српског књижевног наслеђа.

Као што смо већ нагостили у уводном сегменту овог текста, историја рецепције стваралаштва славеносрпског *сочинијтеља* није ништа мање компликована од заплета његовог *Љубомира у Јелисијуму* (Видаковић 1814; 1817; 1823), нарочито ако узмемо у обзир романескни карактер Видаковићеве полемике са „мистериозним“ сарадником *Новина сербских* ([КАРАѢИЋ] 1815; 1817). Упркос томе што у традиционалним токовима српске књижевне историографије никада није постигнут консензус око аутентичности стваралачког израза Милована Видаковића, пажљивије упоредно ишчитавање радова претходно наведених аутора упућује на претпоставку о (не)очекивано високом степену сагласности његових *блајоразумних чиијатеља*, око тога да романескна проза представља најзначајнији сегмент жанровски хетерогеног опуса даровитог славеносрпског књижевника. Ипак, књижевноисторијска судбина Видаковићевих *романијических ѿвесѿи* није била ништа мање невесела од оне која је задесила његове религиозне епове, пре свега зато што је процес реактуелизације његових *библијеских ѿвесѿи во сѿиѿи* такође отпочео тек крајем 20. и почетком 21. века (ДАМЈАНОВ 1988; ПАВИЋ 1991; ЕРАКОВИЋ 2008). С обзиром на то да аутор овог текста такође припада малобројној али повлашћеној групи савремених проучавалаца поетско-епских *сочиненија* Милована Видаковића, веома смо захвални Уредништву *Зборника Маѿице срјске за књижевност и језик* на томе што нам је пружена прилика да се поново посветимо Видаковићевом песништву, јер је



управо то истраживачка тема због које смо се – пре тачно две деценије – заинтересовали за научни и архивски рад.

Мада је репутацију талентованог писца стекао захваљујући романима, никако не би требало занемарити чињеницу да је Милован Видаковић један од најплоднијих и најсвестранијих српских предромантичарских песника, о чему врло јасно сведочи библиографски податак да је написао и објавио чак четири религиозна епа (Видаковић 1805; 1825; 1834; 1839). Међутим, у овом тексту ћемо пре свега размотрити одређене поетичке, тематске, па чак и жанровске особености његовог песничког дела инспирисаног старозаветном (деутероканонском) приповешћу о пустоловинама Товије из Ниниве (Видаковић 1825). Како бисмо на текстолошки аргументован начин објаснили зашто је отклањање предрасуда о славеносрпској епоси толико значајно за савремено проучавање наше богате књижевне баштине, у наредном сегменту овог рада ћемо се осврнути на Видаковићеве аутопоетичке исказе из предговора првом издању *Млагої Товије* (Видаковић 1825: III–VI). Детаљна анализа пишчевог *ћредисловија* без сваке сумње потврђује исправност тезе о рецепцијској привлачности предромантичарских поетско-епских остварења, инспирисаних библијском и средњовековном хагиографском традицијом. Међутим, много је значајнија чињеница да је аутор *Млагої Товије* имао веома јасну представу о читалачким афинитетима српске публике почетком деветнаестог века (Видаковић 1825: III–IV). С обзиром на то да смо већ у уводном делу текста „дискретно“ подсетили на незавидан статус Видаковићевог литерарног опуса у традиционалним токовима српске књижевне историографије, никако не би требало да нас изненади податак да је пишчево истицање порекла примарног предлошка (пре)дуго анализирано на позитивистички педантан и чињенично непоуздан начин.

На пример, ауторово инсистирање на библијском пореклу основног тематског оквира *Млагої Товије* (Видаковић 1825: IV), Павле Поповић је у својој чувеној монографији представио као неоторив доказ о надриучености Милована Видаковића (Поповић 1934: 293–295). Павле Поповић је инсистирао на тези да изворна старозаветна приповест није могла бити позната Миловану Видаковићу и српским читаоцима из прве половине деветнаестог века, при чему је угледни српски научник занемарио канонски и културолошки значај вишевековних расправа о разликама између „александријског“ и „палестинског“ корпуса старозаветних текстова.<sup>1</sup> Према његовој сугестивној (псеудо)биографској интерпретацији околности у којима је настало анализирано дело Милована Видаковића, прича о Товији је почетком деветнаестог

<sup>1</sup> „За потребе александријских Јевреја извршен је превод светих књига на грчки језик (такозвана Септуагинта) у времену од око 250. до око 100. године. У том преводу се налазе књиге и делови неких књига, којих, касније, неће бити у палестинском канону. То су: Књига Варухова, Књига о Товији, Књига о Јудити, 1. и 2. Макавејска, Премудрости Соломонове, Премудрости Исуса сина Сирахова и делови: Дан 3, 24–90, 13. и 14. гл. и Јест 10, 4–16, 24“ (Милин 1991: 67–77).

века могла dospeti у нашу литературу искључиво под утицајем другоразредних аутора побожних спева, насталих на немачком говорном подручју (Поповић 1934: 294). Дужни смо да истакнемо како је оштар критички став Павла Поповића био првенствено заснован на текстолошкој замерки да приповести о Товији из Ниниве нема у „нашој Библији“ (Поповић 1934: 294). Данас је више него оправдано претпоставити да се његова напомена о „нашој Библији“ односила на превод *Сѣтарої заветїа* Ђуре Даничића (Даничић 1865; 1868), у којем није објављена *Књига о Товији* зато што се славни српски филолог ослонио на латински превод старозаветних текстова Имануела Тремелиуса (Ераковић 2008: 64). Међутим, теза о ограниченем присуству одређених старозаветних тема у српској култури и књижевности, може бити врло лако оспорена освртом на поетско-епско стваралаштво угледних савременика Милована Видаковића, попут земунског песника и књижара Гаврила Ковачевића (1765–1832), чији је религиозни еп о старозаветној хероини Јудити такође био надахнут догађајима који нису описани у „нашој“ Библији (Ковачевић 1808).

Разрешење ове интертекстуалне енигме потврђује тачност тезе о тексту као кондензатору културног памћења (Лотман 2004: 26). Наиме, захваљујући издавачком подухвату енергичног митрополита Стефана Стратимовића (1757–1836), савременицима Милована Видаковића било је доступно петотомно издање *Словенске Библије* на рускоцрквенословенском језику, које садржи поглавље посвећено судбини праведног Товита и његове побожне породице (Стратимировић 1804). Анегдотски карактер фактографског пропуста, који је направио један од наших најугледнијих књижевних историчара из прве половине двадесетог века, представља драгоцен сведочанство о томе како су стваране стереотипне представе не само о стваралачким, него и о теолошким компетенцијама славеносрпских *сѣисаїтеља*. Сагледано из савремене истраживачке перспективе, луцидни аутопоетички коментари Милована Видаковића, посвећени процесу настанка *Млагої Товије*, нису ништа мање релевантни за тумачење поезије српског предромантизма од „програмског“ текста песника Јована Дошеновића (1781–1813), објављеног у форми предговора првом издању његове песничке збирке *Лирическа ѿјенија* (Дошеновић 1809: [I–XVIII]).

У уводном сегменту овог текста смо већ навели да је Милован Видаковић, између 1805. и 1839. године, написао четири религиозна епа, што се хронолошки поклапа с периодом највеће популарности побожних спева, писаних и штампаних на славеносрпском језику. Да будемо сасвим прецизни, два његова најобимнија епа била су инспирисана пустоловинама Јосифа Прекрасног и Товије из Ниниве (Видаковић 1805; 1825), једно *ѿбожно делце* настало је на основу новозаветног описа Исусовог првог боравка у Јерусалиму (Видаковић 1834), а његово последње поетско-епско остварење било је надахнуто ранохришћанском легендом о витешком подвигу Светог Ђорђа (Видаковић 1839). Пишчева читалачка и стваралачка наклоност према старозаветним темама нас је навела да претпоставимо како је доказе о

високом степену жанровске кохерентности Видаковићевог песништва вероватно најлакше синтетизовати кроз упоредно ишчитавање *Историје о њрекрасном Јосифу* (Будим 1805) и *Млагої Товије* (Будим 1825), што нас је довело до закључка како постоје недовољно истражене тематске линије додира, између ова два остварења Милована Видаковића. Наиме, Јосиф и Товија су „багинсовски“ неприпремљени за неочекивано и опасно путовање, које ће их одвести у далеке и egzотичне пределе (љубоморна браћа су очевог љубимца Јосифа продала трговцима робљем за двадесет сребрњака, а Товија одлази из Ниниве у Екбатан како би избегао оца од сиромаштва и тешке болести). Двојица старозаветних адолесцената очигледно нерадо напуштају место одрастања, након чега се веома брзо суочавају са спознајом како их дотадашњи начин живота није припремио за многобројна физичка, духовна, па чак и криптоеротска искушења. Упркос томе што је предромантичарски *чувствивийелним* описима синовљеве привржености оцу припало истакнуто место у прологу и епилогу оба епа, мотив очинске љубави не може бити сврстан међу конститутивне елементе тематске структуре *Млагої Товије*. Након пажљивијег ишчитавања наведеног дела, постаје јасно да су улоге кључних протагониста додељене двојници најмлађих јунака, а не њиховом ослепелом сроднику и „плачевном“ праведнику Товиту (Видаковић 1825: 43). Осим тога, утицај доситејевски благоглагољивог Товита на главни ток догађаја је маргинализован у мери која упућује на закључак о првом упадљивом тематском одступању анализираниог песничког текста, у односу на примарни библијски предложак.

Наше претходно запажање о функцији одређених ликова у композицији дела, иницирано је резултатима анализе (идеализоване) социјалне интеракције Товије и његовог загонетног заштитника Азарије, чији се прави идентитет на сценски импресиван начин открива тек у епилогу *Млагої Товије* (Видаковић 1825: 111–112). Према нашем мишљењу, поступно зближавање двојице актера опасног *јуишещесџвија* афирмише тезу о доминацији култа сентименталног пријатељства у Видаковићевој литерарно уобличеној авантури двојице *јуноша* из племена Нефталимовог (Видаковић 1825: 28–29). Посматрано из шире дијахронијске перспективе, детерминисање општих тематских карактеристика стваралачког опуса Милована Видаковића такође указује на веома значајну разлику између *Млагої Товије* и осталих поетско-епских *сочиненија* наведеног аутора. Наш исказ је заснован на чињеници да су изасланици Више силе једино у овом Видаковићевом епу непосредни учесници најважнијих догађаја, у свакодневном животу „повлашћених“ смртника. Претпоставка о присуству недовољно истраженог дистинктивног обележја је проистекла из анализе кључних поступака и реакција Товијиног мистериозног сапутника Азарије, односно „ангела Рафаила“ (Видаковић 1825: 107). Дивинизирана природа Товијиног „сопутника“ (Видаковић 1825: 30) доводи нас до својеврсне херменеутичке дилеме, коју ћемо покушати да разрешимо већ у следећем сегменту нашег рада. Наиме, потпуно смо свесни у којој мери је оправдана (хипотетичка) критичка примедба да се прерушени

анђео у прологу дела представља слепом Товиту као брижни рођак, а не као случајни пријатељ инфантно лаковерног Товије (Видаковић 1825: 33–34). Међутим, дискутабилна генеалогска дилема не може оспорити нашу тезу о поетичкој супремацији култа сентименталног пријатељства у *Млагом Товији*. Једноставно, услед тога што Азарији није допуштено да открије свој идентитет пре повратка у Ниниву, ништа друго осим инсистирања на наводним родбинским везама није могло отклонити Товитове сумње у наме-ре странца који се, сасвим неочекивано, понудио да буде водич Товитовом (наивном) сину.

Уосталом, могли бисмо претпоставити да би чак и потпуно неупућени читалац – уз услов да се први пут упознаје са библијском причом о Товији и његовом анђелу заштитнику – морао посумњати у сродство између двојице младића. За разлику од одважног путовође Азарије, мајчино „љубезно јединче“ Товија (Видаковић 1825: 18) нема ништа заједничко са својим старозаветним саплеменицима и славним ратницима, попут Гедеона сина Јосасовог и Јуде Макавеја. Наравно, аутор *Млагої Товије* се могао одредити – приликом обликовања тематске структуре епа – за рецепцијски привлачан поступак интенционалне хероизације главног протагонисте (Бахтин 1986: 716). С обзиром на статус лика андрогине ратнице Косаре у првом делу романа *Љубомир у Јелисијуму* (Видаковић 1814), можемо констатовати да поменути нараторолошка техника свакако није представљала непознаницу за Милована Видаковића. Међутим, изненадан и необјашњив (психофизички) преображај младог јунака, проузроковао би кршење кључних жанровских и поетичких конвенција, детаљно описаних управо у предговору *Млагом Товији* (Видаковић 1825: III–VI). Без обзира на Азаријино реторски вешто уобличено инситирање на сопственој добронамерности (посебно током првог сусрета са сумњичавим Товитом), убиство грнделовског воденог чудовишта и тријумфална победа над демоном Асмоадом отклањају сваку дилему око тога коме је припала улога хероја у *сочиненију* Милована Видаковића (месопотамијска неман из *Млагої Товије* има идентичну архетипску функцију као Шмауг у *Хобитију* или Балрог у *Господару њрстенова*, јер авантура не може бити настављена пре него што „метафоричка“ манифестација зла не буде поражена). Према нашем мишљењу, инвентивну идентитетску трансформацију Азаријиног лика, требало би интерпретирати као последицу још једног тематског одступања анализираних дела, у односу на старозаветни предлошак. Детаљна анализа фабулативно-сижејне структуре *Млагої Товије*, указује на доследну маргинализацију сакралних аспеката примарног предлошка, заснованих на континуираном истицању анђелове догматске супериорности у односу на чланове Товитове породице (Азарија из *Млагої Товије* због тога много више подсећа на Торина Хрестоштитог, Леголаса и Арагорна, него на библијске етеричне анђеле-гласнике).

Припадник небеске хијерархије у религиозном епу Милована Видаковића није описан „само“ као узвишени изасланик Више силе, чији је једини задатак да процени у којој мери је *puer aeternus* из Ниниве достојан Јахвеове

милости. За разлику од (све)моћног херувима, Азаријин лик представљен је читаоцима *Млагої Товије* као пустолов-луталица и прогонитељ демонских сила (старовековним редакторима Септуагинте вероватно је било јасно да се безазлени Товитов син никада не би вратио кући без помоћи телохранитеља, баш као што ни Толкинова дружина јешних Хобита не би одмакла даље од границе Округа без Арагорнове заштите). Посматрано из савремене књижевноисторијске перспективе – која нас подстиче да занемаримо формалне жанровске и стилске разлике између „архаичних“ религиозних епова и „модерне“ епске фантастике – сматрамо да смо у претходним сегментима текста доказали како је хронотопу путовања припала готово идентична (повлашћена) функција у фикционалним световима Џ. Р. Р. Толкина и Милована Видаковића. Према томе, без обзира на то што је Толкинова опсесивна посвећеност проучавању нордијске митологије и староенглеске књижевности пресудно утицала на обликовање сижејне структуре његових романа (TOLKIEN 1963; КАРПЕНТЕР 2012; ХАНРАХАН 2012), сасвим је разумљиво због чега нас Товијино неочекивано и опасно путовање толико асоцира на авантуре Фрода и Билба Багинса. Мада би конзервативни бирмингемски римокатолик попут Толкина вероватно био констерниран идејом о многобројним итеролошким подударацима између Средњег истока и Средње земље, верујемо да су наша „бласфемична“ запажања – посебно она о (ин) дискретној тематској блискости анализираних књижевних текстова – потврдила херменеутичку вредност претпоставке о могућностима новог читања предромантичарских *житија во сѣихи*.

Према моделу који смо применили приликом иницијалне класификације проблемских целина од посебног значаја за анализу *Млагої Товије* (интерпретација аутопоетичких исказа и детерминисање општих обележја сижејне структуре дела), резултате нашег истраживања представимо у оквиру два кратка сегмента. Дијахронијско и синхронијско проучавање тематски разноврсних *ѝредисловија* и *ѝримечанија*, односно текстова који не представљају део интегралне структуре романа и религиозних епова Милована Видаковића, довело нас је до закључка да аутопоетички искази пружају драгоцене информације о стваралачком поступку злосрећног славеносрпског полихистора. Ипак, само резултати детаљног ишчитавања примарног текста, могу оправдати позитивно естетско вредновање стваралаштва скрајнутих *славјаносербских* аутора. Упоредимо ли *Млагої Товију* са осталим *житијима во сѣихи* Милована Видаковића, можемо констатовати да је десакарлизација припадника небеске хијерархије успешно реализована једино у литерарно уобличеним пустоловинама Товије и Азарије. Улога наведеног дистинктивног обележја у проучавању феномена позитивне рецепције је евидентна, зато што је писац много већу пажњу поконио популарности авантуристичких животописа старозаветних *уроја* (сва водена и подземна чудовишта су поражена, а Товија је награђен браком с гамофобичном лепотицом Саром), него њиховом догматском статусу у јудеохришћанској традицији. Процес дезинтеграције традиционалних тематско-мотивских

аспеката, иницирао је стварање ликова који – упркос сличностима с библијским прототиповима – представљају плод пишчеве канонским нормама неспутане имагинације. Управо нас је то охрабрило да постанемо заступници теорије о хронотопичним подударанима између два дела, посебно када је у питању начин на који становници Видаковићевих и Толкинових приповедачких светова путују и извршавају тешке задатке.

На крају, желели бисмо да уверимо потенцијалне читаоце овог текста како постоје бројне стазе кроз шуму симбола, којима би могли да се запуте будући проучаваоци богатог књижевног наслеђа „предвуковске“ епохе. На пример, психолошки уверљива карактеризација ликова младих пустолова, довела нас је до претпоставке да би савремена истраживања *Безимене* (Радичевић 1923) требало усмерити у правцу потраге за жанровским линијама додира између недовршеног романа у стиховима Бранка Радичевића (1824–1853) и композицијски много хомогенијег религиозног епа Милована Видаковића (Видаковић 1825). Ослањајући се на сопствено читалачко искуство – стечено током вишегодишњег проучавања занемареног тока српског деветнаестовековног песништва – искористићемо прилику да још једном истакнемо како се отвореност одређеног књижевног дела за нова читања никада више не би смела (априорно) оспоравати, само због тога што је написано на „архаичном“ и „неразумљивом“ славеносрпском језику. На основу свега претходно наведеног, одлуку уредништва престижног научног часописа да приреди овај темат, требало би протумачити као доказ да негативне стереотипне представе о славеносрпској језичкој и књижевној баштини коначно одлазе у заслужени заборав.

#### ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бахтин, Михаил. Еп и роман: о методологији изучавања романа. *Лейпцигска Мајници српске* CLXII/437 (1986): 711–724; 903–919.
- Видаковић, Милован. *Историја о њректасном Јосифу*. Будим: Славено-српска печатња Краљевскога всеучилишта венгерскога, 1805.
- Видаковић, Милован. *Љубомир у Јелисијуму [Часиј I]*. Будим: Славено-српска печатња Краљевскога всеучилишта венгерскога, 1814.
- Видаковић, Милован. *Љубомир у Јелисијуму или Свѣйозар и Драиња [Часиј II]*. Будим: Славено-српска печатња Краљевскога всеучилишта венгерскога, 1817.
- Видаковић, Милован. *Љубомир у Јелисијуму или Свѣйозар и Драиња [Часиј III]*. Будим: Славено-српска печатња Краљевскога всеучилишта венгерскога, 1823.
- Видаковић, Милован. *Млади Товија*. Будим: Славено-српска печатња Краљевскога всеучилишта венгерскога, 1825.
- Видаковић, Милован. *Путешествије у Јерусалим*. Будим: Славено-српска печатња Краљевскога всеучилишта венгерскога, 1834.

- ВИДАКОВИЋ, МИЛОВАН. *Песн ироическа о свјайџом великомученику Георгију*. Нови Сад: П. Јанковић, 1839.
- ДАМЈАНОВ, САВА. Видаковић, модернији од Вука. *Поља* 342/343 (1987): 332–336.
- ДАМЈАНОВ, САВА. *Корени модерне срѣске фанѣасѣике: фанѣасѣика у књижевности срѣској ѣредроманѣизма*. Нови Сад: Матица српска, 1988.
- ДАМЈАНОВ, САВА. *Врѣови несѣварној: оѣледи о срѣској фанѣасѣици*. Београд: Службени гласник, 2011.
- ДАМЈАНОВ, САВА. *Нова чииања ѣтрадиције*. Београд: Службени гласник, 2012.
- ДАНИЧИЋ, ЂУРА [прев.]. *Свеѣо ѣисмо*. Пешта: Издање А. Рајхарда и друга му, 1865.
- ДАНИЧИЋ, ЂУРА; КАРАЦИЋ, ВУК [прев.]. *Свеѣо ѣисмо Сѣароѣ и Новоѣа завѣѣа*. Пешта: Штампарија Хорњанскога и Трегера, 1868.
- ДЕРЕТИЋ, ЈОВАН. *Видаковић и рани срѣски роман*. Нови Сад: Матица српска, 1980.
- ДОШЕНОВИЋ, ЈОВАН. *Лирическа ѣјенија*. Будим: Славено-србска печатња Краљевскога всеучилишта венгерскога, 1809, [I–XVIII]
- ЕРАКОВИЋ, РАДОСЛАВ. *Релиѣозни еѣ срѣској ѣредроманѣизма*. Нови Сад: Матица српска, 2008.
- КАЛЕЗИЋ, ДИМИТРИЈЕ [гл. уред.]. *Енциклоѣедија ѣправославѣа*. Београд: Савремена администрација, 2002.
- [КАРАЦИЋ, ВУК]. Рецензија о књизи зовомој: Усамљениј јуноша. *Новине србске* бр. 205–206 и 208 (1815): 819–820; 823–824; 831–832.
- [КАРАЦИЋ, ВУК]. Друга рецензија србска. Љубомир у Јелисијуму от Милована Видаковича, *Новине србске* бр. 57–68 (1817): 453–456; 461–464; 469–472; 477–480; 485–488; 493–496; 501–504; 517–520; 525–528; 533–536; 541–544.
- КАРПЕНТЕР, ХАМФРИ. *Ц. Р. Р. Толкин: биоѣрафија*. Београд: Албион букс, 2012.
- КОВАЧЕВИЋ, ГАВРИЛО. *Јудѣиј мечем Олоферну ѣлаву усекнувши ѣѣм Јудеју освободивѣи*. Будим: Славено-србска печатња Краљевскога всеучилишта венгерскога, 1808.
- ЛОТМАН, ЈУРИЈ. *Семиосфера: у свеѣју миѣљења: човек, ѣѣкѣи, семиосфера, исѣиорѣија*. Нови Сад: Светови, 2004.
- МИЛИН, ДРАГАН. *Увод у Свеѣо ѣисмо Сѣароѣ завѣѣа*. Београд: Штампарија Српске патријарѣије, 1991.
- ОРСИЋ, СРУАН. *Лик сѣранца у срѣском роману 19. века*. Загреб; Даљ: Српско културно друштво „Просвѣта“; Културни и знанствени центар „Милутин Миланковић“, 2018.
- ПАВИЋ, МИЛОРАД. *Предроманѣизам*. Београд: Научна књиѣа, 1991.
- ПОПОВИЋ, ПАВЛЕ. *Милован Видаковић*. Београд: Издавачко и књиѣарско предузеће Геѣа Кон, 1934.
- РАДИЧЕВИЋ, БРАНКО. *Песме* [средии Т. Остојић]. Београд: И. Ђ. Ђурђевић, 1923.
- СТРАТИМИРОВИЋ, СТЕФАН [изд.]. *Библија сирјеч књиѣи свѣащченаѣо ѣисанија Веѣхаѣо и Новоѣо завѣѣа* (Славјанскаја Библија). Будим: Славено-србска печатња Краљевскога всеучилишта венгерскога, 1804.

\*

- TOLKIEN, J. R. R. *The Hobbit*. London: George Allen and Unwin, 1937.
- TOLKIEN, J. R. R. *The Fellowship of the Ring*. London: George Allen and Unwin, 1954.
- TOLKIEN, J. R. R. *The Two Towers*. London: George Allen and Unwin, 1954.
- TOLKIEN, J. R. R. *The Return of the King*. London: George Allen and Unwin, 1955.
- TOLKIEN, J. R. R. *The Silmarillion* [ed. C. Tolkien]. London: George Allen and Unwin, 1977.
- TOLKIEN, J. R. R. Beowulf: The Monsters and the Critics. In Lewis E. Nicholson [ed.]. *An Anthology of Beowulf Criticism*. South Bend: University of Notre Dame Press (1963): 51–103.
- ХАНРАХАН, Гарет. *Толкинов свей̄: водич кроз Средњу земљу и њене народе*. Београд: Алнари, 2012.

Radoslav Lj. Eraković

THERE AND BACK AGAIN:  
AN UNEXPECTED JOURNEY OF TOBIAS FROM NINEVEH

Summary

Milovan Vidaković's (1780–1841) literary work was for (quite) a long time merited in such a way that readers were the ones much more fond of this “Slavonic-Serbian“ writer, than analysts of XIX century literature. Such a conclusion was drawn from the results of a detailed analysis of relevant literary-critical and literary-historical works which focused on prose and poetry of one of our most popular pre-Romantic writers. Although Milovan Vidaković acquired his reputation of a talented author due to his novels *Ljubomir u Jelisijumu* (Vidaković 1814; Vidaković 1817; Vidaković 1823), one should not neglect the fact that Milovan Vidaković is one of the most prolific Serbian pre-Romantic poets, the proof of which is the fact that he published as much as four religious epics (Vidaković 1805; Vidaković 1825; Vidaković 1834; Vidaković 1839). In this study we shall pay special attention to poetical, topical and genre characteristics of his poetic work inspired by Old Testament (Deuterocanonical) story about adventures of Tobias from Nineveh. Relying on my personal research and interpretational experience, I shall try to explain why, in my opinion, no other poetic work of the unfortunate “Slavonic-Serbian“ polyhistor is that much open to contemporary interpretations as is his “archaic“ religious epic *Mladi Tovija* (Vidaković 1825).

Универзитет у Новом Саду  
Филозофски факултет  
Одсек за српску књижевност  
Др Зорана Ђинђића 2  
21000 Нови Сад  
[rasha@ff.uns.ac.rs](mailto:rasha@ff.uns.ac.rs)



Др Моника Фин

## КОНФЕССИОНАЛНА ПОЛЕМИКА У ДАЛМАЦИЈИ У ПРЕПИСЦИ ГЕРАСИМА ЗЕЛИЋА

Конфесионална полемика која је између XVII и XIX века супротставила православне Србе и католички клер у северној Далмацији била је предмет бројних историографских студија. У раду се представљају активности истраживачког пројекта посвећеног конфесионалној полемици у Далмацији на основу рукописних докумената везаних за личност српског архимандрита Герасима Зелића, који је најпре био генерални викар Срба у Далмацији (1792–1810), а затим епископски викар за регију Боке которске (1810–1811). Рад описује различите стадијуме пројекта задржавајући се на резултатима до којих је међународни истраживачки тим дошао током две године своје активности.

*Кључне речи:* конфесионална полемика, Далмација, Герасим Зелић, рукописна грађа, митрополит Стефан Стратимировић.

1. Конфесионална полемика која је између XVII и XIX века супротставила православне Србе и католички клер у Тронеђи – делу северне Далмације око којег су се дуго борили Млетачка република, Османско царство и Хабзбуршка монархија – била је предмет бројних историографских студија: радови Никодима Милаша (1901), Мила Боговића (1982), Марка Јачова (1984), Драга Роксандића (2003) и Еђидија Иветића (2009), да споменемо само неке од њих, у значајној су мери омогућили реконструкцију сложеног историјско-културног мозаика овог региона, иако су понекад пружали веома различита тумачења.<sup>1</sup>

Конфесионални елемент представља специфичну различитост на којој је утемељена тешка коегзистенција између хрватског католичког клера и православних Срба (тзв. Морлака) који су се преселили у северни део Дал-

---

<sup>1</sup> За исцрпан преглед литературе и ставове различитих историографских традиција о конфесионалној полемици у Далмацији уп. IVETIC 2009.

мације након млетачко-турских ратова (1645–1718). Нетолеранција католичког клера према православним Србима у Далмацији огледала се у сукобу интереса представника српске цркве и католичке хијерархије, која је тежила духовном монополу и обнови својих искључивих јурисдикцијских права и над православним поданицима са територија које су недавно освојили Млеци. Тај антагонизам преливао се из црквених сфера и у ниже народне слојеве, где је нарочито био изражен у виду српског православног и римокатоличког верског супротстављања (уп. ŠARIĆ 2007).

Уз пажњу католичког свештенства, досељеници православне вере морали су да трпе и покушаје интеграције од стране главних европских сила које су биле присутне у региону, тј. Млетачке републике, Наполеонове Француске и Хабзбуршке монархије. За Венецију, на пример, уклапање досељеника у друштвени систем млетачке Далмације није био само локални проблем, него кључна тачка у односима између Републике и православних поданика током читавог осамнаестог века. Научници су често оцењивали понашање млетачких провидура према православним Србима као „осцилирајуће“, или равнодушно: наиме, на конфесионалну политику Венецијанаца снажно су утицале не само историјске околности с којима је Република Св. Марка морала да се суочи, него и „политичке идеје, способност за посредовање, те осетљивост појединих провидура у Далмацији у односу на конфесионално питање“ (уп. MORAVITO 2001: 282). Много боље дефинисан био је положај Аустријанаца, који су почетком 19. века покренули специфичан пројекат за унијаћење далматинских православаца. *Spiritus movens* тог пројекта је био цар Франц II. Тим путем Хабзбуршка монархија је такође желела да оконча традиционални утицај руских царева на православне народе Балканског полуострва, који су у Русији видели савезника у борби за ослобођење од стране доминације.

Са своје стране, српска заједница је чврсто бранила своје културно наслеђе и идентитет, тражећи легитимитет за своју цркву у далматинском подручју. Након неколико неуспешних покушаја за време млетачке владавине, далматинска православна епархија је коначно била основана 1809. г. под француском влашћу, те је следеће године сâм Наполеон именовао Бенедикта Краљевића првим православним епископом за Далмацију. Међутим, оснивање епархије није решило, него можда и повећало тензију између православних Срба и далматинског римокатоличког клера.

У овом контексту „застрашујућег хаоса“ (PALADINI 2002)<sup>2</sup> смештен је животни пут српског архимандрита Герасима Зелића (1752–1828). Пореклом из задарског залеђа и човек „Тромеђе“, Зелић је најпре обављао дужност генералног викара далматинских Срба (1796–1810), а потом епископског викара у Котору (1810–1811) поставши један од главних актера догађаја везаних

<sup>2</sup> Израз је преузет од Анђела Диједа (Angelo Diedo) којег је Сенат Млетачке републике именовао за генералног провидура Далмације и Албаније 1789. године и који је по свом доласку управо тако описао земље којима је требало да управља.

за конфесионалну полемику у Далмацији на прелазу између XVIII и XIX века. Упркос неспорној раскоши личности, до данас нема монографије, или бар систематске студије која би реконструисала јавни живот Герасима Зелића и била у стању да пружи поуздан приказ његовог учешћа у догађајима везаним за конфесионалну полемику: малобројни историографски доприноси посвећени његовом животу углавном су сажетог или фрагментарног карактера.<sup>3</sup> Осим тога, још увек се у великој мери ослањају на Зелићеву аутобиографију *Житије*, која је објављена у Будимпешти 1823.<sup>4</sup> Управо на том тексту заснивају се ставови, у најмању руку опречни, које је до сада изразила историографија о раду српског архимандрита.<sup>5</sup>

Ова студија ће представити активности истраживачког пројекта под називом *The interconfessional polemic between the Orthodox Serbs and the Catholic Church in the manuscripts of Gerasim Zelić*, којим се желео дати допринос проучавању конфесионалне полемике у Далмацији на основу једног корпуса рукописних докумената о личности српског архимандрита.<sup>6</sup> У наредним пасусима описаћемо различите стадијуме пројекта задржавајући се на резултатима до којих је међународни истраживачки тим дошао током две године рада.<sup>7</sup>

<sup>3</sup> Након страница које је Никодим Милаш посветио Зелићу у својој *Православној Далмацији* (1901) уследила су истраживања Љубомира Влачића, која су се појавила двадесетих и тридесетих година прошлог века, те недавно Персиде Лазаревић ди Ђакомо.

<sup>4</sup> Пун назив је *Житије сирѣчь Рожденіе, восійишаніе, сїѣрансївованїа и различна ѿо свѣтїу и у оїѣчестїву ѿрїклученїа и сїѣраданїа Герасїма Зелића Архимандрїїа Свѣїо-усїенске обїишли Круїе у Далмациї бѣвшїѣа кое у истїој державы, кое у Бокки Коїѣорской, одъ л. 1796 до конца л. 1811. надъ ѿравославными восїочнойа исїовдванїа церквами / Нїмъ самымъ Себи и своїма за сїоменъ сїисано и друїма за любоїїшїсїво, їдѣшїѣо зарь и за ѿоученїе, на свѣїїѣ издано Въ Будїмѣ : Пїсмены Крал. Унїверсїїейша Унїарскаїо, 1823. У погледу веродостојности, Бошко Ковачек пише: „У аутобиографици није увек потпуно отворен и тачан; најчешће прећуткује оне околности свога живота које би га могле учинити политички сумњивим код власти.“ Сличан је и суд Никодима Милаша који реконструишући живот српског архимандрита признаје да је често прибегавао *Житију*, али прецизира: „Је ли све овако, како Зелић пише, ми нијесмо у стању процијенити, јер нам оскудјевају за то односни додатци“ (Милаш 2004<sup>3</sup>: 433).*

<sup>5</sup> Никодим Милаш, на пример, описује Зелића час као просвећеног свештеника и веома ангажованог у одбрани конфесионалног идентитета православних заједница из своје јурисдикције, час као скоројевића и интриганта, опседнутог влашћу. У истом смеру иде и оцена Љубомира Влачића, који у погледу Зелићевог амбициозног карактера пише да је српски архимандрит „од детињства па до смрти сањао је само о части и власти, о епископској митри“ (Влачић 1928: 215).

<sup>6</sup> Пројекат је финансирао Департман за лингвистичке и књижевне студије Универзитета у Падови.

<sup>7</sup> Из пројекта је настао тематски зборник посвећен Зелићу и српској култури његовог времена, под насловом „Gerasim Zelić e il suo tempo“ (уп. FIN – STEENWIJK 2019). Зборник је 2019. објавила издавачка кућа Firenze University Press уз подршку Департмана за лингвистичке и књижевне студије Универзитета у Падови (Dipartimento di Studi linguistici e letterari,

2. Пројектна истраживачка активност дотакла је неколико области. Најпре, употпуњена је каталогизација и дигитализација корпуса рукописних докумената који је нађен у Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (даље АСАНУК), Рукописном одељењу Библиотеке Матице српске (даље РОМС) и Државном архиву у Задру (даље ДАЗД). Из првобитног корпуса од око 300 докумената, који је садржао укупно више од 1000 рукописних хартија на српском, италијанском, немачком, грчком и латинском, формиран је коначни корпус од 140 докумената који се уско тичу тематике пројекта. Одабрани рукописи покривају временски период од јануара 1794. до септембра 1830. године. Највећи део корпуса чини лична преписка Герисама Зелића, поред бројних докумената млетачких, аустријских и француских власти које су у оно доба наизменично владале Далмацијом.

Већ при првој анализи корпуса испоставило се да је 80% докумената необјављено, уз изузетак оних који се налазе у првом издању Зелићеве аутобиографије (Зелић 1823). Иста та документа преузео је Никодим Милаш у монографији *Православна Далмација* (1901).

Рукописи су дигитализовани применом критеријума конзерваторског типа и у потпуном складу с филолошким критеријумима прихваћеним у међународној научној заједници. Документи су транскрибовани у формату TEI (Text Encoding Initiative), који је посебно погодан за дигиталну транскрипцију докумената који се односе на *humaniora* јер омогућава да се садржај организује према логичким односима уз употребу обележивача, задржавајући непромењен формат текста. Осим организовања транскрибованог текста у његовом формалном аспекту, обележивачи му дају и својства базе података: могуће је, дакле, извршити претраживање у транскрибованом тексту које увелико превазилази једноставну претрагу стрингова. У случају проучаваног пројекта, процес транскрипције и индексације омогућио је да се спроведу истраживања на прикупљеним документима који су анализирани како с филолошко-лингвистичког, тако и са историјско-културног аспекта. Напослетку, треба подсетити да текст транскрибован у TEI формату може лако да се конвертује у друге формате (на пример .doc или .pdf), што се показало посебно корисним током деликатног процеса лектуре и коректуре транскрибованих докумената.

У погледу транскрипције рукописа на српском језику, који чине око 70% корпуса, одлучено је да се текстови на ћирилици транслитерују на латинични алфавет: ову одлуку је наметнула жеља да грађа буде доступна широј јавности. Будући да се ради о документима написаним у епохи која је претходила стандардизацији српског правописа и књижевног језика, одређивање филолошких критеријума ослањало се преваходно на студије Александра Младеновића<sup>8</sup>, као и на дела из раног српског деветнаестог

Università degli Studi di Padova). Књига је доступна и онлајн на сајту самог издавача (<https://fupress.com/catalogo/gerasim-zelic-e-il-suo-tempo/3998>).

<sup>8</sup> Посебно упућујемо на зборник *Славеносрпски језик: сџуџије и чланци* (Младеновић 1989).

века (дакле из истог доба из ког су и проучавани рукописи) која је Матица српска недавно објавила у едицији *Језичка бацићина*. Према томе, све правописне варијације у документима верно су пренете у транскрипцију.

По завршетку транскрипције, направљен је веб сајт посвећен пројекту где је могуће прегледати дигитализоване документе.<sup>9</sup> Осим с историјско-културног аспекта, прикупљена грађа чини вредан корпус и за анализу лингвистичке врсте, посебно у погледу српског језика предстандардног периода.

3. Сајт пројекта, који се може погледати на линку <http://www.maldura.unipd.it/zelic/> приказује пет главних одељака које ћемо укратко описати у наставку.

Насловна страна сајта садржи кратак опис пројекта као и друге садржаје о актуелностима пројекта (*The project*), о биографији и књижевном делу Герасима Зелића (*Zelić and his Zitiје*), о различитим фазама реализације пројекта (*Realisation of the project*) као и о досад прикупљеним резултатима (*Final conclusions and possible further research*). Последњи одељак је посвећен истраживачком тиму и установама које су учествовале у пројекту (*Research team and credits*).<sup>10</sup>

У одељку под називом *Transcriptions* налазе се дигитализована документа, поређана према презимену аутора и/или потписника, а на нижем ступњу према датуму. Структура сајта омогућава да се истовремено виде фотографска репродукција оригиналних рукописа и њихов дигитализовани текст. Сваки документ прати кратак опис (*Summary*) попуњен коришћењем модела Dublin Core.<sup>11</sup> Опис садржи, редом, примаоца документа, аутора, уредника транскрибованог текста, предмет документа, резиме садржаја, место документа (тј. архиву из које потиче и сигнатура), датум и напослетку идентификациони код за сваки документ унутар корпуса.

У случају да се у тексту појављују скраћенице, довољно је мишем прећи преко стринга да би се појавила цела реч. Правописне грешке, које се највише тичу писања имена и презимена, обележене су тагом <sic>. На крају, речи око којих постоји недоумица појављују се у транскрипцији у сивој боји.

Као што је већ поменуто, током транскрипције документи су били индексирани према пет главних категорија: <organizations>, <persons>, <places>, <roles> и <subjects>. Комплетна листа индекса, подељених у наведених пет категорија, може се погледати у одељку сајта названом *Indexes*. Процес

<sup>9</sup> Онлајн објављивање докумената је још увек у току.

<sup>10</sup> Међу установама које су омогућиле успех пројекта налазе се већ поменуте АСАНУК, РОМС и ДАЗД, где су спроведена истраживања. Осим њих, посебну захвалност изражавам Библиотеци Матице српске која је дала на увид дигиталну копију првог издања *Житија* Герасима Зелића, чије је ишчитавање било неопходно за спроведене анализе у првом делу пројекта.

<sup>11</sup> За више информација погледати сајт <http://dublincore.org/documents/dces/>.

индексације омогућава кориснику да спроводи унакрсне претраге у документима путем једне веб апликације. Осим тога, кликом на сваки индекс отвара се падајућа листа са свим документима у којима се појављује дати индекс.

Последња два одељка сајта (*Studies e Bibliography*) садрже, редом, студије настале током две године трајања пројекта и референтну библиографију у којој се налази како грађа о конфесионалној полемици и историји северне Далмације, тако и она о Зелићевој личности и његовој аутобиографији.

4. У закључку ове студије треба истаћи, бар у сажетом облику, резултате до којих је истраживачки тим дошао током две године свог деловања.

У складу с претпоставкама формулисаним на почетку пројекта, анализа прикупљених и дигитализованих рукописа потврдила је велику историјско-културну вредност проучаваног корпуса захваљујући ком је било (и биће) могуће разјаснити неке мање јасне тачке које до сада конфесионална историја северне Далмације није довољно испитала. У оквиру дигитализоване грађе, од посебне су вредности приватна писма Герасима Зелића, који је најпре као генерални викар Срба у Далмацији (1792–1810) а потом као епископски викар за регију Боке которске (1810–1811) одржавао епистоларне односе (и то не увек мирољубиве) с млетачким, аустријским и француским властима,<sup>12</sup> као и с најеминентнијим црквеним великодостојницима ондашње Српске православне цркве, пре свих карловачким митрополитом Стефаном Стратимировићем.

У погледу садржаја, у корпусу се могу издвојити три главна тематска језгра. Прво обухвата документа који сведоче о сукобу између архимандрита Зелића и Бенедикта Краљевића (1765–1862), ког је Наполеон Бонапарта у марту 1810. године именовao за првог православног епископа у Далмацији. Тада је Зелићу била остављена дужност викара Боке которске, подређен положај у односу на Краљевића што, у стварности, српски архимандрит никад није прихватио.<sup>13</sup> Није се дуго чекало на прекид њихових односа: *casus belli* је било освећење новог православног храма у Котору, свечаност коју је Зелић одржао у децембру 1810. г. без претходне сагласности свог надређеног, који му је то одмах замерио. Од тог тренутка срдачан тон, који је до тог момента био својствен њиховој преписци, постао је крајње опор, посебно у писмима Зелића, који је 1811. г. напустио своју функцију и повукао се у манастир у Крупи.

<sup>12</sup> Посебно је солидна, на пример, размена писама са Виченцом Данолом (Vincenzo Dandolo, 1758–1819), венецијанским патрицијем ког је био гувернера Далмације од 1806. до 1809. године. Преписка између Зелића и Дандола чува се углавном у ДАЗД-у.

<sup>13</sup> Што се тиче Краљевићеве личности, немамо много информација: Никодим Милаш, на пример, ослања се готово искључиво на Зелићево *Житије*, јер како и сам признаје не располаже другим изворима (2004<sup>3</sup>: 469). Много поузданије су у том смислу студије Љубомира Влачића и Персиде Лазаревић Ди Ђакомо на које упућујем за више информација.

Осим писама двојице свештеника – изворних докумената у Краљевићевом случају, и копија у Зелићевом – међу рукописе који припадају овом првом тематском језгру убрајају се и молбе које су представници српских заједница из северне Далмације упућивали аустријским властима тражећи да се Краљевић удаљи из регије због своје блискости с унијатском црквом. Уистину, у освит друге аустријске владавине у Далмацији бечким властима се поново појавио проблем православаца: аустријски двор је планирао да их доведе под окриље Католичке цркве још од 1804, пројекат чија је мотивација била јасно политичка пошто би омогућила да се заустави руски утицај на Балкану; долазак Француза је, међутим, прекинуо планове Беча. Године 1815. сâм цар Франц I преузео је руковођење иницијативом отварајући пут „првом таласу систематског ширења унијаћења код православаца у Далмацији“ који је Персида Лазаревић ди Ђакомо (2007: 183) описала као „најзначајнији друштвени и културни догађај међу Србима у Далмацији прве половине 19. столећа“.

Зелић, ког су аустријске власти описивале као „ein feiner intriganter Geistlicher“ (Влацић 1935: 65), одлучио је да их предухитри. Већ у септембру 1814. г. послао је Францу I меморандум у којем је оптуживао Краљевића да је на страни Француза, те да се упрљао симонијом током свог мандата. Приморан да брани свој положај, Краљевић је у тајности изразио своју спремност да прихвати верску политику Аустријанаца, представљајући цару предлог за оснивање грчко-католичког семинара са седиштем у Шибенику. Крајем 1819. из Галиције су кренула четири унијатска учитеља да преузму службу међу Србима у Далмацији: међутим, стигавши на лице места били су приморани да се суоче с незадовољством локалне заједнице, свесне Краљевићеве издаје а уз подршку самог Зелића, који је у међувремену повратио популарност и наговарао своје сународнике да се подигну против његовог ривала. Због лакоће којом је усвојио верску политику Беча, Краљевић је постао „најомраженији човек међу Србима с обале“, толико да је био предмет атентата који је на своју срећу успео да избегне.<sup>14</sup> Са друге стране, Зелић је био оптужен за клевету и принуђен од стране аустријских власти на напусти свој манастир и Далмацију, где се више неће вратити: био је прогнан најпре у Беч, потом у Будим где је остао до своје смрти (1828) покушавајући ипак да на сваки начин поврати положај и врати се у родну Далмацију. О свим тим догађајима говоре нам документи сачувани у АСАНУК-у показујући како је сукоб два свештеника заузео средишње место не само у Зелићевој каријери, већ и у ширем контексту конфесионалне полемике у Далмацији.

Друго тематско језгро чини преписка између Герасима Зелића и карловачког митрополита Стефана Стратимировића (1757–1836). Осим што садржи највећи број докумената, та преписка је посебно занимљива пошто

<sup>14</sup> Краљевић је најпре побегао у Задар, а затим се преселио у Венецију где је живео још 40 година. Званично је умировљен тек 1828. г. (Лазаревић ди Ђакомо 2007: 184, белешка 6).

описује, иако индиректно, прилике Српске православне цркве у Далмацији на прелазу између XVIII и XIX века. Такође, из писама двојице српских свештеника сазнајемо бројне детаље о формирању финансијског фонда у Карловачкој митрополији који је основао сада већ стар и на изгнанство принуђен Зелић: захваљујући том средству, десетине српских младића из далматинских заједница добили су могућност да студирају теологију у угледним установама сремскокарловачке вароши. Поред Зелићевих писама и писама митрополита Стратимировића, ово друго језгро чине и писма неких младих српских богослова далматинског порекла, међу којима и Алексеја Зелића, синовца српског архимандрита. Оснивачки акт фонда који је створио Зелић и књиговођствени регистри фондације, који до детаља приказују све трошкове до 1914. године, чувају се у ДАЗД-у.

Треће и последње тематско језгро обухвата документе везане за последњу фазу живота Герасима Зелића. Оптужен за клевету због неких писама у којима позива далматинске православце да се подигну против Краљевића, Зелић је био приморан да се удаљи из родне Далмације 1811. године и да своје последње године проведе у изгнанству, под сталним надзором аустријских власти. Ово треће језгро рукописа, дакле, садржи с једне стране дописе које је Зелић примао од аустријских власти, а с друге – молбе којима је српски архимандрит покушавао у више наврата да поврати свој положај и врати се у Далмацију, нажалост безуспешно. Највећи део молби, написаних превасходно на српском језику, али и на немачком, упућене су аустријском цару Францу I.

У последњем делу пројекта до сада цитирани рукописи упоређени су са документарном грађом садржаном у Зелићевом *Житију*, како би се извукли неки закључци о улози коју документа имају у књижевном делу и начину на којих их је аутор обрадио. У циљу поређења, одлучили смо се за прво издање дела, објављено у Будимпешти 1823: тај избор је мотивисан чињеницом да је то издање, заправо, једино у којем су верно праћена ауторова упутства. Наиме, уредници наредних издања (1886, 1897–1900, 1988 – уп. Литература), довели су до знатног смањења документарног апарата, који је често искључен из главног текста јер је (погрешно) сматран „сувишним“. У погледу обраде документарне грађе, поређење штампаног текста и рукописа показало је како је Зелић пренео документе на српском језику увек у целости и потпуно верно изворнику. У случају докумената написаних на италијанском или немачком, српски свештеник је углавном давао само превод са не тако занемаривим непрецизностима приликом превођења на српски језик.

Коначно треба додати да је поређење књижевног текста и докумената показало да је *Житије* Герасима Зелића уравнотежена синтеза између документарног елемента и фикције, сасвим у складу с тадашњим књижевним тенденцијама. Не изненађује онда што се у опису ових дела говорило о „факцијској прози“, односно о уметничкој прози заснованој на конкретним



чињеницама (уп. Ивановић 1999). То својство потиче из жеље аутора да задовољи укус публике, која је у мемоарима тражила веран извештај о великим историјским догађајима епохе, заједно са сасвим личном потребом да се оправда сопствено деловање у очима потомака. Ова тврдња је посебно истинита у случају догађаја везаних за професионалну полемику, због чега српски архимандрит покушава оправдати сопствене изборе позивајући се на историјски, званичан документ. Потрага за веродостојношћу постаје, дакле, један од главних елемената Зелићевог дела о којем се генерално говори као о једном од првих примера уметничко-документарне прозе модерне српске књижевности (уп. Грдинић 2003; Лето 2014).

#### ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Влачић, Љубомир. Борба архимандрита Зелића за епископску митру фатална по православу цркву у Далмацији. *Гласник српске православне патријаршије* 14 (1928): 215–220.
- Влачић, Љубомир. Конфинирање архимандрита Зелића у Бечу. *Богословље* 10/1 (1935): 64–72.
- Грдинић, Никола. Аутобиографија – проблеми проучавања. *Зборник Мајице српске за књижевност и језик* LI/3 (2003): 665–674.
- Зелић, Герасим. *Житије сирбъ Рожденіе, восійианіе, сїрансївованія и различна ѿ свѣтїу и у оїечесїву ѿключенія и сїраданія Герасїма Зелића Архімандрїїа Свєтїо-усїенске обїтели Круїе у Далмаціи бѣвшеїа кое у истїой державы, кое у Бокки Коїорской, одъ л. 1796 до конца л. 1811. нагъ ѿправославными восїочнойа исїовѣданія церквами / Нимъ самымъ Себи и своима за сїомень сїисано и друїма за любойїсїтво, їдѣшїю зарь и за ѿоученіе, на свѣтїѣ издано Въ Будимъ: Писмены Крал. Унїверсїїейїа Унїарскаїо, 1823.* Будим, 1823.
- Зелић, Герасим. *Живої Герасима Зелића архимандрїїа*. Панчево: Наклада књижаре Браће Јовановића, 1888.
- Зелић, Герасим. *Житїје Герасима Зелића*. Београд: СКЗ, 1897–1900.
- Зелић, Герасим. *Житїје*. Београд: Нолит, 1988.
- Ивановић, Радомир. ‘Духа не угашајте!’ (Семантика и морфологија Житија Герасима Зелића). *Годишњак Филозофскої факултєїа у Новом Саду* 27 (1999): 41–60.
- Јачов, Марко. *Венеција и Срби у Далмацији у 18. веку*. Београд: Историјски институт/ Просвета, 1984.
- ЛАЗАРЕВИЋ ДИ ЂАКОМО, Персида. Венедикт Краљевић, историјски и литерарни чинилац трију животописа из Далмације (Г. Зелић, К. Цвијетковић, С. Алексијевић). *Научни сасїанак славистїа у Вукове дане* 36/2 (2007): 183–195.
- ЛЕТО, Марија Рита. *Несавршєно мајсїорско дело: Досїејево ѿремошїиванье сїварносних и ѿрїюведних їраница*. Београд: Задужбина „Досїтеј Обрадовић“, 2014.
- Милаш, Никодим. *Православна Далмација*. Београд-Шибеник: Истина, 2004<sup>3</sup> (1901).

МЛАДЕНОВИЋ, Александар. *Славеносрпски језик: сѣудује и чланци*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада; Горњи Милановац: Дечје новине, 1989.

\*

BOGOVIĆ, Mile. *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za mletačke vladavine*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1993<sup>2</sup> (1982).

FIN, Monica, Han STEENWIJK (a cura di). *Gerasim Zelić e il suo tempo*. Biblioteca di Studi Slavistici 44. Firenze: Firenze University Press, 2019.

IVETIĆ, Egidio. Cattolici e ortodossi nell'Adriatico orientale veneto, 1699–1797. Giuseppe Gullino, Egidio Ivetic (a cura di). *Geografie confessionali: cattolici e ortodossi nel crepuscolo della Repubblica di Venezia (1718–1797)*, Milano: FrancoAngeli, 2009, 49–119.

MORABITO, Rosanna. *Tradizione e innovazione linguistica nella cultura serba del XVIII secolo*. Cassino: Laboratorio di comparatistica, Dipartimento di linguistica e letterature comparate, Università di Cassino, 2001.

PALADINI, Filippo Maria. „Un caos che spaventa“. *Poteri, territori e religioni di frontiera nella Dalmazia della tarda età veneta*. Venezia: Marsilio, 2002.

ROKSANDIĆ, Drago. *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti, 1500–1800*. Zagreb: BARBAT, 2003.

ŠARIĆ, Marko. Inter-confessional Relations and (In)tolerance among the Vlachs (16th–17th Centuries). Egidio Ivetic, Drago Roksandić (eds). *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium. Approaching the “Other” on the Borderlands. Eastern Adriatic and beyond, 1500–1800*. Padova: CLEUP, 2007, 181–194.

Monica Fin

#### THE INTERCONFESSIONAL POLEMIC IN GERASIM ZELIĆ'S PRIVATE LETTERS

##### Summary

The interconfessional polemic which engulfed the Serbian Orthodox community living in the Dalmatian area close to the Triplex Confinium between the 17<sup>th</sup> and 19<sup>th</sup> century is a matter that has been intensively studied by historians, although with considerable differences regarding approach and results. The present paper summarizes the activities and the results of a research project dedicated to the personal and public fate of Gerasim Zelić (1758–1828), who as Vicar General of the Serbs of Dalmatia (1796–1810) was one of the main protagonists of the confessional polemic in Dalmatia. Firstly, the paper describes the activities which were carried out during the project, particularly the digitalization and on-line publication of a corpus of manuscript documents connected to Zelić. Secondly, it presents the results of a historical and culturological analysis conducted

on the aforementioned documents, which have helped to clarify some unresolved questions pertaining Zelić's actual involvement in the events related to the confessional question in Dalmatia.

Dipartimento di Studi linguistici e letterari (DiSLL)

Università degli Studi di Padova

Via Elisabetta Vendramini, 13

35137 Padova (PD)

Italia

*monica.fin@unipd.it*



Др Ненад Ђ. Нинковић и др Горан Т. Васин

## СРПСКО ШКОЛСТВО У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ ОД ВЕЛИКЕ СЕОБЕ ДО РЕФОРМИ МАРИЈЕ ТЕРЕЗИЈЕ (1690–1774)

Генеза српског школства у Хабзбуршкој монархији од Велике сеобе (1690) до реформи Марије Терезије (1774) ишла је у правцу потискивања балканског поствизантијског наслеђа и прихватања просветитељских идеја. Полазећи од њих Срби су све више улагали у образовање, отварање основних и, по први пут у својој историји, средњих школа. Био је то одговор на изазове са којима су се срели у Хабзбуршкој монархији, последица угледања на школе које су постојале у њој, али и последица културног утицаја Руса који су се бавили просветом у српској средини. У раду се анализира настанак и развој српских основних школа у Хабзбуршкој монархији, напори појединаца и Црквено-народних сабора да се по први пут развије средње школство.

*Кључне речи:* Хабзбуршка монархија, Карловачка митрополија, школство, Мојсије Петровић, Викентије Јовановић, Павле Ненадовић.

1. Велики бечки рат обележиле су миграције становништва у Панонији и на Балкану, простору на којем су се сударале војске, што је изменило његове етничке, верске, политичке и културне границе. Највећа међу овим миграцијама је била Велика сеоба Срба, која је уз низ мањих сеоба створила услове за излазак из средњовековног поствизантијског културног обрасца и окретање ка нововековном, западноевропском (Костић 2013: 133–137). Ипак, прве године после Карловачког мира (1699) за Србе у Хабзбуршкој монархији нису биле лаке, јер су се низали нови војни сукоби – Рат за шпанско наслеђе (1701–1714), Ракоцијев устанак (1703–1711), Аустро–турски рат (1716–1718). Током Ракоцијевог устанка дошло је до страдања и миграција Срба унутар Угарске. Верски притисци нису јењавали иако су Србима гарантована верска права кроз три Привилегије цара Леополда I (1690, 1691.

и 1695), за чије поштовање је тек уследила борба. У исто време српска црква у Хабзбуршкој монархији оличена од 1708. у Крушедолској/Карловачкој архиепископији (митрополији) имала је неколико тешких догађаја. Од смрти патријарха Арсенија III Црнојевића (1706) до избора за првојерарха Викентија Поповића Хаџилавића (1713–1725) била је више без поглавара, него што га је имала, јер су двојица митрополита – Исаија Ђаковић (1708) и Софроније Подгоричанин (1710–1711) на трону провели свега по неколико месеци, док су администратори Митрополије умрли током седисвакандије – Стефан Метохијац 1709, а Христофор Димитријевић 1712. Све су то били разлози што крајем 17. и почетком 18. века у Хабзбуршкој монархији није било пуно простора за развој српског школства иако није недостајало иницијативе (Микавица – Лемајић – Васин – Нинковић 2016).

Патријарх Арсеније III се 1698. обратио цару Леополду I са предлогом да на поседу Сечуј, који му је цар у то време доделио, дозволи оснивање Гимназије. Међутим, пошто је патријарху убрзо оспорено право на овај посед, није дошло до њеног отварања (Гавриловић 2009: 52). Зато је Арсеније III у новој молби 16. јула 1706. поново тражио дозволу да отвори нижу Гимназију и да се Србима дозволи образовање у католичким школама и универзитетима без притиска да промене вероисповест. Његова молба је остала без одговора (Руварац 1894: 5–6; Точанац 2008: 213–214). После патријархове смрти Крушедолски сабор (1708) је упутио владару предлог да се из прихода Пакрачког владичанства узме 2.000 форинти за оснивање ниже Гимназије у Осијеку. Будимски посланици су на истом Сабору тражили да се епископи старају о отварању школа, али је иницијатива на обе стране прошла без успеха (Точанац 2008: 214–215). Док су патријарх и Сабор желели отварање средњих школа владар је покушао да поправи стање у погледу основних. Када су на самом почетку 18. века у Потисју, Поморишју, Посавини и Подунављу, организована војнограничарска насеља прописано је да у сваком, укључујући и српска, буде остављено место за основну школу и сесија земље за издржавање учитеља. До поправљања школства на овој основи, ипак, морало је да прође још неколико деценија (Деспотовић 1888: 32).

Средње школе су постојале у већим угарским градовима, у којима су живеле српске занатлије и трговци. Тада су Гимназије (граматикалне школе) биле искључиво у рукама католичке цркве. Како је у њих православној деци приступ био отежан или немогућ, код српске елите се јавила жеља да по угледу на мађарске оснују сопствене. Поред верске наставе у њима је посебна пажња поклањана учењу латинског језика преко којег се комуницирало са институцијама и царем. Добро савладавање латинског језика је бившим ученицима служило у пословима које су могли обављати за цркву, школу или локалну власт. Католичке гимназије су се састојале од шест класа, у првој су стицана основна знања, у наредне три су се радили деклинација, коњугација и синтакса латинског језика, а у последње две поетика и реторика. Као уџбеници коришћена су дела класичних аутора, чији је стил

подражаван. Често су за ученике ових школа постојали посебни интернати (Komlósi 1991: 267; МИКАВИЦА – ЛЕМАЛИЋ – ВАСИН – НИНКОВИЋ 2016: 318–323).

Оснивању средњих школа после Пожаревачког мира (1718) посветио се београдски митрополит Мојсије Петровић. Како међу Србима није имао адекватних наставника за рад у њима, а плашио се да би ангажовањем католика отворио врата унијаћењу, обратио се (1718. и 1721) за помоћ руском цару Петру Великом. Тражио је материјалну помоћ и два учитеља који би радили у једној или две словенско–латинске школе (Грулић 1908: 31–32; 1910: 102). Наставни језик у њима је требало да буде рускословенски (позна редакција), а циљ добро савладавање латинског. После друге молбе цар Петар Велики је наредио да се Србима упуте књиге и два наставника који ће платити добијати из Русије. Очекујући њихов долазак митрополит је 1724. упутио посланицу свештеницима тражећи да при храмовима отварају школе, а сами да науче напамет Десет Божијих заповести, Символ вере, Седам свјетих тајни и неке молитве. Сабор који је Мојсија Петровића изабрао за карловачког митрополита (1726) одлучио је да где то прилике дозвољавају буду отворене школе и да при сваком епископском седишту школу издржава епископ. Решено је да се у седишту Митрополије оснује немачка и српска школа (Точанац 2008: 215–216; Нинковић 2012: 242–243). Иако све ове одлуке нису испуњене, нешто је могло бити урађено када су половином 1726. у Сремске Карловце стигли учитељи из Русије, браћа Максим и Петар Суворов. Митрополит Мојсије ни по њиховом доласку није престао да тражи помоћ од владара да унапреди српско школство. У том циљу је 1729. предлагао цару Карлу VI да помогне отварање шест школа за Србе, од ниже Гимназије до Академије, а у Београду стварање образовног центра. О томе је расправљао и Сабору из 1730 (Грулић 1910: 102–103; Точанац 2008: 216–217).

Петровићев наследник, београдско–карловачки митрополит Викентије Јовановић (1731–1737), делио је са претходником просветне идеје. На његов позив из Русије су стигли нови наставници – Синесије Залуцки, Емануил Козачински, Петар Падуновски, Трофим Климовски, Георгије Шумљак и Јован Мјенацки. Уз њихову помоћ митрополит је могао да установи у Сремским Карловцима прву српску Гимназију (1731–1737). Залуцког, а потом Козачинског је поставио за надзорника свих српских школа, као и проповедника у Саборној цркви у Сремским Карловцима (Нинковић 2012: 244–245). Гимназија у Сремским Карловцима је била приватни митрополитов завод, тако да је њена судбина постала 1736. неизвесна јер је тада Викентију Јовановићу за помоћника наметнут темишварски епископ Николај Димитријевић. Још је теже стање настало следеће године када је митрополит умро. На његово место је дошао патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента (1725–1748), који услед Аустро–турског рата (1737–1739) није могао да се посвети школама и Гимназија је угашена 1737 (Јакшић 1900: 158–165; МИКАВИЦА – ЛЕМАЛИЋ – ВАСИН – НИНКОВИЋ 2016: 323).

Поред Сремских Карловаца у доба митрополита Викентија Јовановића радиле су повремено средње школе у другим градовима. Најзначајнија међу

њима је била словенско–латинска Рождествено–богородичина школа бачког владике Висариона Павловића. Основана 1731/1732. брзо је је стекла ранг Гимназије (Достанић 2000: 619–628). Средње школе су, такође, повремено радиле у Београду, док је арадска, у којој је наставник био Петар Суворов (1729–1731), имала неке основе средње. Сегединци су покушавали да за своју децу отворе средњу школу и у том циљу су се обраћали владици Висариону и руском посланику у Бечу – Ланчинском, тражећи Максима Суворова за учитеља. Чак су 1734. код Ланчинског у Беч ишли сегедински сенатор Игњатије Ракић и секретар Павле Јовановић. Суворов је у Сегедину 1735–1736. радио као учитељ, уносећи у основну елементе средње школе, али није постигао значајније резултате (АСПЕБ, С, IX–7/1736. и Рачун од 5. августа 1737; Грулић 1908: 82–84).

Материјална оскудица је дуго била основни проблем при оснивању школа. То се уочава из поступака патријарха Арсенија III, затим, захтева Сабора за државном помоћи, и молби митрополита Петровића упућених цару Петру Великом. Да би се увео ред у финансирање средњих школа Сабор из 1730. је закључио да је неопходно основати Школски фонд и разрезати порез за њега. Посланици су сматрали да би у Школски фонд могла ући средства од милостиње коју би по епархијама скупљали митрополитови егзарси, као и средства до којих би се дошло продајом кадуцитетне имовине.<sup>1</sup> Двор је одбио предлог јер српски Сабор није био сталешка скупштина, због чега није имао право увођења пореза (Точанац 2008: 215–219). У намери да превазиђе проблем митрополит је 1733. наредио да се при црквама уведу школске кутије за прилоге, а свештеницима да утичу на вернике како би они били што већи. Пристао је и на поклоне у виду пољопривредних производа. Овако скупљена средства нису била довољна за школски фонд, због чега је 1735. на Сабору поново расправљано о њему, али, као и раније, без успеха (Јакшић 1900: 215–222; Точанац 2008: 219–221).

Сабор из 1744. је тражио помоћ Двора за отварање средњих школа, али је у исто време тражио од епископа да их основају при својим резиденцијама (Васин –Нинковић 2018: 37). У складу са том одлуком горњокарловачки владика Павле Ненадовић је у Плашком отворио Клирикалну (Богословску) школу. У њој је требало да се образују будући свештеници за Горњокарловачку и Костајничку епископију. Ненадовић је издао наредбу да у његовој дијецези нико не може добити парохију ако није образован (Нинковић 2017: 52–53). Будимски посланици су на Сабору 1748. захтевали да се поведе више рачуна о школама, а нови митрополит Исаија Антоновић (1748–1749), и сам пореклом Будимац, покушао је да оснује Семинарију, школу за свештенике. Планирао је слање егзарха ради скупљања материјалне помоћи за њу,

<sup>1</sup> Право кадуцитета је српској цркви у Хабзбуршкој монархији дато Другом привилегијом (20. август 1691), а коначно је редуковано Деклараторијом Марије Терезије (16. јул 1779). По њему је (до 1779) црква наслеђивала имовину покојника који су умрли без директних наследника и тестамена (за више видети: Нинковић – Васин 2020: 137–147).



али га је смрт претекла у остварењу ове намере (Нинковић 2013а: 198). Антоновићев наследник на митрополијском трону, такође Будимац, Павле Ненадовић (1749–1768) је неколико дана по избору за митрополита тражио од Дионисија Новаковића план за Гимназију, а потом у Сремским Карловцима основао Покрово–богородичне школе. Иако су њихово затварање тражили језуити и сремски бискуп Никола Гибовић, оне нису угашене за Ненадовићевог живота (Гавриловић 1969: 455–462; Нинковић 2017: 439).

Митрополит Павле је као некадашњи егзарх Мојсија Петровића и Викентија Јовановића боље од свих савременика знао који проблеми муче српско школство. Зато је одмах по избору за првојерарха решио проблем финансирања карловачких средњих школа оснивањем Клирикалног фонда. Први је у њега дао прилог од 50 дуката уз обећање да ће сваке године до краја живота давати још по десет, што је подстакло и друге на сличну одлуку. Међутим, митрополит је знао да ово није трајно решење и зато је прописао колико која црквена општина у Архиепископату мора сваке године да приложи у њега. Посебно је одредио колико ће прилагати свештеници, епископи и манастири. Од средстава која се плаћају приликом добијања свештеничког чина део је уплаћиван у овај фонд, а у цркве је поново вратио школске кутије. О свим средствима за Клирикални фонд су вођени протоколи у црквама, а главни је водио економ у Сремским Карловцима. Фонд је константно растао иако средства у њега нису пристизала редовно (Нинковић 2020: 57–58). Ненадовић је прописао да он лично до смрти буде на челу Фонда, а када умре да контролу преузме Сабор, Синод, администратор и нови митрополит. Нажалост, ово се показало као лоша одлука, јер када је Ненадовић умро седисваканција је трајала годину дана и нико није могао да из Фонда исплаћује наставнике тако да су се Покрово–богородичне школе угасиле. Ипак, Фонд је наставио да постоји. У време Ненадовићеве смрти у њему је било 34.000 форинти, док је између 1749. и 1768. потрошено на плате учитеља и рад школа још 18.000, тако да је укупан капитал износио 52.000. Сам Ненадовић је током 19. година приложио у њега преко 11.000 форинти (Нинковић 2017: 437–439). Поред наведеног, митрополит Ненадовић је развоју школства допринео и приближавањем верницима колики је његов значај кроз низ посланица са просветитељским идејама, од којих су неке читане у цркви сваке недеље и празника током три године (Нинковић 2013: 303–305).

**2. Основне школе.** Није било пуно разлике између српских и основних школа других народа Хабзбуршке монархије, осим што српске није надзирала католичка црква, као у случају протестантских, него је за њих по правима стеченим Привилегијама била надлежна Карловачка митрополија. У првој половини 18. века основне школе су код Срба најпре отворене у градским насељима, а потом у селима, мада су у њима биле ређе. Као и код других народа учитељски кадар није посебно школован. У Хабзбуршкој монархији учитељи су најчешће били свештеници, ислужени војници, студенти

и црквени послужитељи (KOMLÓSI 1991: 260, 266). У основним школама било да се ради о мађарским, чешким, немачким или српским, верска настава је била од посебног значаја, а поред ње је учено читање, писање и основне рачунске операције (VOSELKA 2004: 239–24; KOMLÓSI 1991: 265–266). У појединим српским школама обука у писању је била посебно важна, о чему сведочи школа коју је при цркви Светог Луке у Сентандреји првих година после Велике сеобе држао монах Кипријан Рачанин, а у којој су ученици спремани за преписиваче богослужбених књига (ПАВИЋ 1972: 11–13).

У градовима су основне школе, због економске снаге православне заједнице, биле у бољем стању него у селима, посебно јер су црквене општине, трговачка и занатлијска удружења обезбеђивале новац за школовање сирочади и деце из сиромашних породица. У Будиму се чак јавља назив *сиројшњски настѡвник* за учитеље који су почетком друге деценије 18. века ангажовани за њихово учење (ПОПОВИЋ 1952: 259–260). Ипак, чак су и Будимци са проналаском добрих учитеља имали проблема. У доба митрополита Викентија Јовановића истицали су да би могли плаћати учитеља у основној школи са 200 форинти годишње, што је тада била знатна сума новца, због чега је Максим Суворов безуспешно покушавао да добије посао код њих. Петар Суворов је имао више среће и од 1735. до 1737. радио као помоћни учитељ у Будиму. Плату учитељима некада је давала црква из прилога свих грађана, а некада је она дељена између цркве и ученичких родитеља. Уговори са учитељима су склапани сваке године и у њима су дефинисани услови рада и плата. У случају да је њен новчани део био мали, учитељи су добијали пољопривредне производе, дрва, храну. Постоје примери да су у црквама носили тас и тако скупљали новац за себе или да су обављали дужности звонара, а таксе за звоњење узимали на име учитељске плате (АСПЕБ, С, 3/1734. и Рачуни Мануила Софронијева). У доба митрополита Викентија Јовановића Сегединци су учитеља месечно плаћали 8 форинти и 33 новчића, што је сматрано добрим износом (АСПЕБ, С, 3/1734). У градовима су куповане куће са наменом да у њима буде смештена школа. Будимци су ово више пута покушавали, док су Сегединци зидали нову током Суворовљевог боравка код њих (ПОПОВИЋ 1952: 258–267; 1990: 394). Основна школа је постојала и у Новом Саду у првим деценијама 18. века. У њој су повремено радила два учитеља, тако да је владика Висарион могао да се посвети оснивању средње школе (ЕРДУЛХЕЉИ 1894: 279). Слична ситуација у погледу основних школа је била и у осталим градовима са српским становништвом. У селима је стање било теже, али како је одмицао 18. век и у њима се поправљала ситуација (НИНКОВИЋ 2015: 151–154; МИКАВИЦА – ЛЕМАЈИЋ – ВАСИН – НИНКОВИЋ 2016: 320–321).

У католичким срединама на западу Угарске, који је сматран најнапреднијим мађарским делом Монархије, почетком 18. века свако седмо насеље је имало школу (VOSELKA 2004: 239). То стање се временом поправљало, па је око 1770. школу имало скоро свако друго насеље (KOMLÓSI 1991: 264). Број српских основних школа тешко је утврдити због њиховог привременог

карактера. Поузданији подаци су настали тек у време Павла Ненадовића. Пред крај његовог живота у Банату је било 66 основних школа са 1.129 ученика, 53 српска и 24 румунска учитеља. Знатно боља ситуација је била у Бачкој, као и Срему у којем је радило 54 школе, што је било у складу са угарским просеком да она постоји у сваком другом насељу. Лоше стање је било код Срба у Хрватској и Славонији где је било само пет основних школа, а и оне нису увек радиле. Када се саберу сви подаци, у Карловачкој митрополији пред крај Ненадовићеве управе је постојало 211 основних школа. У то време оне су се налазиле у 12,78% од 1.651 насеља у којима су живели Срби (Гавриловић 1974: 136–153). Тај проценат приближно одговара бројности мађарских и немачких школа са почетка 18. века, мада овако упоређени подаци не дају довољно добру слику. Ако се изузму Хрватска и Славонија, стање у погледу броја школа није било лоше. У 1.651 насеље у којима је било Срба убројана су и места са једном или две српске породице, где није било никаквог основа да буде отворена основна школа (VOCELKA 2004: 239). Поуздано се може тврдити да је у Славонији и Хрватској стање било врло лоше, у Банату испод државног просека али са тенденцијом напретка, док је у Срему, Бачкој или на северу Будимске епископије, број школа био у складу са државним просеком – једна школа на два насеља (Гавриловић 1974: 136–153).

До доласка руских учитеља у српским основним школама се читање учило на србуљски начин тј. употребом богослужбених књига писаним српском редакцијом старословенског језика. Када је митрополитов изасланик Владислав Малеску 1724. донео 400 примерака Буквара Теофана Прокоповича у српско друштво је озбиљније ушла руска грађанска ортографија и руска редакција старословенског језика, тако да је потискиван србуљски начин учења. Брзо је дошло и до удвајања симбола за неколико гласова (Младеновић 2005: 80–83). Језичким променама су допринели и бивши ученици школа у којима су предавали Руси, а који су и сами постајали учитељи. До промене није дошло у једној години, него се ради о процесу чији је интензитет зависио од више околности. Најјачи је био тамо где је било више српских школа, у градовима и срединама близу Новог Сада и Сремских Карловца, одакле се нови славеносрпски језик ширио институционално преко Карловачке митрополије током читавог 18. века (Бјелаковић – Нинковић 2020: 455). Пре Прокоповичевог Срби су имали рукописни Буквар Кипријана Рачанина, али он није умножен у већем броју да би могао бити коришћен у настави (Младеновић 1989: 17), са друге стране, Прокоповичев су митрополити три пута прештампали – Мојсије Петровић 1726. и 1727, а Викентије Јовановић 1734. Буквар се састојао из два дела, једног са верском тематиком из које је вршена катихизација и дела преко којег су деца учила да читају и пишу. Најпре су морали да науче слова и слоге, а потом су свакодневно вежбали срицање. Уз то учили су имена слова и њихову бројну вредност. За вежбе писања и рачунања у почетку су коришћене воштане таблице, а касније, када су парохије економски ојачале, мастило и хартија (Грујић 1908: 83–90).

Школске зграде од чврстог материјала биле су ретке, чак и у градовима, са изузетком Будима, Сегедина, Новог Сада, Београда и Сремских Карловаца. Тамо где је у првој половини 18. века постојала школска зграда она се по квалитету градње није разликовала од кућа у насељу, а оне су прављене од земље, прућа и дрвета. Тек су реформама Марије Терезије у задњој деценији њене владавине постављени стандарди за градњу школских објеката (GRIMM 1990: 238–252; VOCELKA 2004: 364–366). До тада, настава се могла одвијати не само у школама него и у црквама или свештеничким домовима. Утолико је то било лакше јер су учитељи често били свештеници или су имали дужности и у црквама, мада се те обавезе губе пред крај прве половине 18. века (Чурић 1974: 101–103).

**3. СРЕДЊЕ ШКОЛЕ.** Почетак српских средњих школа везује се за име Максима Суворова. Он је у Сремским Карловцима 1. октобра 1726. отворио школу, иако је имао свега седам ученика. Сматрајући да ће му Београд пружити боље услове за развој образовања, напустио је Карловце и 2. фебруара 1727. отворио школу у Београду. Како је овде наишао на неразумевање придворних монаха, чијој нетрпељивости је и сам допринео, први покушаји да организује наставу прошли су са slabим резултатима. Митрополит Петровић је био незадовољан Суворовљевим радом, али је схватао да кривица није само његова, него одговорност сноси и средина у коју је дошао. Зато је упутио посланицу обавештавајући вернике и епископе о отварању средњих школа – словенске, латинске и грчке. Родитеље је позивао да у Сремске Карловце пошаљу своју децу, за коју је децембра 1727. поново отворена Суворовљева школа (Грулић 1910: 111–112). Ситуација је била пуно боља него 1726. јер је митрополит по повратку из Беча купио једну кућу за школску зграду, док је стара школа проширена и реновирана. Истовремено, део просторија у Митрополијском двору намењен је за ученички интернат, док су она деца која нису живела у њему смештена по приватним кућама (Грулић 1908: 48, 50, 79–82).

Суворовљева школа је као нижа Гимназија имала четири класе – први припремни (класа буквараца) и три граматикална. Док је Петар Суворов предавао у припремном разреду, Максим је почетком 1728. наставу држао у првој граматикалној класи. Иако је у овој школи требало да се учи латински језик, најпре је настава држана из граматике рускословенског језика, на основу поједностављеног дела Мелетија Смотричког. После годину и по дана, јуна 1729. Максим је почео да предаје латински језик (Нинковић 2012: 244). Те године је његов брат Петар отишао у Арад код епископа Викентија Јовановића и ту отворио школу по угледу на Карловачку. Пошто је остао без братовљеве помоћи Максим је међу ученицима изабрао тројицу помоћника, за припремни разред, словенску и латинску граматику (Чурић 1974: 105–108). Препуштање наставе латинског језика помоћнику показало је недовољну Максимову посвећеност образовном процесу. Он није био задовољан платом јер му она обећана из Русије није стигла све до 1731 (300

рубаља годишње), али му је за то време митрополит исплатио дугове и давао му годишње из сопствених средстава 200 форинти. Стање је било подношљиво док Мојсије Петровић био жив, али када је 27. јула 1730. умро, Суворов се суочио са великим незадовољством епископата. Како је претио Сабору који је бирао новог митрополита да ће одати да је он руски поданик, што је Мојсије Петровић желео да сакрије, јавио се још већи отпор ка њему. Суворов је остао у Сремским Карловцима још неко време, али се није бавио просветом. Потом је отишао у Беч, где је 1731/1732. био митрополит. Због честих захтева Викентије Јовановић је постао нерасположен према Суворову и покушавао је да га удаљи не само од себе, него и из Беча. Суворов је зато тражио ангажман у градским школама све до половине 1737. када се вратио у Русију (Грулић 1908: 63–64, 71–76).

Иако Суворовљева школа није дала очекиване резултате једна њена тековина је била значајна – ученици који су је похађали стекли су довољно знања да привремено, до доласка бољих учитеља, одрже школу живом. У просветном раду нису били усамљени, јер су им се придружила двојица питомаца митрополита Петровића, који су код пијариста у Ђеру учили латински језик (Нинковић 2012: 244–245). На позив митрополита Викентија (1731) из Русије су ускоро стигли нови учитељи. Тако не само да је Суворовљева школа сачувана, него је настава у њој унапређена и она је прерасла у потпуну Гимназију са шест класа. У Београду је митрополит Викентије основао словенску и латинску школу. Поред њих постојала је грчка основна школа коју је Јовановић желео да подигне на ниво средње, али у томе није успео. Најзначајнија личност у латинској београдској школи је био руски монах Петар Михајловски, а у грчкој ватопедски монах Анатолије, који је утицао и на развој карловачког појања. По смрти митрополита Викентија угашена је Гимназија у Сремским Карловцима, а падом Београда под османску власт 1739. и овдашње школе су нестале. У Сремским Карловцима је наредних дванаест година постојала само основна школа коју је водио даровити ђакон Петар Рајковић. Он је, кад год су му то прилике допуштале, уводио у њу елементе средње школе, дајући посебан квалитет настави (Грулић 1908: 155–157, 168–169).

У Угарској је било 62 Гимназије као што је била Карловачка из времена митрополита Јовановића. Све су оне биле у рукама католичке цркве, а 31 од њих под управом језуита. Управо на овакве школе су се Срби угледали, те не чуди што Јовановићева Гимназија није била једина таква српска школа (Ковиланић 1973: 31; Komlósi 1991: 267). Како је већ речено, сличну школу – Рождествено–богородичну – основао је у Новом Саду бачки епископ Висарион Павловић. Њен први управник је био Матеј Јеленек (до 1743), а потом Дионисије Новаковић, руски ђак и будући будимски епископ. Међу наставницима у овој школи је у почетку било и Руса, а похађало ју је укупно око 60 ученика сваке године (Ковиланић 1973: 31; Достанић 2000: 619–628; Нинковић 2012: 245–246).

Даљи развој српских средњих школа везује се за име митрополита Павла Ненадовића. Он је без молби упућених ка двору учинио одлучан корак и 1749. у Карловцима отворио Покрово–богородичне школе које су се састојале од Словенске, Латинско–немачке и Клирикалне. Њихов управник је био Петар Несторовић, син будимског протопрезвитера Нестора Живановића. Већ 1750. митрополит је платио зидање нове школске зграде у близини своје резиденције (Кириловић 1929: 2–7; Гавриловић 1974: 126). У ове школе су долазиле особе које су већ стекле основно образовање у локалној средини. Клирикална је била намењена свештеницима и монасима. Настава у њој је одржавана сваког дана од 7. до 9, а потом од 13 до 16 часова. Ученици су обавезно присуствовали богослужењима. Пошто је међу њима било ожењених особа прописано је да се настава одвија у циклусима од три месеца. У току године ови ученици би три месеца учили у Карловцима, потом се на три месеца враћали својим кућама, затим се опет три школовали, а три проводили са својим породицама. На крају године су организовани испити које су полагали пред учитељем и чланом Конзисторије, односно епископом. Испити су били комбинација усмених и писмених одговора, а сви резултати су саопштавани митрополиту. У школама је владала строга дисциплина, преступи су кажњавани јавно, батинама испред школе, које је понекад изрицао сам Павле Ненадовић. Наставници у Клирикалној школи су били монаси, а за њене и потребе Словенске школе митрополит је у Римнику прештампао *Словенску граматичку* Мелетија Смотричког (Костић 2010: 285; Гавриловић 1974: 127–128).

Словенска и Латинско–немачка школа су имале сличну структуру. Делиле су се по класама, свака по шест, с тим што је Словенска сматрана за нижу од Латинско–немачке. По њеном завршетку ученици су могли да пређу у Латинско–немачку. Овакво уређење школа је одговарало језуитским граматикалним школама односно Гимназијама. Класе су се делиле на граматикалне (нижа Гимназија) и реторичке (потпуна Гимназија). Повремено је, некада самостално а некада као део Словенске, радила Грчка школа у којој је настава била на грчком језику, а као уџбеници коришћене су богослужбене књиге, као и нека за сада непозната грчка граматика (Нинковић 2012: 247–249; АСАНУК, МПА, „А“, ПБШ). У Латинско–немачкој школи ученици су учили латински и немачки, а поред њих катихизис, библијску историју, историју грчких, римских и византијских царева, народну (српску) историју, калиграфију, географију и аритметику. Имали су и обуку из појања. Немачки језик је предаван у свим класама, а ученици су са српског целе делове Катихизиса преводили на немачки и учили напамет (АСАНУК, МПА, „А“, ПБШ, 1–4, 7–9, 11/1753, 1–3, 9–12/1755). У Клирикалној и Словенској школи су као уџбеници коришћене и богослужбене књиге, као *Катихизис* Петра Могиле и *Србљак* Синесија Живановића. За латински језик је коришћена *Латинска принципција* и *Латински буквар* Емануела Алвариса. Од 1767. употребљавали су *Первије начашки латинскога језика*, односно књига у којој су се нашла три превода – дело Елијуса Доната из 4. века, које је већ у средњем

веку постало уџбеник за латински језик, а које је Србима било познато на основу издања из 17. века Јохана Ренијуса, *Мали речник (Primitiva Latina)* Христофора Целарија и *Школски разговори (Colloquia sclasatica)* Јоакима Лангеа. Њих је превео и у Венецији штампао Захарије Орфелин уз свој предговор, наводећи у њему да раније коришћен превод штампан у Русији није био увек разумљив српским ученицима, као и да се на овај начин снижава цена књига, јер су се у оквиру једне нашла три дела за учење латинског језика. За аритметику је коришћен уџбеник Василија Дамјановића штампан у Венецији, а за реторику Саоријев уџбеник из 1750. Коришћени су дела Тита Ливија (*Ab urbe condita*), Цицерона (*Epistolae*), Овидија (*Елеџије*), а у вишим разредима Јулија Цезара и Корнелија Непота. Ученици су вежбали превођење на три језика тако што су текст са немачког преводили на славеносрпски, а потом на латински.<sup>2</sup> Посебно су се вежбали у писању састава на латинском језику. Они који су га најбоље савладали повремено су држали говоре на њему (ПНЛЯ 1767; Симић 2013: 35-36; Нинковић 2017: 445–447; АСАНУК, „А“ ПБШ).

У Покрово–богородичној школи су плате зависиле од врсте наставника. Тако су наставници у свештеничком чину били мање плаћени од световњака јер су имали дужности у црквама и на основу њих остваривали део зараде. Највећу је имао ректор Несторовић, у зависности од године, између 245 и 300 форинти (Нинковић 2017: 445). Оволики износ су после Терезијанских школских реформи имали учитељи средњих школа, што упућује на закључак да су плате српских наставника у Покрово-богородичним школама биле на државном нивоу (GRIMM 1991: 241).

Смрт митрополита Павла Ненадовића 26. августа 1768. значила је крај и за Покрово-богородичне школе. Седисваканција је трајала годину дана, а на њеном почетку право нередовно стање, јер је Марија Терезија поништила избор бачког епископа Мојсија Путника за администратора Митрополије и на његово место поставила вршачког владуку Јована Георгијевића. Он до фебруара 1769. није дошао у Сремске Карловце, тако да није имао ко да брине о учитељским платама и настави, те су школе престале са радом (Нинковић 2014: 188–192). Све до доласка на митрополијски трон Стефана Стратимировића у Сремским Карловцима није било српске Гимназије, а тај недостатак је привремено надокнађивала Рождествено-богородична школа у Новом Саду, док и она 1789. није угашена (СТАЛИЋ 1949: 53–66). У међувремену Марија Терезија је почела са реформом образовног система, настава је стандардизована и у великој мери секуларизована. Био је то нови изазов за српско школство у којем су се Карловачка митрополија и Срби добро

<sup>2</sup> Сачувана је оваква вежба ученика Давида Георгијевића. Он је немачки текст: *Ich here, dass du ein gutter Saldat in die Gemainswesen bist, welches mich seehr er freyt hatte*, превео на славеносрпски: *Слиццају га ѿи во обшћесѣве добриј воин јеси, еже ме зели ѿвољстѣвовање*. Потом га је превео на латински: *Audis te in republica bonnum militemere, quod admodum animo recreor* (АСАНУК, „А“ ПБШ).

снашли и знатно унапредили своје образовне институције, како у погледу броја и врсте школа, тако и наставе у њима, што је постала основа за национални препород крајем 18. и почетком 19. века (Нинковић 2011).

#### ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АСАНУК, МПА „А“, ПБШ (Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Митрополијско-патријаршијски архив, Фонд „А“, Покрово-богородичне пшколе).
- АСПЕБ, С, (Архив Српске православне епархије будимске у Сентандреји, фонд Сегедин).
- ПНЛЯ 1767 (*Первые Начальники латинскаго языка тамо есѣтъ: М. Иоанна Ренія Донаѣвъ, и Хрѣстофора Целларія Манѣшій Лексиконъ, съ Ланїевыми Школными Разѣсворами*, превео Захарије Орфелин, Венеција: Штампарија Димитрија Теодосија 1767)
- Бјелаковић, И., Н. Нинковић. Пословноправна преписка српских капетана из Јужне Угарске (Национални архив у Сегедину, 1727–1746). *Зборник Маѣице срѣске за књижевност и језик* 68/2 (2020): 455–481.
- Васин, Г., Нинковић, Н. *Историја Будимске епархије*. Сремска Митровица: Историјски архив „Срем“, 2017.
- Гавриловић, Н. Српско школство у Хабзбуршкој монархији у другој половини XVIII века. *Историја школа и образовања код Срба*. Едиб Хасанагић (ур.). Београд: Историјски музеј СР Србије, 1974, 119–152.
- Гавриловић, С. Настојања патријарха Арсенија Чарнојевића око права на десетину и земљишни посед (1690–1706). *Сѣудије из ѣривредне и груѣтивене историје Војводине и Славоније од краја XVII до средине XIX века*. Љубомирка Кркљуш (ур.). Нови Сад: Матица српска, 2009, 40–65.
- Груић, М. Р. *Срѣске школе (од 1718–1739 ѣ): ѣрилоѣ културној историји срѣскоѣ народа*. Београд: Задужбина И. М. Коларца, 1908.
- Груић, М. Р. Прилози за културну историју српског народа. *Сѣоменик Срѣске краљевске академије* XLIX (1910): 100–152.
- Деспотовић, П. *Школе Срба у Угарској и Хрватској*. Крагујевац: Шумадиска штампарија, 1888.
- Достанић, Р. Необични владика Висарион. *Педагоѣшка сѣварност* 7/8 (2000): 619–631.
- Ердухељи, М. *Историја Новоѣ Сада*. Нови Сад: Општинство слоб. кр. вароши, 1894.
- Јакшић, М. *О Вићенѣиѣју Јовановићу*. Нови Сад: Штампарија Српске књижаре браће М. Поповић, 1900.
- Кириловић, Д. *Срѣске основне школе у Војводини у 18. веку: (1740–1780)*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1929.
- Ковиланић, Р. *Срѣски ѣисци у Браїислави и Модри XVIII века*. Нови Сад: Матица српска, 1973.



- Костић, М. Доситејев пријатељ и саветник Секереш. *Културно–историјска раскрсница Срба у XVIII веку*. Чедомир Вишњић и Драго Роксандић (ур.). Загреб: СКД Просвијета, 2010, 275–297.
- Костић, М. Формирање и модернизовање српског вишег друштва у Војводини XVIII века. *Из историје Срба у Угарској и Аустрији XVIII и XIX века*. Чедомир Вишњић и Драго Роксандић (ур.). Загреб: СКД Просвијета, 2013, 133–137.
- Микавица, Д., Н. Лемалић, Г. Васин, Н. Нинковић. *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918.* књ. 1. Нови Сад: Филозофски факултет – Прометеј – РТВ, 2016.
- Младеновић, А. *Славеносрпски језик: сџуџије и чланци*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1989.
- Младеновић, А. Београдски митрополит Мојсије Петровић (1713–1730) и почетак стварања српског књижевног језика новијег времена. *Зборник Мајице српске за филолоџију и лингвистику* XLVIII/1–2 (2005): 77–84.
- Нинковић, Н. Реформа српског школства у Хабзбуршкој монархији 1769–1777. *Испраживања* 22 (2011): 167–183.
- Нинковић, Н. Прилог проучавању српског средњег школства у Хабзбуршкој монархији и наставе класичних језика 1726–1768. *Антика, савремени свет и рецеиција античке културе*. Растко Васић, Данијела Стефановић и Ксенија Марицки Гађански (ур.). Београд: Друштво за античке студије, 2012, 240–251.
- Нинковић, Н. Пастирске посланице карловачких митрополита од 1749. до 1790. г. као пример беседе код Срба. *Антика и савремени свет научници, испраживачи и џумачи*. Ксенија Марицки Гађански (ур.). Београд: Друштво за античке студије, 2013, 297–308.
- Нинковић, Н. Исаија Антоновић епископ арадски и митрополит карловачки (1731–1749). *Испраживања* 24 (2013а): 179–203.
- Нинковић, Н. Администрирање Карловачком митрополијом епископа Мојсија Путника. *Испраживања* 25 (2014): 187–201.
- Нинковић, Н. *Српска црквена ошцијина Лаћарак*. Сремска Митровица: Завод за заштиту споменика културе, 2015.
- Нинковић, Н. *Мийројолиј Павле Ненадовић*. Нови Сад: Филозофски факултет, Историјски архив „Срем“, 2017.
- Нинковић, Н. Васин, Г. Право кадуцитета у Карловачкој митрополији (1691–1779). *Црквене сџуџије* 17 (2020): 137–147.
- Нинковић, Н. Тефтер црквених рачуна Сремске епархије 1753–1754. године. *Мешовића траћа* XLI (2020): 53–86.
- Павић, М. *Гаврил Стефановић Венцловић*. Београд: Српска књижевна задруга, 1972.
- Поповић, Ј. Д. *Срби у Будиму*. Београд: Српска књижевна задруга, 1952.
- Поповић, Ј. Д. *Срби у Војводини*. Књ 2. Нови Сад: Матица српска, 1990.
- РУВАРАЦ, Д. *Позиви и одзиви или радња њојединих српских архиепископа у мийројолији карловачкој око њодизања српских школа и стварања фондова за њихово издржавање*. Земун: Штампарија Јове Карамата, 1894.

- СИМИЋ, В. *Захарије Орфелин (1726-1785)*. Рукопис докторске дисертације. Београд: Филозофски факултет, 2013.
- СТАЈИЋ, В. *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*. Нови Сад: Матица српска, 1949.
- ТОЧАНАЦ, И. *Српски народно-црквени сабори (1718–1735)*. Београд: Историјски институт, 2008.
- ЧУРИЋ, Р. Српске школе у Хабзбуршкој монархији до половине XVIII века. *Историја школа и образовања код Срба*. Едиб Хасанагић (ур.). Београд: Историјски музеј СР Србије, 1974, 79–117.

\*

- GAVRILović, N. Ketten-Wulfenov izveštaj o karlovačkoj Pokrovo-bogorodičnoj školi. *Pedagoška stvarnost* 7 (1969): 452–465.
- GRIMM, G. Expansion, Uniformisierung, Disziplinierung. Zur Socialgeschichte der Schulerziehung in Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. *Revolution des Wissens? Europa und seine Schulen im Zeitalter der Aufklärung (1750–1825)*. Hg. Wolfgang Schmale und Nan L. Dodde, Bochum: Verlag Dr. Dieter Winkler, 1991, 225–254.
- KOMLÓSI, S. Schule und Erziehung in Ungarn (1750–1825): Zwischen Systemerhalt und Modernisierung. *Revolution des Wissens? Europa und seine Schulen im Zeitalter der Aufklärung (1750–1825)*. Hg. Wolfgang Schmale und Nan L. Dodde, Bochum: Verlag Dr. Dieter Winkler, 1991, 255–293.
- VOCELKA, K. *Glanz und Untergang der höfischen Welt, Österreichische Geschichte 1699–1815*. Wien: Überreuter, 2004.

Nenad Đ. Ninković  
Goran T. Vasin

SERBIAN EDUCATIONAL SYSTEM IN THE HABSBURG MONARCHY FROM  
THE GREAT MIGRATION TO THE REFORMS OF MARIA THERESA (1690–1774)

### Summary

Until the reforms approved by Maria Theresa in 1774 the education of all nations under her rule was in the hands of the church, especially primary and secondary education. Serbs were no exception in this respect. The schools were looked after by Karlovci metropolitans, bishops, priests and Assemblies. In the towns this was done by rich merchants and craftsmen, again under the patronage of the Orthodox Church within individual parishes. One direction of the development of Serbian schools was characterized by the attempts of Karlovci metropolitans and bishops to open secondary schools that would look like Jesuit grammar schools, whether lower with four grades or complete with six grades. Teachers from Russia were brought to work in them until the middle of

the century, when domestic teaching staff were educated and ready. At the same time significant efforts were invested to provide a secure fund for high schools, which Metropolitan Pavle Nenadović succeeded in 1749 when he established the Clerical Fund. The second direction referred to the foundation of primary schools and payment of teachers, which was the duty of parishioners and churches. Since the 1730's the Russian redaction of the Slavic language and Russian civil orthography entered schools, which contributed to the development of the Slavic Serbian linguistic standard. The number of Serbian primary schools increased during the 18<sup>th</sup> century and was at the state level, except in Croatia and Slavonia. This was the situation with which Serbs entered the reforms of Maria Theresa and, after accepting them, used all their potential and after 1774 significantly increased the number of their primary schools and since 1791 started establishing secondary schools, which have been working until today.

Универзитет у Новом Саду  
Филозофски факултет  
Одсек за историју  
*nenad.ninkovic@ff.uns.ac.rs*  
*goran.vasin@ff.uns.ac.rs*



Др Радомир Ј. Поповић

## ПИСАРИ У СРБИЈИ У ВРЕМЕ ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА 1804–1813. ГОДИНЕ

У раду је анализирано порекло и положај писара у Србији за време Првог српског устанка (1804–1813). Указано је на то да су у првој години устанка писари потицали са територија захваћених устанком, да су од 1805. превладали писари рођени у Хабзбуршкој монархији. Посебну категорију чинили су свршени ученици Велике школе који су 1812. послати у разне канцеларије као писари и секретари. На примеру устаничког ћате Нићифора Нинковића приказана је материјална несигурност писара у револуционарној држави. Указано је на огромне језичке и правописне разлике устаничких аката, као огледала (не)писмености писара.

*Кључне речи:* писари, Први српски устанак, Правитељствујушчи совјет, магистрати, пречани.

Писарска служба током Првог српског устанка није била предмет посебних историографских истраживања (МЕРЕНИК 2004). Недостатак писаних извора на српском језику из тог времена један је од важнијих разлога зашто се о овој теми није писало (ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК. АКТА И ПИСМА 1977: 32–38). Други разлог је тај што су се истраживачи, због милитаристичког карактера устаничке Србије, више бавили војним установама, војводском влашћу и биткама, а опортуно запостављали, условно речено, мале теме. Међутим, када се има у виду чињеница да је на почетку 19. века становништво у Србији било неписмено, а писари малобројни, увиђа се значај писмених људи у целокупном државном устројству устаничке Србије. За циљеве Првог српског устанка писари су били једнако важни колико џебана и топови. У овом раду указаћемо на порекло, образовање и статус устаничких писара, уверени да ова тема заслужује опширну студију.

Потреба за писарима нарочито је била изражена на почетку Устанка, када је требало успоставити везу између побуњених крајева. У народној песми *Почейшак буне йроштив дахија* сликовито је описан почетак устанка:

„На све стране Ђорђе књиге посла (подвукао Р. П.) / У свих градских седамн’ест нахија / На кметове селске поглаваре: / *Сваки своја убијше субашу / Жене, ђецу у збјејове кријше*“ (ПОЧЕТАК БУНЕ ПРОТИВ ДАХИЈА). Први устанички писари или ћате, како се у изворима помињу, били су пореклом с територија захваћених устанком. Радило се о личностима које су се у предустаничком периоду нередовно описмењавали у манастирима, код приватних учитеља или у приватним школама. Писар и секретар војвода Карађорђа од збора у Орашцу 1804. године до пропасти Србије 1813. године био је Јанићије Ђурић (1779–1850). Рођен у Страгарима, Ђурић се описменио у оближњем манастиру Благовештење. Са Карађорђем се упознао неколико година пред устанак, а током устанка стекао је знатан политички утицај, па је као Карађорђевог секретар и повереник био упућиван у дипломатске мисије (АРСЕНИЈЕВИЋ БАТАЛАКА 1979: 68–69; МИЛИЋЕВИЋ 1888: 158). Ђурићу, најистакнутијем вождовом писару и секретару, касније су се придружили Панта Радовановић, родом из Ковина, Стеван Јевтић, пореклом из Јужне Угарске, Стојан Ненадовић из шумадијског села Кличевца, Милан Марковић из Тополе, и Стеван Филиповић из Руме (НЕНАДОВИЋ 1971: XXX; ДЕЛОВОДНИ ПРОТОКОЛ 1988: 27–30). И писари војводâ и устаничких четовођа у првој години устанка били су, углавном, с простора јужно од Саве и Дунава. Анта Протић (1787–1854), син смедеревског проте, школу је учио код приватних учитеља и калуђера у Смедереву и, будући да је био писмен, постао је најпре писар смедеревског војводе Ђуше Вулићевића, а потом војводâ Вујице Вулићевића и Стојана Чупића (АРСЕНИЈЕВИЋ БАТАЛАКА 1979: 214; МИЛИЋЕВИЋ 1888: 574). Писар хајдучког харамбаше Ђорђа Ђурчије у побуњеном Јадру 1804. године постао је Вук Карацић (1787–1864), који је, као што је добро познато, основна знања из читања и писања најпре стекао од рођака Јевте Савића Чотрића, да би своје школовање наставио у приватној школи у Лозници, а потом при манастиру Троноши (СБР 4 2009: 862–863). Ћата војводе Васе Чарапића звао се Мита, али о њему немамо других података (МИЛУТИНОВИЋ САРАЈЛИЈА 2003: 53). Било је на почетку устанка, наравно, ћата пореклом „из прека“. Јован Манојловић Тишлер, писар војводе Луке Лазаревића, у Шабац је дошао у време Кочине крајине. Крајем 18. и почетком 19. века био је приватни учитељ у тој вароши, а током 1807. и 1808. године писар Луке Лазаревића и Шабачког магистрата (СБР 5 2011: 841; ПРОТОКОЛ И РЕГИСТАР ШАБАЧКОГ МАГИСТРАТА 2010: 9). Осим лаика, писари су били и свештеници. Милоје Поповић Ђак из Кусадка (?–1825), у историји познат као предводник буне против кнеза Милоша 1825. године, на почетку Првог српског устанка скинуо је мантију и као писар служио код војводе Вујице Вулићевића (МИЛИЋЕВИЋ 1888: 149–150; НЕНАДОВИЋ 1971: XXII).

После почетних успеха устаника 1804. године, успостављањем централне и локалне управе (1805. године основан је Правитељствујушчи совјет, од 1807. године оснивају се магистрати по нахијама) потреба за писарима и секретарима постала је још већа. На историјску сцену тада су ступили Срби из суседне Хабзбуршке монархије. Они с вишим образовањем постали су секретари Правитељствујушчег совјета, од 1811. године и министарстава,

док су се они с основном школом ухлебали у магистратима. Први секретар Совјета од 1805. до 1807. г. био је Божидар Грујовић, иначе Теодор Филиповић (1776–1807). Основну школу учио је у Руми, а лицеј у Шопрону, Сегедину у Пожуну (Братислави). Права с докторатом завршио је у Будиму 1803. године. Грујовић је заслужан за писање првих уредби о устројству Правитељствујушчег совјета, као других прописа који су се односили на управу и правосуђе. Према речима Вука Караџића, Грујовић је у Совјету био „и председник, и секретар, и писар и све“. (АРСЕНИЈЕВИЋ БАТАЛАКА 1979: 256; НЕНАДОВИЋ 1971: X; СБР 2 2006: 855; КАРАѢИЋ 1969: 57). Секретар Совјета, после Грујовићеве смрти постао је Иван Југовић (1772–1813), који је ту дужност обављао од 1807. до 1808. године, и од 1811. до почетка 1813. године. Југовић је био један од најученијих људи свог доба. Школовао се у Сомбору, месту рођења, и Пешти. Говорио је шест језика (СБР 4 2009: 753–754). Јеремија Гагић (1781–1856), истина, није стекао високо образовање, имао је завршену основну школу, али је као други секретар Совјета од 1807. до 1808. године, пошто је знао руски језик, упућиван у дипломатске мисије. После отпуштања из службе Југовића и Гагића, секретар Совјета постао је јануара 1808. године Стефан Живковић Телемак (1780–1831), али је и он исте године протеран из службе (СБР 3 2007: 794–795). Секретари Правитељствујушчег совјета били су потом Мијаило Грујовић, брат Боже Грујовића, и Стеван Филиповић – једно време и вождов лични писар. На Народној скупштини у Београду 1811. године спроведена је реформа државне управе. Извршни орган Правитељствујушчег совјета чинило је шест министара. Остали совјетници чинили су Велики (вилајетски) суд, највишу судску инстанцу у Србији. За секретаре Великог суда постављени су Срби из Аустрије – Гаврило Вујановић, који је на ту дужност именован 8/20. фебруара 1811. године, и Гаврило Николајевић (Новаковић 1907: 83; НЕНАДОВИЋ 1971: XI).

Писари и секретари имали су значајну улогу у раду магистрата, управних и судских органа устаничке Србије. У последњој години Првог српског устанка магистрати су постојали у Београду, Неготину, Кладову, Поречу, Пожаревцу, Смедереву, Гроцкој, Ваљеву, Гургусовцу (Кнежевцу), Параћину, Ћуприји, Јагодини, Чачку, Карановцу (Краљеву), Брусници (Рудничка нахија), Ужицу, Шапцу, Лозници и Баурићу (Соколска нахија) (Дџоловодный протокол 1848: 180–184). Писар у магистрату, према уредби из 1811. године, био је дужан „свако пресудженије у протокул ставити, и ниједно незаписано оставити, пак, и давуцији и оптуженому, писмено пресудженија дати да по други пут не досађују“ (Протокол и Регистар ШАБАЧКОГ МАГИСТРАТА 2010: 224). Секретари Београдског магистрата били су Неша Н., Василије Матијашевић, а писари Максим Ранковић и Лазар Поповић (Ненадовић 1971: XII). У Крагујевачком магистрату као писари помињу се Милош Н. и Јован Илић (Ненадовић 1971: XXIX), а у Ваљевском магистрату: поп Мата Ђорђевић из Близоње, Сава Н. из Купинова, а као секретар – Петар Новаковић из Осека (Ненадовић 1971: XXXV). У Шабачком магистрату писари су били горе поменути Јован Манојловић и Лазар Теодоровић. Лазар Теодоровић рођен је

у Каони у Шабачкој нахији 1781. године. Са школовања у Сремским Карловцима вратио се 1805. године и до краја Првог српског устанка учествовао је у власти у Шабачкој нахији (Милићевић 1888: 715; Протокол и Регистар Шабачког магистрата 2010: 9). При крају Устанка, секретари Шабачког магистрата били су Димитрије Костић (Константиновић) из (Сремске) Митровице и Михаило Димитрић (Поповић 2011: 45–54).

Први писари устаничке Србије били су, дакле, „домородни синови“. Од 1805. године све је више писара пореклом из Аустрије, а при крају устанка, у надлештва су за писаре послати свршени ђаци Велике школе. Наиме, на иницијативу Ивана Југовића у Београду је 1808. године с радом почела Велика школа. Њу су похађала деца устаничких старешина и штићеници утицајних људи. У лето 1812. године, после завршене Велике школе, на писарске и секретарске дужности послати су: Стојан Ненадовић – у Тополу за вождовог писара, Стефан Новаковић – за писара у Совјету, Максим Ранковић и Лазар Поповић – за писаре Београдског магистрата, Радован Дољанчевић и Павле Поповић – за писаре Великог Суда, док је Гаврило Поповић најпре именован за писара на ђумруку Шепачка ада на Дрини, да би 1813. године био премештен у канцеларију Младена Миловановића (Арсенијевић Баталака 1979: 398).

Према неким проценама током Првог српског устанка било је ангажовано „једва стотинак“ писара (Луковић 1994: 42).

У средини у којој је становништво и устаничко вођство било неписмено, писари су подозревани за закулисне радње, што се одражавало на њихову личну безбедност и материјални положај. Ништа није било лакше него сменити или протерати писара из службе. У нарочито несигурном положају налазили су се писари и секретари Правитељствујушћег совјета. Јеремија Гагић, који је као секретар Совјета посредовао и преводио током преговора између Карађорђа и руског изасланика маркиза Пауличија у лето 1807. године, смењен је крајем исте године јер је, према вождовом мишљењу, више подржавао руске него српске интересе. После протеривања из службе, Гагић је постао писар војводе Миленка Стојковића, да би са њим, као противник вожда Карађорђа, напустио Србију 1811. године. Каријеру је завршио као руски конзул у Дубровнику (Перовић 1980: 65–76). Иван Југовић је из службе у Совјету два пута отпуштан, крајем 1808. и почетком 1813. године, због наводног аустрофилства. Заједно са Југовићем јануара 1813. године, на изричиту заповест врховног вожда, отпуштен је и други секретар Совјета Мијаило Грујовић (Грађа из земунских архива 1969: 402).

Неколико записа у Карађорђевог деловодном протоколу из 1812/1813. године показује несигурност положаја нижих писара. Магистрату у Крагујевцу у јулу 1812. године из Карађорђевог канцеларије (Н<sup>о</sup> 855) наређено је да писара Јову „изтерају а за писара да приме Милоша, Савина сина из Транве“ (Деловодни протокол Карађорђа Петровића 1988: 59). У септембру 1812. г. (Н<sup>о</sup>912) наређено је Алекси Дукићу, Карађорђевог момку, „да држи ћату јагодинскога за време и да уређује онако како што му је речено и по настављенију (...)“ (Деловодни протокол Карађорђа Петровића 1988: 64). Поводом



жалби војводе Вула Илића Коларца на рад чланова магистрата у Смедереву, Карађорђе је 30. марта 1813. године обавестио Совјет да је Коларцу наредио да смени члана магистрата, извесног Радивоја и писара магистратског, „а на њово место да друге из вилајета поста[ви] с договором Вујице Господара“ (Деловодни протокол Карађорђа Петровића 1988: 97). Карађорђе је јула 1813. године (Н°1671) похвалио попечитеља Симу Марковића што су по његовом налогу „... протерали градскога писара који је из Немачке прешао, и наместо његово нашега (из Србије родом; прим. Р. П.) писара поставили“ (Деловодни протокол Карађорђа Петровића 1988: 149). Однос устаничких старешина према писарима који су дошли из прека, био је сличан односу какав је према пречанима у Кнежевини Србији средином 19. века имала политичка групација окупљена око Томе Вучића Перишића. Сматрало се да писмени и школовани Срби из Аустрије узурпирају државне положаје и настојало се да се служба даје људима рођеним у Србији. Архимандрит Сава Петровић, који је рођен око 1792. године у Баточини и који је око две године „учио књигу“ у манастиру Миљково, постао је писар 1808. године. Када је Карађорђе сазнао да је писмен, позвао га је преда се: – „Ђаче, запиши које име да види писар Јанићије из Страгари“. Када је Сава нешто написао, а Јанићије потврдно климнуо главом, примљен је за писара и послат је на фронт на Морави (Грађа за историју Првог српског устанка 1954: 127).

О животу писара у Србији за време Првог српског устанка сведочи у мемоарима Нићифор Нинковић, потоњи берберин кнеза Милоша. Нинковићеви мемоари, који су надалеко познати по опором опису личности кнеза Милоша и његове владавине, једнако су важни и за историју Првог српског устанка. Н. Нинковић, који је рођен у Добринацима у Срему, подстакнут ослободилачком борбом у Србији, као деветнаестогодишњак дошао је у Београд 1807. године. Будући да је био писмен, пошто је од Правитељствјушчег совјета затражио службу, постављен је за писара кнеза Илије Марковића, саветника из Шабачке нахије, који је с породицом живео у Београду. Око две године служио је као писар и учитељ Марковићеве деце. „Но ја сам пре молио кнеза (Илију Марковића; прим. Р. П.) да ми нађе једног војводу да и ја одем на војску да ми се не подсмевају наши Србљи нити укоравају: – Гди си ти проливао крв на војсци, па да смеш и ти нешто говорити!“ Жељан да се опроба у рату, Нинковић је као писар ступио у службу код војводе Максима Рашковића у Старом Влаху. Око годину и по Нинковић је провео у југозападној Србији, „ваши једући, глад трпљећи“ (Грађа за историју Првог српског устанка 1954: 92). Пошто му ајлук није био месецима исплаћен (дуг војводин према Нинковићу нарастао је на 300 гроша), и када је сазнао да му војвода због дуга ради о глави, Нинковић је потајно, уграбивши две пушке и нешто барута, утекао од војводе и дошао у Београд. Пошто је без дозволе напустио претпостављеног и при томе узео наоружање и муницију, Нинковићу је суђено у Совјету. Младен Миловановић се залагао за најстрожу казну, али је Доситеј Обрадовић стао у Нинковићеву одбрану речима да ће се, ако се побију сви писари, „после земљу с рабошем држати. А никаква земља с

рабошем нити се држала нити се држати могла!“ (Грађа за историју Првог српског устанка 1954: 98). Убрзо после ослобађајуће пресуде Нинковић се обрео у Делиграду, прво као војник, па као писар Цветка бимбаше. У зиму 1809/1810. године Нинковић је унајмљен за писара кнеза Милије Здравковића у Ћуприји за месечну плату од 30 гроша. После неколико месеци је отпуштен јер је син кнеза Милије заузео његово место. „Тато“ – обратио се кнез Милија Нинковићу – „будући мој је Милосав из школе изишао и књигу научио тако ја њега задржавам при мени уместо тебе. И волем мој син да ме служи но туђин. А ево тебе исплаћујем, па тражи себи кмет“ (Грађа за историју Првог српског устанка 1954: 108). Нинковић се вратио у Београд и, молећи за службу, Совјет га је поставио за писара у Магистрату смедеревском. После неколико месеци, због сукоба с кнезовима магистрата и војводом Вулом Илићем Коларцем, опозван је и поново испитиван у Совјету. Нинковић је последњи ангажман као писар, при крају Устанка, заједно са писарем Јованом Белачевићем, имао код војводе Кара Марка Васића у Соколској нахији. „Мој Кара Марко за ручком једнако псује писаре и ружи говорећи: да је икако могућно у рабош аброве и рачуне господару предавати се могу никад не би писара код себе држао; они су такви, они су онакви, сви писари зли и неваљали људи!“ (Грађа за историју Првог српског устанка 1954: 117). Нинковић је после такве тираде споразумно напустио претпостављеног и убрзо после тога и Србију.

Последица различитог образовања устаничких писара, односно њихова општа писменост, одразила се на неуједначеност језика којим су документа писана. Сачувана акта из Првог српског устанка писана су на народном, црквенословенском и славеносрпском језику. Акта намењена унутрашњим потребама устаничке државе највећим делом су на народном језику (или с врло мало рускословенских и руских језичких црта). Ти акти имају, бар у почетку, неусиљени разговорни начин саопштавања (Ивић – Кашић 1981: 317; Луковић 1994: 43). Наведеном закључку додали бисмо да су документа на почетку устанка писали писари рођени у Србији, којима је од стране претпостављених „диктирано у перо“, па отуда неусиљен и разговорни тон у тим актима. Развојем Устанка и пријемом образованих Срба из Аустрије у канцеларије установа устаничке државе, приметни су у већој мери рускословенски и славеносрпски језички изрази, првенствено у актима која су упућивана иностраним званичницима. На народном језику, без језичких примеса црквенословенског и славеносрпског језика написани су *Законик Проије Матије Ненадовића* и *Карађорђево закон*. Са друге стране, паралелно с повећаним упливом учених Срба из Аустрије на државне послове устаничке Србије, акта којима је реформисана државна управа 1811. године и која је саставио поменути Мијаило Грујовић обилују русизмима и словенизмима. У полемици између Вука Караџића и М. Грујовића, поводом језичког стила присутног у устаничким документима, а која се повела неколико година после слома устанка, Вук наводи да су Руси захтевали да се акта пишу на народном језику, која ће њихови преводиоци превести, а не на хибридном

језику који је свима неразумљив (Луковић 1994: 46–47). Карађорђево писмо руском команданту П. В. Чичагову 25. јула / 6. августа 1812. године, у којем га обавештава о упућивању српске делегације на преговоре у Цариград, писано је мешовитим – славеносрпским језиком (ПЕРВОЕ СЕРБСКОЕ ВОСТАНИЕ 1983: 267).

Акта настала у Првом српском устанку, генерално, одраз су општер стања у писаном језику тог времена које, са становишта савременог правописа, карактерише одсуство нормe, то јест недоследна примена знакова интерпункције, чак и њихово одсуство, одвојено односно састављено писање речи, неуједначено писање властитих именица, употреба различитих знакова за обележавање исте гласовне вредности. (Младеновић 1979: 95–127). Ипак, на основу рукописа и садржаја малобројних сачуваних устаничких аката може се посредно закључити који је писар био више, а који мање образован и вешт у писању.

Писари су у огромној већини после пропасти Првог српског устанка напустили Србију. Поједини су се после емиграције вратили у земљу. Лазар Теодоровић је од 1819. године до смрти 1846. године обављао важне дужности (секретар кнеза Милоша, командант Подринско-савске команде, члан Савета и капућехаја). Јанићије Ђурић од повратка у Србију 1830. године до пензионисања 1842. године био је судија неколико окружних судова, а на крају члан Савета – највише установе Кнежевине Србије. Мијаило Грујовић је од повратка у земљу 1834. до смрти 1842. године, попут Ђурића, био судија окружних судова и потом члан Савета (СБР 2 2006: 856). Нићифор Нинковић се од 1819. године у Србији посветио берберском занату, а Сава Петровић се замонашио. Секретар Шабачког магистрата Димитрије Костић (Констатиновић) се 1813. године вратио у Митровицу, где се посветио трговини. Године 1868. предао је Теофилу Димићу на чување оригинални документ из Првог српског устанка *Учређеније суда за Шабачу и Шабачку нахију од 12. јануара 1811. године* који се данас чува у Матици српској (Поповић 2011: 46–47).

## ИЗВОРИ

- Грађа из Земунских архива III, 1810–1813. Београд: Историјски архив Београда, 1969.
- Грађа за историју Првог српског устанка. Радослав Перовић (ред.). Београд: Публицистички завод Југославија, 1954.
- Дѣловодный протокол *одъ 1812. Мая 21. до 1813. Августѣа 5. Кара-Ђорђа Пеѣтровића, врховноѣ вождѣ и ѣосѣодара народа срѣскоѣ*. Београду: Друштво србске словесности, 1848.
- Деловодни протокол Карађорђа Петровића. Миле Недељковић (прир.). Предговор Радован Самарѣић. Крагујевац – Топола: Светлост; Центар за културу Душан Петровић Шане, 1988.
- КАРАЦИЋ, Вук Стефановић. *Истѣоријски сѣиси II*. Сабрана дела Вука Стефановића Караѣића XVI. Београд: Просвета, [1969].

- ПЕРВОЕ СЕРБСКОЕ ВОССТАНИЕ 1804–1813. *гг. и Россия. Книга вторая 1808–1813*. Москва: Издательство Наука, 1983.
- ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК: АКТА И ПИСМА НА СРПСКОМ ЈЕЗИКУ. Књ. 1 (1804–1806). Радослав Перовић (ред.). Београд: Народна књига, 1977.
- ПРОТОКОЛ И РЕГИСТАР ШАБАЧКОГ МАГИСТРАТА *од 1808. до 1812. године*. Радомир Ј. Поповић (прир.). Београд: Историјски институт, 2010.
- ПОЧЕТАК БУНЕ ПРОТИВ ДАХИЈА <<https://www.nb.rs/collections/index.php?id=1913>> 12. 3. 2021.

### ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АРСЕНИЈЕВИЋ БАТАЛАКА, ЛАЗАР. *Историја српској усџанка I*. Београд 1898. Београд: Слово љубве, 1979.
- ИВИЋ, ПАВЛЕ, ЈОВАН КАШИЋ. О језику код Срба у раздобљу од 1804. до 1878. године. *Историја српској народа V–2*. Београд: Српска књижевна задруга, 1981.
- ЛУКОВИЋ, МИЛОШ. *Развој српској љравној сџила. Прилој историји језика и љрава у Србији*. Београд: Службени гласник, 1994.
- МЕРЕНИК, СЛАВИЦА. *Библиографија радова о Српској револуцији*. Београд: Завод за уџбенике, 2004.
- МИЛИЋЕВИЋ, МИЛАН Ђ. *Поменик знаменијих људи у српској народа новијеја доба*. Београд, 1888. Београд: Слово љубве, 1979.
- МИЛУТИНОВИЋ САРАЛИЈА, СИМА. *Жијија усџаника*. Милорад Радевић (прир.). Коцељева: Библиотека Јанко Веселиновић, 2003.
- МЛАДЕНОВИЋ, АЛЕКСАНДАР. Напомене о транскрипцији и критичком издавању старих српских текстова из XVIII и XIX века. *Зборник за филолојију и линјивсџику Мајице српске XXII/2* (1979), 95–129.
- НЕНАДОВИЋ, КОНСТАНТИН. *Живој и дела Карађорђа и његови војвода и јунака II*. Беч, 1884. Београд: Слобода, 1971.
- НОВАКОВИЋ, СТОЈАН. *Усџавно љијиање и закони Карађорђева времена: сџудија о љосџању и развиђу врховне и средицне власџи у Србији 1805–1811*. Београд: Давидовић, 1907.
- ПЕРОВИЋ, РАДОСЛАВ. *Прилози за српску историју*. Београд: Слово љубве, 1980.
- ПОПОВИЋ, РАДОМИР Ј. Димитрије Костић (Константиновић) – устанички писар и митровачки трговац. *Сџоменица Историјској архива Срем 10* (2011), 45–54.
- СБР 2: *Српски биографски речник 2*. В–Г. Нови Сад: Матица српска, 2006.
- СБР 3: *Српски биографски речник 3. Д–З*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
- СБР 4: *Српски биографски речник 4. И–Ка*. Нови Сад: Матица српска, 2009.
- СБР 5: *Српски биографски речник 5*. Кв–Мао. Нови Сад: Матица српска, 2011.
- ТЕОДОРОВИЋ, ЛАЗАР. Карађорђево Известие о Србији и последњимъ догађаима србскогъ (новіегъ) доба као и о првима за тымъ слџдуюћима. *Гласникъ Друшџива србске словесносџи 4* (1852), 152–184.

Radomir J. Popović

SCRIBES IN SERBIA DURING THE FIRST SERBIAN UPRISING  
1804–1813

Summary

An important segment in the state organization of Serbia during the First Serbian Uprising were scribes. In terms of origin, we differentiate scribes born in Serbia, who were educated in monasteries or with private tutors, and scribes from Austria, who had regular primary or even higher education. Austrian scribes with higher education were the secretaries of the Governing Council (Boža Grujović, Ivan Jugović, Mijailo Grujović...) and those with a completed primary school were scribes with dukes and in magistrates. At the beginning of the Uprising the majority of scribes were from Serbia. From 1805 until the end of the First Serbian Uprising the majority of scribes were from Austria. The need for a larger number of scribes occurred during the establishment of the institutions of central and local government: of the Council in 1805, of the magistrate in 1807 and of the Great School in 1808. The first generation of the graduates of the Great School in 1812 were sent to various offices of the rebel state. It is estimated that during the First Serbian Uprising around a hundred scribes worked in Serbia. The paper presents the insecurity of the position of the scribe using the example of Nićifor Ninković, who served six employers in the period 1807-1813. Some scribes from the First Serbian Uprising played an important role in state administration of Serbia during the reign of Prince Miloš and constitutional defenders (Lazar Tedorović and Janićije Đurić).

Историјски институт Београд  
Кнез Михаилова 36 11000 Београд  
*rjpopovic@gmail.com*



Др Ненад Ђ. Нинковић и др Исидора Г. Бјелаковић

ПИСМА НАРОДНИХ КАПЕТАНА ИЗ  
ПОТИСКЕ И ПОМОРИШКЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ  
(НАЦИОНАЛНИ АРХИВ У СЕГЕДИНУ, 1727–1746, ПРВИ ДЕО)

У раду су приређена писма четворице капетана (Пере Сегединца, Арсенија Вујића, Јована Думића и Јосифа Каракасовића) из Потиске и Поморишке војне границе, која се чувају у Националном архиву у Сегедину (Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged). Писана су у периоду 1727–1746. г. на српском језику (уз ретке књишке наносе) и представљају праву драгоценост будући да је број познатих и сачуваних писама ових капетана релативно мали. Поред приређених текстова, у раду се наводе и подаци о животу и професионалној каријери ова четири капетана.

*Кључне речи:* Пера Сегединцац, Арсеније Вујић, Јован Думић, Јосиф Каракасовић.

**1.** У прошлости сваког народа дешавали су се преломни процеси који су одредили његову будућност за дужи период. Један од таквих догађаја био је Велики бечки рат (1683–1699), који је утицао на историју свих народа који су се нашли на простору где су вођене борбе и померане границе. У контексту миграција које су се догодиле током њега, сеобе српског становништва заузимају посебно место како по броју избеглог народа који се спасавао бежећи из Османског царства у Хабзбуршку монархију тако и по последицама које су оне имале на развој Срба у обе државе (Микавица – Лемајић – Васин – Нинковић 2016: 124–127).

Велики бечки рат показао је да је српска елита, макар малобројна, постојала и у Османском царству, што се може видети на примеру јерархије Пећке патријаршије. Епископи су били елита и међу Србима који су у Великој сеоби прешли у Хабзбуршку монархију, где су живели под духовном влашћу карловачких митрополита. Међу онима који су морали да се преселе на север посебан значај имају трговци и занатлије. Они су, наиме, своје

пословно знање пренели у нове градове, у којима су могли срести потомке Срба који су се на ове просторе населили у 16. веку после османског освајања централне Угарске (Јакшић 1962: 10–11; Тричковић 1980; Давидов 1990: 105–119; Васин – Нинковић 2018: 12–16). Тако је 1690. г. дошло до мешања две групе Срба у Пешти, Будиму, Острогону, Коморану, Секешфехервару, Сегедину, Баји, Печују. Реч је о становништву чији је прилив током Велике сеобе омогућио формирање нових насеља, попут Сентандреје и Новог Сада, која су временом постала значајна за хабзбуршке Србе. Колико је грађанство било важан део српске елите, сведочи и то што се на информације добијене од грађана Коморана ослањао лично патријарх Арсеније III Црнојевић или пак то што је први српски подвојвода – Јован Монастерлија изабран управо међу представницима грађанског сталежа (Микавица – Лемалић – Васин – Нинковић 2016: 118). Ипак, он свој успон дугује војној каријери, а не неком од послова блиских грађанству или племићкој титули коју је добио његов отац (Радонић 1911: 450–453; Поповић 1954: 52–54). Управо на Монастерлијином примеру може се видети колики је био значај војне елите у српском друштву. Велики бечки рат имао је кључну улогу у њеном развоју – било да је реч о особама које су пре 1683. г. биле поданици Беча, као подвојвода Монастерлија, било да су у питању султанови поданици који су прешли на хришћанску страну. Они у османским трупама нису били утицајни, нису заузимали важне положаје и могли су да воде само помоћне трупе. Користећи се ситуацијом у току рата и преласком на страну хабзбуршких јединица, водећи са собом сународнике или предводећи устанике, осигурали су своје положаје, али и утицали на развој српске војне елите (Костић 2013: 133–137; Нинковић 2020: 25–27).

**2.** У Хабзбуршкој је монархији српска војна елита постојала и пре Великог бечког рата, у оквиру Војне границе, иако ту Срби током 16. или 17. века нису стицали више официрске чинове, него су кнезови и војводе играли значајну улогу у својој заједници (Дабић 2007). Даљој генези војне елите допринело је ширење територије Војне границе после 1699. г. Током 18. века приближно половина Срба под хабзбуршком влашћу живела је у њој. Међу онима који су се појавили у Великом бечком рату и у њему се борили на хришћанској страни, могу се препознати први команданти у граничарским местима или команданти делова Војне границе, као Јован Поповић Текелија, Вулин Илић, Мојсије Рашковић. Веома је важно истаћи то да они нису били једини и најзначајнији команданти. Било је током рата и истакнутијих од њих, али у новоформираним областима војне границе – Подунавској, Потиској и Поморишкој – управо су њих тројица била најутицајнији будући да су стекли чинове оберкапетана, односно по звању најстаријих српских граничарских официра. Срби су у чину капетана били команданти у свим насељима са војним статусом, а изнад себе су имали сународнике оберкапетане и царске пуковнике, стварне команданте Војне границе. Док је делатност оберкапетана у историографији добро осветљена, судбина капетана јесте оно



подручје у којем још постоје бројне белине (Поповић 1990: 87; KASER 1997: 219–220; МИКАВИЦА – ЛЕМАЈИЋ – ВАСИН – НИНКОВИЋ 2016: 216–221).

Старији капетани из граничарских насеља започињали су своју војну каријеру пред Велики бечки рат или током њега. Међу њима су били Пера Сегединац (Петар Јовановић), Арсеније Вујић, Јован Думић и Јосиф Каракасовић (Гавриловић 2000: 111–126). У Националном архиву у Сегедину (Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged) налази се неколико писама ових капетана, на основу којих се могу употпунити њихове биографије, јер док се нешто више зна о Пери Сегединцу и Арсенију Вујићу, подаци о другој двојници веома су оскудни.<sup>1</sup>

О Јовану Думићу се зна тек толико да је поред учешћа у хабзбуршко-османским ратовима крајем 17. и у другој деценији 18. века (око 1720) био капетан у Надлаку, а умро је пре развојачења Потиске и Поморишке границе. Јосиф Каракасовић био је капетан у Мољу, под чијом се командом налазио и заставник Драгић Каракасовић, његов рођак или можда син. О Јосифовом значају сведочи то да је 1727. г. био посланик на црквено-народном Сабору, хитно сазваном због доношења Деклараторије цара Карла VI, којом се сужавају Привилегије на подручју Београдске митрополије. Даљи успех у каријери дугује Аустро-турским ратовима 1716–1718. и 1737–1739. Преминуо је при крају Рата за аустријско наслеђе (1740–1748) (Az 1720. ÉVI ORSZÁGOS ÖSSZEÍRÁS N79; Гавриловић 2012: 87–88, 90; Точанац 2008: 263).

Знатно више се зна о Арсенију, родоначелнику породице Вујић. Он је учествовао у Великом бечком рату и Ракоцијевом устанку. Забележен је 1720. г. као капетан у Мартоношу (Az 1720. ÉVI ORSZÁGOS ÖSSZEÍRÁS N79). Утицај који је већ тада имао омогућио му је да 1723. г. са оберкапетаном Васом Ђулинцем борави у Бечу као изасланик Потиске границе (Јакшић 1900: 39). Од 1736. г. био је оберкапетан Поморишке војне границе, са седиштем у Араду. Жалбе својих граничара однео је 1737. у Беч, где је четири године касније пратио патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенту. Исте године (1741) постао је оберкапетан Потиске границе и са породицом добио племство. Борио се у Рату за аустријско наслеђе, а 1743. г. био је учесник делегације коју је у Беч водио епископ Павле Ненадовић ради потврде Привилегија. Тада је стекао и потпуковнички чин (Гавриловић 1992: 38; Нинковић 2017: 44–45). Био је учесник Сабора из 1744, после којег је кренуо на ратиште, али је у путу преминуо. Наследили су га синови Лазар, Петар, Павле и Василије (Јакшић 1899: 25, 34, 156–158; Бјелаковић – Нинковић 2020: 461).

Пера Сегединац, капетан у селу Печка, ратовао је (као и Вујић) у хабзбуршко-османским сукобима и Ракоцијевом устанку на страни Беча, али с том разликом што се он 1735. г. придружио побуни, која га је стајала живота. Те године је у Поморишју дошло до социјалног покрета мађарских сељака, са чијим је плановима П. Сегединац био упознат. Информације које

<sup>1</sup> Фотографисање писама реализовано је октобра 2016. г. у Сегедину и овом приликом најискреније захваљујемо љубазном особљу Националног архива.

је имао пренео је и свом сину Михајлу, оберкапетану Ђурки Шевићу и капетану Јовану Штрби. Они су се одлучно успротивили буни и по наредби Двора учествовали у његовом гушењу. Иако је Пера Сегединац био на страни побуњеника, није могао пуно тога да учини јер је већ имао 80. година. Ухапшен је, мучен и погубљен у Будиму 1736. г. Суђено је и његовом сину, капетану Штрби и капетану Шевићу иако су учествовали у гушењу овог сељачког покрета јер су знали за његове припреме. Михајло Сегединац и Јован Штрба су помиловани, док је Ђурка Шевић током суђења умро (Јакшић 1900: 91, 111, 128, 149; Радонић 1923: 5–59).

**3.** Писма четворице народних официра која се чувају у Националном архиву у Сегедину, а која су овом приликом приређена, откривају то да су они били писмени људи, макар у најосновнијем смислу. О њиховом се образовању нажалост не зна ништа. Чињеница да су сва четворица оставили писма која доносимо у наставку говори да су се у младости описменили. Једине школе у којима су се могли описменити биле су при манастирима и црквама, односно код неког локалног свештеника, јер је целокупно образовање Срба, као и код других народа у Османском царству и изван њега било у рукама цркве. У оваквим школама учило се читање, писање (не увек), основне рачунске операције (мада то није био свуда случај) и основе православне вере.

Језик њихових писама јесте доминантно српски, са ретким књишким наносима. У писмима Пера Сегединца (1731) и Јована Думића (1735) одлике високог стила имају српскословенску провенијенцију, што је и очекивано будући да њихови састављачи припадају првој генерацији народних официра, образованих у духу српскословенске традиције. С друге стране, ретке рускословенске црте почињу да провејавају у писмима А. Вујића (1736) и Ј. Каракасовића (1746), што не изненађује јер је реч о времену када се у Бачкој и Поморишју осећају први јачи руски утицаји, односно када у Сегедину борави Максим Суворов (в. Бјелаковић – Нинковић 2020: 475–476).<sup>2</sup>

---

<sup>2</sup> У старијој српској историографије изражено је уверење да је Пера Сегединац био неписмен, на шта је могао упућивати недостатак писама којима би се доказало супротно. Ова тврдња нигде није поткрепљена изворима (Поповић 1990: 105). Извесну сумњу у податак о неписмености пружа чињеница да је потицао из официрске породице, која је племство добила 1607/1608. и да су у таквим породицама ретко када мушку децу, наследнике породичног имена, остављали без основног образовања. Вероватноћу да је он био писмен подиже његово писмо из Националног архива у Сегедину из 1731. г., које овом приликом и приређујемо. Међу писмима српских капетана из тог периода разликују се три групе, она које су капетани само потписали, она које нису ни потписали него је уз њихово име стављен крст и она које су капетани сами написали и потписали. Последња група се одликује идентичним рукописом писма и потписа, као и дотатком шаре иза потписа, што је била потврда да су га сами написали (или ређе потписали). Све ове карактеристике одликују писмо Пера Сегединца. Оно је написано ортографијом типичном за период почетка 18. века, не посто-

4. О НАЧЕЛИМА ПРИРЕЂИВАЊА ГРАЂЕ. Будући да приређена грађа представља део примарног корпуса за израду *Речника српској језика 12–18. века*, основна начела њеног приређивања преузета су из установљених образаца у оквиру истоименог пројекта у Матици српској,<sup>3</sup> а подразумевају следеће:

- Грађа је приређена транслитерацијом.
- Скраћенице нису рашчитаване и означаване су титлом (уколико је она постојала и у оригиналу): г<sup>с</sup>не.
- Надредно слово је на одговарајућем месту наведено у експоненту, на посебном словном месту: г<sup>с</sup>не.
- Интерпункција је уношена према оригиналу.
- Писарске грешке означаване су помоћу узвичника у загради иза речи: (!).
- Акцентске целине су раздвајане према узусума савременог правописа српског страндардног језика.
- Привученом цвртицим означавано је тзв. утапање слова: *сопроцѣне<sup>и</sup>* > *с-о-процѣне<sup>и</sup>*.
- Почетак реда обележаван је усправном цртом, поред које је у експоненту наведен број реда: *вѣлми* |<sup>2</sup> *поттѣномѣ*. Први ред није обележаван. Почетак/крај листа маркиран је двоструком усправном цртом, поред које је у експоненту број листа/стране, при чему се користе ознаке 1а, 1б: нпр. ||<sup>2а</sup> *Плѣменито и добро<sup>и</sup>*...

#### 5. ПИСМА ЧЕТВОРИЦЕ НАРОДНИХ КАПЕТАНА ИЗ ПОТИСКЕ И ПОМОРИШКЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ

(1) Писма капетана Арсенија Вујића:

- *Писмо кайейѣана Арсенија Вујича сеѣединском бирову*. Мартонош. 1727. .К: IV а 1003е. СВТ. 1 стр.

||<sup>1к</sup> добрј плѣменј ро<sup>и</sup>ни |<sup>2</sup> поттѣномѣ гнѣ фаз-кошѣ |<sup>3</sup> фѣренѣѣ велнкомѣ  
бировѣ |<sup>4</sup> поттѣне кралевске вароши |<sup>5</sup> датн се  
|<sup>6</sup> ѣ сегѣдинѣ

||<sup>2а</sup> добрј плѣменј ро<sup>и</sup>ни  
|<sup>2</sup> до<sup>с</sup>-топтѣтѣни г<sup>с</sup>не б<sup>р</sup>ове намѣ любазни  
|<sup>3</sup> коншина ѿ вашѣго писма разумѣ коѣ намѣ |<sup>4</sup> пишѣте поздравн трн вагова що сѣ  
ѣзелн |<sup>5</sup> наши лѣдн ѣ нашѣмѣ рнтѣ а ннѣ ѣ сѣпѣ|<sup>6</sup>тор<sup>с</sup>-комѣ рнтѣ како сѣ вашон днло<sup>с</sup>-тн |<sup>7</sup>

ји разлика у мастилу и писању слова у тексту писма и у потпису, а садржи и шару којом се потврђује да је аутор сам написао текст. Да је био неписмен и да није могао да напише и потпише писмо уз његово име био би стављен крст, као што је учињено поред имена Тодора Игнацевића из исте године, мада је крст повремено стављан и уместо печата. Сам печат постоји на писму Пере Сегединца, са некадашње спољне стране јер је на тај начин писмо затворено. Нажалост, недостатак других Сегединчевих писама, којима би ово питање до краја било расветљено оставља сумњу отвореном.

<sup>3</sup> Пројекат се реализује под руководством академика Јасмине Грковић-Мејџор.

КАЗНВААН Н КАКО НМЪ Є ДАШ ЦЕДВАШ Г<sup>с</sup>-НЪ |<sup>8</sup> КАПНТАНЪ ТОМА ДА КОСЕ В СЕПЕТОР<sup>с</sup>-КОМЪ |<sup>9</sup> АТАРЪ  
А ОНН СЪ Н НАШЕЛЪ РИТЪ КОСНАН |<sup>10</sup> А БЕЗ НАШЕГО ЗНАНА ЗАТО СҮ НМЪ ВАГОВН ВЗЕ |<sup>11</sup>ТН АН ЗА  
ЛВБОВЪ ВАШЕ МНЛО<sup>с</sup>-ТН Н ПОЩЕНО |<sup>12</sup>ГА ТАНАГА ДАЕМЪ НМЪ ВАГОВЕ ДВА А ТРЕ |<sup>13</sup>ЃН Є ШНЕСО ЕДАНЪ  
КАПЕТАН[?] ТОМІ КАТА<sup>н</sup> |<sup>14</sup> ПИСАШ МН Є Г<sup>с</sup>-НЪ КАПНТАНЪ ДА Є НЕГОВЪ [...] |<sup>15</sup> Н ДАШ

|<sup>2б</sup> с тнмъ о<sup>с</sup>-таю на сѣзжбѣ  
|<sup>2у</sup> ма<sup>р</sup>тонош ноем<sup>р</sup>а 28 дань 1727

|<sup>3</sup> л<sup>р</sup>сенне вѣнѣ  
|<sup>4</sup> капнтан

- *Молба оберкайейтана Арсенија Вујића бирову и ѿаначу о исїлайїи новца*. Арад. 1736. К: IV а 1003. 2 стр.

|<sup>2а</sup> Племеннѣ н добро<sup>н</sup>и го<sup>с</sup>-не бировъ н по<sup>с</sup>-ттенн магнстратъ намъ великолюбезннмъ

|<sup>3</sup> Бамѣ толнко са внмъ писмомъ |<sup>4</sup> Есамъ се на канншо пригласити пора |<sup>5</sup>Дн того дома  
го<sup>с</sup>на хаднаѣа ѣвке |<sup>6</sup> вилповнѣа еше мнхъ о<sup>с</sup>онца та |<sup>7</sup>мо внвшн есам іахъ тѣхъ кѣѣх |<sup>8</sup> ѿ  
нега взошо в гове (!) новце за: 200 ф |<sup>9</sup> н сада како развмевамъ да хоѣте |<sup>10</sup> в нѣ квартирѣ  
да метнете а то бн мѣ |<sup>11</sup>нн на кварѣ бнло зато молнмъ сла |<sup>12</sup>внн магнстратъ да бнсте мн  
квара |<sup>13</sup> не чинннн ако лн поттенон варошн |<sup>14</sup> тан домъ за потребѣ да мени моє |<sup>15</sup> новце  
нзплатите пакъ домъ |<sup>16</sup> взмнте за кое се вѣамъ в старе |<sup>2б</sup> прнатеде да моѣа молба неѣе  
бнтн |<sup>2в</sup>здалъдѣ а н іахъ хоѣѣ послажнтн |<sup>3</sup> поттенон варошн в чнмъ в чн<sup>м</sup>ъ |<sup>4</sup> заповедалн  
вѣдете с тн<sup>м</sup> на сѣзжбѣ |<sup>5</sup> о<sup>с</sup>таемъ

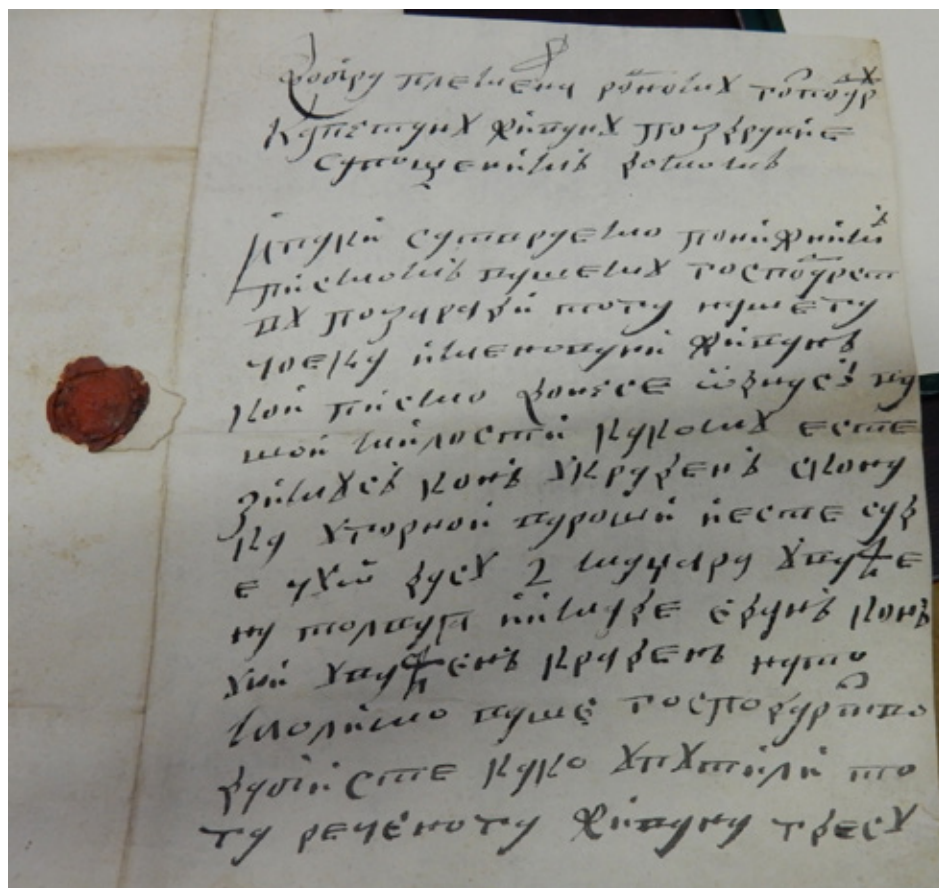
|<sup>6</sup> го<sup>с</sup>нѣ бировъ н поттено<sup>м</sup> таначѣв  
|<sup>7</sup> о<sup>с</sup>везанъ сѣвга

|<sup>8</sup> Арсенне Вѣнѣ о<sup>с</sup>р. |<sup>9</sup> капетанъ Арада н кра |<sup>10</sup>нне поморншке  
|<sup>11</sup> в арадѣ ное<sup>м</sup> по нашмѣ  
|<sup>12</sup> 24<sup>го</sup> 1736

(2) Писмо капетана Пере Сегединца:

- *Писмо кайейтана Пере Сегединца кайейтану Живану у Сегедин*. Печка. 1731. К: IV а 1003е. 2 стр.

|<sup>1а</sup> До<sup>с</sup>то добро ро<sup>н</sup>омъ го<sup>с</sup>по |<sup>2</sup>дарѣ капетанѣ жнванѣ |<sup>3</sup> належнтъ поннзно писъ |<sup>4</sup>мо  
ва госпо<sup>с</sup>арске рѣце |<sup>5</sup> на прочитанне в |<sup>6</sup> сегединѣ



Слика 1. Део писма кайейтана Пере Сејединца (1731)

||<sup>2a</sup> Добра племена ро<sup>а</sup>нолѣх госпо<sup>а</sup>р<sup>с</sup> ||<sup>2</sup> капетанѣх жнванѣх поздравне ||<sup>3</sup> са поценнѣх доломѣх


||<sup>4</sup> И пакн сатвраемо (!) понижннѣх ||<sup>5</sup> писломѣх вашелѣх госпо<sup>а</sup>рст<sup>б</sup>вѣх позаради тога нашега ||<sup>7</sup> чоєка именовани жнванѣх ||<sup>8</sup> кон писмо донесе ѡд насѣ ва||<sup>9</sup>шон днлости како мѣ есте ||<sup>10</sup> знмѣхъ конѣ ѡкраденѣх с конѡ||<sup>11</sup>ка ѡ горнон вароши и есте сад||<sup>12</sup>е чѣм да сѣ 2 мацара вѣаѣе||<sup>13</sup>на толванѣн иладе еданѣх конѣ ||<sup>14</sup> ѡ ни ѡваѣенѣх краденѣх На то ||<sup>15</sup> молнло наше господр<sup>с</sup>тво ||<sup>16</sup>да внсте како ѡпѣтнлн то||<sup>17</sup>га реченога жнвана гдѣ сѣ

+

ѿнѣ толванъ затворени или др  
 глѣ или сѣ ѿнѣ глѣ хрѣмъ хнѣнѣ  
 дрѣщѣ рѣщѣ ѿнѣ глѣ кону глѣ  
 рѣщѣ ели неговъ или нѣ  
 ѿнѣ може свое добро позн  
 яти рѣщѣ ѿнѣ ѿнѣ  
 ѿнѣ мене рѣщѣ ѿнѣ глѣ глѣ  
 глѣ глѣ

Дато 8 пѣткѣ  
 марта 29  
1731

Капетанъ  
 перо сегѣднѣ  
 нацѣ  
 есмо  
 капетанъ  
 рѣщѣ  
 ѿнѣ ѿнѣ  
 глѣ глѣ



Слика 2. Део ѿсма кайѣтѣана Пере Сѣѣдинца (1731)

|<sup>2</sup>ѿнѣ толванъ затворени или др |<sup>3</sup>дрѣщѣ да  
 би могаѣ кону глѣ |<sup>4</sup>дати е ли неговъ или нѣ. |<sup>5</sup>ѿнѣ може свое добро позн |<sup>6</sup>ати да би  
 видно поздравне |<sup>7</sup> ѿнѣ мене рѣщѣ ѿнѣ глѣ глѣ

|<sup>8</sup>Дато 8 пѣткѣ |<sup>9</sup> марта 29

|<sup>10</sup>1731

Капетанъ |<sup>11</sup> перо сегѣднѣ |<sup>12</sup>нацѣ

есмо |<sup>13</sup> капетанъ на доб |<sup>14</sup>рѣщѣ пнтанъ |<sup>15</sup>ѿнѣ ѿнѣ |<sup>16</sup>гн

## (3) Писмо капетана Јована Думића:

- *Писмо кайеџана Јована Думића сејединском бирову*. Надлак. 1735. К: IV а 1003. 2 стр.

||<sup>1а</sup> добро н племеннто |<sup>2</sup> ро<sup>а</sup>нолѣ гнѣ млнерѣ |<sup>3</sup> бировѣ кира<sup>а</sup> вароши |<sup>4</sup> сегеднна дати се пони |<sup>5</sup>сно писмо ва рѣце его |<sup>6</sup> ча<sup>е</sup>но  
|<sup>7</sup> 8 сегединѣ

||<sup>2а</sup> добро н племеннто ро<sup>а</sup>нолѣ |<sup>2</sup> г<sup>а</sup>нѣ млнерѣ боровѣ сегедни<sup>а</sup>ком |<sup>3</sup> желндо вашон млно<sup>а</sup>ти знапре<sup>а</sup> |<sup>4</sup> ндѣца лета теле<sup>а</sup>но здравне |<sup>5</sup> н дѣшевно спа<sup>е</sup>нне скѣпа |<sup>6</sup> з долашннннн потома |<sup>7</sup> молндо ваше гсдр<sup>а</sup>тво н од вѣ |<sup>8</sup> светан танатѣ кира<sup>а</sup>лѣ варо. ши сегедни<sup>а</sup>ке да ми зчи<sup>10</sup>ннте правнцѣ цо <sup>а</sup>млѣ |<sup>11</sup> похар<sup>а</sup>ино мое коне траже<sup>а</sup>нн |<sup>12</sup> то есте . 27. f ако мѣ светан |<sup>13</sup> танатѣ допѣца жнвотѣ |<sup>14</sup> молндо да мое мени нзн<sup>15</sup>ѣ цо <sup>а</sup>млѣ потрошн<sup>а</sup> ако ли |<sup>16</sup> хо<sup>а</sup>ѣ се немѣ глава ззети |<sup>17</sup> на ннца не нцелѣ ||<sup>2б</sup> да дрѣгомѣ внше цете не тинн  
|<sup>2</sup> 8 на<sup>а</sup>лакѣ фебрѣара 1. да<sup>а</sup> |<sup>3</sup> 1735

ѣ: м: ѡстаелѣ вазда |<sup>4</sup> на с<sup>а</sup>зжѣн капета<sup>а</sup> нованѣ |<sup>5</sup> двлнѣ хажанннѣ

|<sup>6</sup> пошкрпта

|<sup>7</sup> лепо пздравленне г<sup>а</sup>рѣ ннн |<sup>8</sup> телншварцѣ н г<sup>а</sup>рѣ андрашѣ |<sup>9</sup> такожѣ све ча<sup>е</sup>не кон се |<sup>10</sup> находе 8 пощенѣ долѣ

## (4) Писмо капетана Јосифа Каракасовића:

- *Писмо кайеџана Јосифа Кракашова (Каракасовића) сејединском бирову*. Мол. 1746. К: IV а 1003е. 1 стр.

||<sup>1б</sup> Добра племени ро<sup>а</sup>нолѣ Г<sup>а</sup>нѣ |<sup>2</sup> бировѣ кралевске вароши Сеге<sup>3</sup>днна намѣ любезномѣ дат се |<sup>4</sup> 8 |<sup>5</sup> сегединѣ

||<sup>2а</sup> Племеннто Бл<sup>а</sup>го родни Г<sup>а</sup>дне Биро<sup>2</sup>вѣ Намѣ любезннн

|<sup>3</sup> ѡвнлѣ писломѣ ѡбсавлюелѣ ва<sup>4</sup>мн Г<sup>а</sup>дне Бировѣ, ѡвога, нашега |<sup>5</sup> млнтарѣ по нменѣ Стеванѣ Ба<sup>6</sup>риактаровѣ кон есте нашаѡ |<sup>7</sup> ѳ сегедннѣ свога Говедара петра |<sup>8</sup>вла, ѳ нашега еднога газде наннн |<sup>9</sup>ѡ се ѳ сегедннѣ, за мларвомѣ н томѣ |<sup>10</sup> вншереченомѣ Стеванѣ барактаро<sup>в</sup>. |<sup>11</sup> есте ѳкраѡ едногѣ юнца, тан нн |<sup>12</sup>же речени Говедарѣ петарѣ вла |<sup>13</sup>того радн препорѣчѣло се Вла<sup>м</sup> |<sup>14</sup> Г<sup>а</sup>дне Бировѣ да бнсте Намѣ тога |<sup>15</sup> млннта Наплатннн за кое н ми |<sup>16</sup> вашѣ мл<sup>а</sup>тѣ хо<sup>а</sup>ѣ ѡбсавжннн: |<sup>17</sup> ѡ отнлѣ ѡстаелѣ На с<sup>а</sup>зжѣн ||<sup>2б</sup> готовѣ н добра желателѣ датомѣ |<sup>2</sup> 8 мохолѣ

|<sup>3</sup> марта 11<sup>го</sup> 746

|<sup>4</sup> Јосиф Кракаш<sup>в</sup>

|<sup>5</sup> Капета<sup>а</sup>ѣ

## ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БЕЛАКОВИЋ, И., Н. НИНКОВИЋ. Пословноправна преписка српских капетана из Јужне Угарске (Национални архив у Сегедину, 1727–1746). *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 68/2(2020): 455–481.
- ВАСИН, Г., Н. НИНКОВИЋ. *Историја Будимске епархије*. Сремска Митровица: Историјски архив Срем, 2018.
- ГАВРИЛОВИЋ, В., *Племство код Срба у Јужној Угарској у XVII и XVIII веку*. Сремска Митровица: Историјски архив Срем, 2012.
- ГАВРИЛОВИЋ, С. *Сомбор – граничарски шанац (1687–1745)*. Зборник Матице српске за историју 46 (1992): 7–48.
- ГАВРИЛОВИЋ, С. Грађа за биографије официра Потиско-поморишке војне границе (Прва половина XVIII века). *Зборник Матице српске за историју* 61–62 (2000): 109–128.
- ДАБИЋ, В. Кнезови у Војној крајини у Хрватској и Славонији до половине XVIII века. *Зборник о Србима у Хрватској* 6 (2007): 7–123.
- ДАВИДОВ, Д. *Сјоменици Будимске епархије*. Нови Сад: Матица српска, 1990.
- ЈАКШИЋ, И. *Срби у Сјолном Београду од 1543. до 1947*. Нови Сад: Војвођански музеј, 1962.
- ЈАКШИЋ, М. *О Вићенију Јовановићу: прилози за историју митрополијства му 1731–1737*. Нови Сад: Штампарија Српске књижаре браће М. Поповић, 1899.
- ЈАКШИЋ, М. *О Арсенију IV Јовановићу Шакабеници: лекције из историје карловачке митрополије*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1900.
- КОСТИЋ, М. *Из историје Срба у Угарској и Аустрији XVIII и XIX века*. Загреб: Просвијета, 2013.
- МИКАВИЦА, Д., Н. ЛЕМАЈИЋ, Г. ВАСИН, Н. НИНКОВИЋ. *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918*. књ.1. Нови Сад: Прометеј – Филозофски факултет, 2016.
- НИНКОВИЋ, Н. *Митрополиј Павле Ненадовић*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2017.
- ПОПОВИЋ, Д. *Велика сеоба Срба 1690*. Београд; СКЗ, 1954.
- ПОПОВИЋ, Д. *Срби у Војводини*. II. Нови Сад: Матица српска, 1990.
- РАДОНИЋ, Ј. *Гроф Ђорђе Бранковић и његово доба*. Београд: Српска краљевска академија, 1911.
- РАДОНИЋ, Ј. Грађа за историју буне Пере Сегединца. *Сјоменик СКА* 59 (1923): 5–59.
- ТОЧАНАЦ, И. *Српски народно-црквени сабори (1718–1735)*. Београд: Историјски институт, 2008.
- ТРИЧКОВИЋ, Р. Српска црква средином XVII века. *Глас* 2 (1980): 61–164.

\*

Az 1720. évi országos összeírás N79

KASER, K. *Slobodan seljak i vojnik, rana krajiška društva (1545–1745)*. I. Zagreb: Naprijed, 1997.



NINKOVIĆ, N. The Rise of a New Center on the Periphery of the Empire through the Influence of the Archbishops of Karlovci 1690-1790. *The Habsburg State-wide and the regions in the Southern Danube basin (16<sup>th</sup>-20<sup>th</sup> centuries)*. Harald Heppner, Goran Vasin and Nenad Ninković (ed.). Wien: New Academic Press, 2020, 25–44.

Dr Nenad Đ. Ninković and dr Isidora G. Bjelaković

LETTERS OF FOUR CAPTAINS FROM THE MILITARY BORDERS OF  
POTISJE AND POMORIŠJE (NATIONAL ARCHIVE IN SZEGED, 1727–1746)

Summary

The paper has prepared for publication the letters of four captains (Pera Segedinac, Arsenije Vujić, Jovan Dumić and Josif Karakasović) from the military borders of Potisje and Pomorišje, which are kept in the National Archive in Szeged (*Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szeged*). The letters were written in the period between 1727 and 1746 in the Serbian language (with rare literary influence) and represent a true treasure since the number of known and preserved letters of these captains is relatively small. In addition to the texts prepared for publication, the paper also the information on the lives and professional careers of these four captains.

*Др Ненад Ђ. Нинковић*  
Универзитет у Новим Саду  
Филозофски факултет  
Одсек за историју  
[nenad.ninkovic@ff.uns.ac.rs](mailto:nenad.ninkovic@ff.uns.ac.rs)

*Др Исидора Г. Бјелаковић*  
Универзитет у Новим Саду  
Филозофски факултет  
Одсек за српски језик и лингвистику  
[isidora.bjelakovic@gmail.com](mailto:isidora.bjelakovic@gmail.com)



КУЛТУРОЛОШКИ ПРИСТУП КЊИЖЕВНОЈЕЗИЧКИМ  
ПРОЦЕСИМА

(Петар Пијановић. *Српска култура у XVIII и XIX веку*. Нови Сад: Матица српска, 2020, 621 стр.)

Петар Пијановић, признати тумач књижевности, књижевни критичар и угледни уредник, последњих се година посветио сасвим новом приступу областима у којима је градио научну и уредничку каријеру. У књигама *Српски културни крући 1900–1918*. (Београд: Институт за књижевност и уметност и Учитељски факултет, 2012), *Српска култура 1900–1950* (Београд: Службени гласник, 2014) и *Анђели и рајници : Стијара српска култура* (Београд: Завод за уџбенике, 2018) ауторова истраживачка перспектива је постала културолошка, што ће рећи нужно интердисциплинарна. Пијановић је као узор за сличан приступ у нашој културологији могао изабрати углавном само *Културну историју Срба* Јована Деретића, али се одлучио на шири приступ од свог великог претходника.

Занимљиво је да истраживањима развоја српске културе од њеног настанка до данас Пијановић у својим монографијама није пришао хронолошки. Стварајући адекватан теоријско-методолошки оквир за истраживања, он је кренуо од збивања у 20. веку, померајући граничну тачку анализираних периода са 1918. године у првој књизи на 1950. годину у другој. Вратио се потом почецима развитка националне културе у средњем веку, историјском периоду који је код нас имао продужено трајање до 18. века, да би сада обимном монографијом *Српска култура у XVIII и XIX веку* круг затворио недостајућом, значајном двоековном кариком. Најновија књига плод је Пијановићевог рада на истоименом пројекту који је реализован у Матици српској од 2016. до 2020. године и отуда је логично да ова угледна кућа буде и њен издавач. Четврту књигу као део шире целине сагледао је и аутор у *Предговору*: „Све четири књиге заједно чине један покушај да се српска култура целовито сагледа у њеном континуитету од најранијих трагова до средине минулог века“ (стр. 7).

Кључни појмови Пијановићевог културолошког теоријско-методолошког оквира (култура, културни круг, културни образац, културни идентитет, културни код, културни корпус) одређени су већ у књизи *Српски културни крући 1900–1918*, у којој су централна језичка питања у првим деценијама 20. века сабрана у потпоглављу *Српски језик и београдски сџил: Језичко као иденитетско ипшћање*. У књизи *Анђели и рајници : Стијара српска култура* примењен је још један културолошки метод: извршена је периодизација старе српске културе у поглављу *Оквири и периодизација српске културе*, а питањима прасловенског језика, генезе словенских народних језика, настанка и функционисања црквенословенског језика и средњо-

вековне диглосије посвећена су потпоглавља *Језик и идентитет*, *Старословенски језик: Почеци писане културе и књижевности*, *Српскословенски и народни језик: Писари, преводиоци и писци* и *Посустајање старог језика и књижевности*.

Пијановић се, дакле, и у претходним монографијама при анализи културних феномена суштински посвећивао и језику као оруђу, али и продукту, културе. Аутор је улогу и значај књижевног језика у културним процесима посебно истицао и у својим интервјуима, а у једном од њих је извучена срж погледа на однос језика и књижевности: „Српска култура је култура памћења, али и култура заборављања. То се посебно добро види у подручју језика. На међи старе и нове културе, током 18. века и касније, постоје стари, тј. српскословенски језик. Губљењем или ’заборавом’ тог језика, готово да је заборављена и стара књижевност на том језику писана. Тачније, ту књижевност данас је могуће читати само у ’преводу’ на савремени српски језик. У томе забораву видим и драму наше културе“ („Географија нам се претворила у усуд“, *Вечерње новости*, 5. 5. 2019, 13). Како је очито у питању феномен који трајно привлачи аутора, управо је улога језика у културолошким процесима онај елемент који нас у приказу нове Пијановићеве књиге највише занима, а циљ је да проценимо функционалност нове контекстуализације постојећих сазнања из историје српског књижевног језика.

У том смислу неопходно је поћи од структуре нове Пијановићеве монографије, која је задржала доста сличности са претходним књигама. Чини је сада пет поглавља: I. *Увод у друштвену историју: Из средње у нови век (9–56)*, II. *Култура у времену (57–116)*, III. *Видови културе (117–569)*, IV. *Две велике епохе: култура и стил (571–585)* и V. *Култура у историји – историја у култури (587–596)*. Прва два поглавља имају функцију проширеног увода у суштину постављених питања јер се у њима полази од елемената друштвене историје, да би се преко одређивања српског културног простора (Сремски Карловци, Нови Сад, Будим, Сентандреја, Беч, Трст, Венеција, Кијев и Темишвар као кључне тачке „културне мапе“, в. стр. 62–75) дошло до *Културе свакидашње животице: приватно и јавно (76–116)*, потпоглавља у којем се акценат ставља на однос између културних чинилаца који су се неминовно међусобно прожмали. „Приватности“ се аутор посветио и у претходној монографији, сагледавајући је, прво, „између паганског култа и хришћанског канона вере“, потом као делу „културе живљења“ у „доба културног процвата“ и, коначно, у потпоглављу *Приватност: Срби између старих образаца културе, Зајда и Леванита*. Исти концепт примењен је и у новој монографији, у којој је полазиште у новој епохи заправо идентитетско: „Садржај приватног живота и његова култура одсликавају идентитет неког народа на који се одређени садржаји и видови приватности односе“ (76). Однос између колективног, регионалног и идентитетског затим се развија на широком подручју културног делања, са основном поставком да су се збивања и догађаји из сфере јавног значајно преламали и одсликавали и у приватном животу.

Управо на опозицији приватно : јавно ваља сагледавати и непреврелу српску језичку ситуацију у 18. и првој половини 19. века. Док је „приватно“ (свакодневна неформална комуникација, приватна преписка, дневници и сл.) махом остало везано за споразумевање на српском народном језику, бурне друштвене промене после Велике сеобе из 1690. године морале су се одразити и на комуникацију у сфери „јавног“, односно у сфери примене књижевног језика. На тој основи изведено је и обимно потпоглавље *Језици и писма (117–163)*, и то као прво потпоглавље трећег поглавља под насловом *Видови културе*. Свестраност Пијановићевог захвата у овој књизи најлакше је илустровати насловима осталих девет потпоглавља из трећег сегмента монографије: Књижевност и позориште, Музичка и ликовна култура, Архитектура и градитељство, Нови жанрови и медији, Култура јавне речи: Листови

и часописи, књиге и читаоци, образовање и наука, Црквеност и духовни живот, Филозофска и естетичка мисао: Нови мислиоци и рани мериоци, Обрасци културе и културне установе.

Из детаљнијег прегледа само трећег поглавља јасно је да је и у овој Пијановићевој монографији једно од централних питања о којима се може много дискутовати питање *селекције догађаја*, односно питање *кријеријума* за њихов одабир. Свака велика синтеза, а Пијановићево дело то јесте, отвара широки простор за потенцијалне расправе о томе које су појаве и који догађаји и личности детаљније анализирали или само поменути, а који су пак изостали. Исто важи и за ауторов избор консултоване литературе. Будући да је ауторов приступ интердисциплиниран, избор монографија и радова из сваке појединачне научне дисциплине подложен је преиспитивању и у контексту *пропорционалности*, и то се неретко сличним поводима и чини. Ако се са ових општих питања сузимо на поглавље о језику, одмах ваља истаћи да се аутор, иако по вокацији није историчар српског књижевног језика, нигде није удаљио од основних постулата ове научне дисциплине, установљених у изабраним капиталним истраживањима Александра Белића, Петра Ђорђевића, Никите И. Толстоја, Павла Ивића, Александра Младеновића, као и у значајним радовима других лингвиста (Питера Херитија и сл.). Ширење истраживачке перспективе Пијановићу је омогућило напуштање уско лингвистичких оквира, па се аутор овде функционално користи и сазнањима историчара друштва (Радован Самаршић, Ђорђе Бубало), историчара књижевности и културе (Јован Скерлић, Милорад Павић, Мирјана Стефановић, Моника Фин, Немања Радуловић), као и књижевних великана (Иво Андрић, Меша Селимовић). Мењајући фокус са лингвистичког на културолошки, Пијановић је различите језичке идиоме који су се налазили и у односу конкуренције и у односу коегзистенције (рускословенски, руски књижевни, славеносрпски, српкословенски, српски народни) сагледао пре свега као оруђа различитих видова српске културе, односно, толстојевски речено – као различите „језике српске културе“. Основу за добро одабрано полазиште чине студије Никите И. Толстоја, а Пијановић је у педесетак страна текста успео да сажме и у културолошкоме кључу правилно протумачи централне језичке и духовне координате у којима су се Срби кретали (Pax Slavia Orthodoxa, Pax Slavia Latina) и најзначајније књижевнोजезичке и књижевне токове у корелацији (смену стилских формација и с њом у вези напуштање барокне и класицистичке триглосије и диглосије) те да исправно позиционира најзначајније личности епоха (Јован Рајић, Захарија Орфелин, Доситеј Обрадовић, Вук Караџић), као и оне веома важне (Христифор Жефаровић, Сава Мркаљ, Лука Милованов Георгијевић и сл.). Са пуно разлога, доста простора посвећено је и реформи ћирилице као једног од централних националног обележја српске културе кроз целокупну њену историју.

Сагледавајући историју српског књижевног језика у социолингвистичком и културолошком кључу, Пијановић издваја и анализира и поједине друштвене феномене који су углавном остајали ван истраживачког поља историчара језика, на пример утицај масонских идеја на књижевнोजезичке процесе у епохи доситејевскога језика (137–138).

За ново издање ове монографије, или за неку нову студију, аутору би се могло сугерисати да се у одабрани теоријско-методолошки оквир могу одлично уклопити у циљу веће информативности и поједине студије Ане Кречмер (пут који истраживача води истим смером као и Никита И. Толстој), Љиљане Суботић и Исидоре Бјелаковић (пут којим су пре њих пошли и Павле Ивић и Александар Младеновић), као и нова лексиколошка и лексикографска истраживања славеносрпског језика (аутора Ане Мацановић, Ирине Цветковић Теофиловић, Милене Зорић и др.) будући да је лексика најбоље огледало културе.

Будући да је књига *Српски културни круи 1900–1918*. заправо „прерасла“ у књигу *Српска култура 1900–1950*, данас можемо рећи да је Пијановићево трокњижје (*Анђели и рајници*, *Српска култура у XVIII и XIX веку* и *Српска култура 1900–1950*) једна културноисторијска целина, што представља јединствен подухват у нашој културологији. Стога би ово трокњижје, уз извесна (не само техничка) усаглашавања између књига, ваљало објавити и као један издавачки пројекат. Тиме бисмо лакше, на једноме месту, и историју српског књижевног језика могли сагледати као континуирани процес у ширем контексту настанка и развоја српске културе, и то пре свега као процес са јасним настојањем да се од времена Светога Саве, преко Доситејевог до Вуковог времена оствари *демокрајизација културе и њисменосији* кроз приближавање језика српске високе културе српском народном језику.

Др Александар М. Милановић  
Универзитет у Београду  
Филолошки факултет  
Катедра за српски језик са јужнословенским језицима  
*aleksandar.jus@gmail.com*

UDC 811.16:929 Krečmer A.(082)(049.32)

## О ЈЕДНОМ БЕЧКОМ ЈУБИЛЕЈУ – ЗБОРНИК У ЧАСТ ПРОФ. ДР АНЕ КРЕЧМЕР

(Jasmina Grković-Major, Natalia B. Korina, Stefan Michael Newerkla, Fedor B. Poljakov, Svetlana M. Tolstaja [Hg.]. *Diachronie-Ethnos-Tradition: Studien zur slawischen Sprachgeschichte, Festgabe für Anna Kretschmer*. Brno, 2020, 366 стр.)

1. У јесен 2020. године, поводом 65. рођендана проф. др Ане Кречмер, дугогодишње професорке Института за славистику Бечког универзитета, објављен је зборник у њену част под називом „Diachronie-Ethnos-Tradition: Studien zur slawischen Sprachgeschichte“. Зборник су уредили академик Јасмина Грковић-Мејдор, проф. др Наталија Б. Корина (Наталња Б. Корина), академик Стефан Михаел Неверкла (Stefan Michael Newerkla), проф. др Фјодор Б. Пољаков (Федор Б. Поляков) и академик Светлана М. Толстаја (Светлана М. Толстая). Уз краћи приказ научне биографије Ане Кречмер, Зборник обухвата двадесет и четири научна чланка на руском, немачком, српском и пољском језику.

2. Прво поглавље, *Прилози словенској етнолингвистици* (Beiträge zur slawischen Ethnolinguistik, стр. 3–141), садржи једанаест радова. Оно започиње чланком истакнутог етимолога и српског академика Александра Ломе *Реч из сребрної доба. О означавању сребра у ђерманском, балтичком и словенском* (*Ein Wort aus der Silberzeit. Zur Bezeichnung des Silbers im Germanischen, Baltischen und Slavischen*, стр. 3–31), који се бави етимолошком подлогом речи којима се у различитим језицима означава појам „сребро“ и поседује изразито интердисциплинарни карактер. Нарочито је занимљива веза коју аутор успоставља између различитих метала и назива цивилизацијских раздобља (златно доба, сребрно доба итд.), као и његово даље залажење у митологију (уп. фусноту 1). Садржајно он нуди преглед дотадашњих

тумачења језичког порекла наведене речи, уз закључак о њеном могућем извођењу из термина историјски коришћених за означавање сребрног новчића као предмета.

Потом следи чланак водећег представника пољске етнолингвистичке школе и професора Лублинског универзитета, Станиславе Њебжеговске-Бартмињске (Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska), под називом *Црвена јабучица ѓперезана у крст*... *Моишв дељења и даровања јабуре у ѓексијовима пољској фолклора (Czerwone jabłuszko przekrojone na krzyż... Motyw dzielenia się i obdarowywania jabłkiem w tekstach polskiego folkloru*, стр. 33–46). Посвећен варијантама култа јабуре у пољској традицији, он наглашава његову вишезначност и означава ово воће као симбол остварене љубави, просидбе, здравља, плодности и слично. Наведени култ посматра се у раду у ширем контексту концепције језичке слике света, која притом стоји у корелацији са етничком културом.

Прилог академика Љубинка Раденковића, познатог представника српске етнолингвистике и водећег стручњака за словенску демонологију, *О једном оишћесловенском фолклорном моишву: бабица ѓорађа ѓавола (Об одном общеславянском фолклорном мотиве: повитуха принимает роды у чертей*, стр. 47–55), бави се сујевјерним веровањима везаним за бабице. Овај феномен, присутан код највећег броја словенских народа, углавном је одређен веровањем у присуство „нечистих сила“, а чланак представља синтетички текст различитих доступних тумачења.

Аутор следећег приказа јесте суоснивач и тренутно водећи представник руске школе етнолингвистике, светски познат етимолог и члан Руске и Српске академије наука – Светлана М. Толстаја (Светлана М. Толстая). Њен рад *Ваща милосић и моя худосић*<sup>1</sup> (стр. 57–63) посвећен је изразима који су некада означавали поштовање или самоунижење, у дијахронијском аспекту. На грађи *бересијяные ірамоти*ки из старог Новгорода разматра се најранија забележена употреба епистоларне етикетне титулатуре (ауто)номинације. Тако су „милость“ и „худость“, заједно са другим *nomina qualitatis/nomina abstracta*, у овом чланку посматрани кроз призму своје значењске еволуције.

Следи чланак Олге Белове (Ольга Белова), познатог руског етнолингвисте, и Владимира Петрухина, стручњака за старију етнокултурну историју Словена и Руса, *‘Наздравље!’ [ѓишћолоѓија и ѓеоѓрафија леѓендарне ѓриче] (‘Будь здоров!’ [типологија и географија легендарног сюжета]*, стр. 65–75). У раду се преплићу етнолингвистички и етнокултурни приступи грађи, на примеру источнословенских народних обичаја везаних за феномен кијања. Иза њих, према ауторима, стоје два типа народних веровања – жељење доброг здравља и призивање неког свеца, при чему аутори групишу и анализирају њихове појединачне сачуване варијанте.

Аутор рада *О еѓнолиниѓисѓичкој иниѓерѓреѓиацији конѓейѓа ЕВРОПА (К еѓнолиниѓисѓической иниѓерѓреѓиацији конѓейѓа ЕВРОПА*, стр. 77–88) јесте проф. др Војцех Хлебда (Войцех Хлебда), представник синхронијског правца пољске етнолингвистичке школе, чији се радови последњих година углавном базирају на тзв. културним концептима и који се, поред осталог, бави тзв. културом „непамћења“. У раду се тумаче разлике у перцепцији овог концепта, са фокусом на оне настале размишљањем у оквирима националних држава, а у односу на шире европске заједнице, попут нпр. Европске уније. Предмет критичког осврта аутора су такође и одреднице које Европу као континент карактеришу, у идеолошком, политичком, територијалном, религиозном и многим другим аспектима.

<sup>1</sup> Ради се о непреводивом наслову, како се у даљем тексту чланка предметом истраживања испоставља управо промена значења појмова „милость“ и „худость“.

У раду једног од уредника Зборника, фразеолога проф. др Наталије Б. Корине (Наталья Б. Корина), *Значај дијахронијској и ареалној њрисџиуа фразеолоџкој еџимологији (Значение диахронического и ареального подходов во фразеологической этимологии*, стр. 89–101) скреће се пажња на битност укључивања ове две перспективе у фразеолошку анализу, при чему се даје преглед дотадашњих доприноса на овом подручју. Закључно су наглашене предности историјско-етимолошког проучавања фразеолошких конструкција, не само у контексту сродних већ и генетски несродних језика у ситуацији контакта.

Рад проф. др Александра Мајорова (Александр Майоров), познатог истраживача историјских региолеката, пре свега на примеру пословне руске писмености XVII и XVIII века у Бајкалском региону, носи наслов *Језички њорџиреџ носџиџеља забайкалској реџиолекџа XVIII века: фонетџске одлике (Языковой портрет носителя забайкальского региолекта XVIII в.: Фонетические черты*, стр. 103–115). У раду се даје приказ фонетског упоришта једног региолекта на основу доступне грађе из наведеног периода, што представља битан допринос како у светлу историјске дијалектологије, тако и у погледу развитка методолошког апарата за анализу стандардне текстовне грађе. Објекат анализе је регионална варијанта језика нижих и средњих друштвених слојева, као и оригиналних текстова локалних писаца.

Чланак московског етнолингвисте, проф. др Јелене Узењове (Елена Узенёва), *О језику буџарских муслимана северне Грчке (О языке болгар-мусульман Северной Греции*, стр. 117–127) пружа преглед проблематике везане за заједницу Помака, (бугарских муслимана) у северној Грчкој. У тексту је приказан историјат изучавања ове теме, при чему ауторка, познати стручњак за ову етничку групу и њен језик, након давања општерелевантних података, износи резултате анкете спроведене у оквиру теренских истраживања, која се тиче осећаја идентификације припадника са својом заједницом или њиховог става о језичком питању и употреби.

Још једном мањинском језику, овог пута лужичкосрпском, посвећен је рад немачких сорабиста Лужичкосрпског института у Будишину, проф. др Томаса Менцела (Thomas Menzel), др Јане Пињосове (Jana Piňosová) и др Јане Шолчине (Jana Šolcína) *Лужичкосрпџски џколски сисџем у Чехословачкој 1945–1950. као џрилоџ одрџању и сџандардизацији лужичкосрпџској језика (Das sorbische Schulwesen in der Tschechoslowakei 1945–1950 als Beitrag zu Spracherhalt und Standardisierung des Sorbischen*, стр. 129–141). Он се дотиче посебних школа за Лужичке Србе на матерњем језику, створених у кратком периоду након Другог светског рата. Систематски се излажу дотадашњи резултати истраживања (које је и даље у току), а који обухватају дванаест спроведених интервјуа са некадашњим ученицима, на основу којих се може стећи утисак о функционисању ових школа, језичкој политици и, у крајњој линији, њиховом значају за положај лужичкосрпског као мањинског језика.

Допринос др Александре Плетњове (Александра Плетнёва) поетски је назван *‘Додџрујуџи уснама њене брадавице...’: доџиља у дореволуционарној Русији (‘Ее сосџцы губами теребя...’: кормилица в дореволуционной России*, стр. 144–159) и бави се култом наведеног занимања у домену руске историје и културе. Ауторка, познати истраживач црквенословенског и руског језика, осврће се пре свега на слику и феномен дојиље као социјалне групе, чврсто везане за више класе руског друштва у прошлости. Рад пружа одговоре на питања попут њене улоге и статуса у породици, или разлога за постојање ове професије у дијахронијској перспективи (одн. социјалне детерминанте дојења).

3. Други део зборника, *О џексџовном наслеђу Православне Славџје (Zur Überlieferungsgeschichte der Slavia Orthodoxa*, стр. 163–242), обухвата шест радова, чија



се тематика дотиче старе православне писмене традиције. Он почиње чланком *О чишћању сѣаробуѣарских најѣииса ѣѣћинскоѣ манастѣира Креѣчца (К прочтению древнеболгарских надписей Крепченского скального монастыря*, стр. 163–184) познатог руског медијевисте и текстолога др Романа Кривка (Роман Кривко), у којем се аутор бави сведочанствима из једног од средњовековних манастира на североистоку данашње Бугарске. Приступ има интердисциплинарни карактер – на основу анализе реконструишу се како лингвистички (изговор написаног текста), тако и културно-историјски аспекти (непознати делови црквене историје).

Кратак, али веома занимљив допринос италијанског медијевисте проф. др Виторија Томелерија (Vittorio Springfield Tomelleri) *О ѣреводу ѣеолошки неѣреводивоѣ: Дмѣтриј Герасимов и Филиокве (Zur Übersetzung des theologisch Unübersetzbaren: Dmitrij Gerasimov und das Filioque*, стр. 185–192) тематизује контроверзни Филиокве, на позадини институционалних разлика православља и католицизма. У том се контексту приказује један од покушаја превода са латинског на рускоцрквенословенски језик, редак у Московској Русији тога доба, као и начин на који је Дмѣтриј Герасимов (Дмитириј Схоластик), руски дипломата и тумач, заговорник европске ренесансе у Русији у XV веку, успео да у свом преводилачком задатку „направи компромис“ и избегне нетачности.

Једну умногоме сличну тему обрађује чланак белоруских медијевиста – проф. др Але Кожинове (Алла Кожинова) и др Јелене Суркове (Елена Суркова) – *Библѣјски ѣревод у свеѣлу дијакроније: О ѣреводима Књѣѣ о Јову у Великој кнежевѣини Литѣванији (крај XV–XVI в.) (Библѣјский перевод как диахронный: О переводах Книги Иова в Великом княжестве Литовском [конец XV–XVI вв.]*, стр. 193–204), посвећен дијакронијској транслатологији. И он се бави техником превођења Светог писма старијег доба и пружа увид у једну од књига Старог завета, Књигу о Јову, и варијанте њених библѣјских превода у наведеном периоду на територији Велике кнежевине Литваније, подручја још увек слабо проученог у историјској славистици. И сама тема превода Светог писма од нарочите је важности за подручје православног словенства. У чланку се долази до битног закључка да се преводи углавном разликују у оним аспектима који дозвољавају упливе појединих светоназора конкретних преводаца. Од важности је и културни контекст у којем су преводи којима се овај рад бави настали – Велика кнежевина Литванија била је поликонфесионално, полијезичко и поликултурно подручје, са видљивим утицајима реформације (преводи Светог писма представљају један од њених централних идеолошких постулата).

Белоруски слависта, проф. др Јелена Руденка (Елена Руденко) последњих година све активније се бави писменим традицијама управо на подручју поменути Велике кнежевине Литваније, а у зборнику учествује са радом *Рани документи Јуѣозаѣадной Руса (Ранние грамоты Юго-Западной Руси*, стр. 205–217). У њему се у најбитнијим цртама излаже средњовековно писмено наслеђе настало на источнословенском простору некадашње Пољско-литванске државне заједнице. У том контексту се ауторка бави језичким особеностима сачуваних текстова, у којима идентификује белоруске и украјинске елементе, те на крају позива на посматрање дате територије као засебног културног и историјског ареала.

Поглавље о Православној Славији заокружују два чланка српских филолога. Истакнути истраживач славеносрпске писмености – проф. др Исидора Г. Бјелаковић, свој допринос под називом *О фонолошкој сѣрукѣјѣѣри ћириличних докумената Националног архива у Сѣѣедину (1711–1750)* (стр. 219–230) посвећује језичкој анализи до данас недовољно проученог корпуса „пословноправне кореспонденције“ – овде на грађи одабраних извода из Сегединског архива из прве половине XVIII века. Нагласак се при томе ставља на атрибуцију различитих елемената њиховог језика

(српскословенских, рускословенских, руских, српских народних). Показано је како, почевши од 1730-их година, језик докумената трпи промене – од готово искључиво народног он прелази у језик мешаних народних и рускословенских елемената, који ауторка коначно назива славеносрпским.

Рад српског медијевисте, проф. др Томислава Ж. Јовановића, *Повесѝ ѝророка Јеремѝе ѝрема два срѝска ѝрейѝса из Народне библиотеке у Бечу* (стр. 231–242) посвећен је апокрифној књижевности. Наведени апокриф у српским преписима сачуван је у две варијанте. Фокус рада лежи на другој варијанти и упоредној анализи три њене подверзије, од којих се две налазе у Бечкој, а једна у Народној библиотеци у Београду (под називом Коришки пролог). На крају рада даје се приређен текст потпуне верзије апокрифа из Бечке библиотеке, са краја XV или почетка XVI века.

4. *Кулѝурне инстѝиѝуције, ѝрелажење ѝраница, миѝрације* (Kulturelle Institutionen, Grenzüberschreitungen, Migrationen, стр. 245–366) назив је закључног поглавља зборника, које садржи седам чланака. Истакнути аустријски слависта и члан Аустријске и Српске академије наука проф. др Герхард Невекловски (Gerhard Neweklowsky) у свом раду *Коѝѝѝарова научна виђења и Франц Миклошѝч* (*Kopitars wissenschaftliche Ansichten und Franz Miklosich*, стр. 245–257) испитује могућа подручја утицаја Јернеја Копитара на Франца Миклошича, једног од оснивача словенске филологије и првог професора славистике на Бечком универзитету. Установљена је условљеност Миклошичевих научних виђења, поред осталог у погледу вредности народног језика, основа балканолошке науке и балканске језичке заједнице, као и некада популарне идеје о „старословеначком“ као најстаријем словенском језику.

Допринос професора Бечког универзитета и члана Аустријске и Чешке академије наука Стефана Михаела Неверкле (Stefan Michael Newerkla) *Ирски пог О'Рајли и њеѝова ѝовезаносѝ са Аусѝѝријом и Русијом* (*Ог Ноиноѝ сина Јафеѝа до рускоѝ националноѝ ѝесника Пуѝкина*) (*Das irische Geschlecht O'Reilly und seine Verbindungen zu Österreich und Russland [Von Noahs Sohn Jafet bis zum russischen Nationaldicher Puškin]*, стр. 259–279) представља увид у историју једне од најразгранатијих ирских племићких породица и одабране изводе из живота њених припадника, те њихових повезница са остатком света. Фокус је постављен на руским и аустријским везама ове династије, у част Ане Кречмер, како аутор на крају текста и сам наводи.

Даље у зборнику Александар Кравецки (Александр Кравецкий), познати истраживач црквенословенског језика и историје, иступа са занимљивим радом необичне тематике (којом се овај аутор, иако на другачијој грађи, већ бавио), под називом *Кулинарсѝво и социјална дисѝѝѝлина: ѝројекаѝ Јелене Молоховеѝ* (*Кулинария и социјалное дисциплинирование: проект Елены Молоховец*, стр. 281–295). Чланак је посвећен некада веома популарној ауторки најзначајније књиге-кувара у царској Русији, *Поклон младим домаѝицама* (*Подарок молодым хозяйкам*). Кравецки даје приказ стваралаштва Јелене Молоховец, прожет идејама које она, као припадник конзервативне струје друштва и убеђени православни верник, у оквиру наведеног кувара, али и у другим својим мање познатим делима, заговара.

Рад америчког русисте и стручњака за књижевност руске емиграције Андреја Устинова (Андрей Устинов) *Нови Жил Верн' Мсѝѝслава Добужинскоѝ* (*Новый Жюль Верн' Мстислава Добужинского*, стр. 297–309) бави се најбитнијим биографским моментима из живота руског уметника у емиграцији, укључујући бројне информације познате нам из његове приватне преписке. Устинов се закључно осврће на стваралачки опус Добужинског, са фокусом на делу „Наутилус“, датом интегрално у тексту чланка.

Допринос др Ане Хулч (Anne Hultsch), проучаваоца модерне словенске књижевности, *Акаџовџина. Дихотомије у Школи за бугале Саше Соколова (Akavščina. Dichotomien in Saša Sokolovs Škola dlja durakov*, стр. 311–328), такође је инспирисан темом емиграције, а предмет анализе чини познати роман савременог руског аутора Саше Соколова. У чланку се представља дихотомни принцип који прожима ово дело, уз примену Кантовог виђења појма дихотомије, који у закључку кулмира установљењем „неправилног“ принципа подељености мотива у роману. Тако ауторка у њему препознаје поједине дихотомне паралеле, у књижевности већ стандардне, као што су град-село, трајно-пролазно и сл., али и бројне мотивске неуједначености које доприносе разградњи устаљене праксе уметничког стварања.

Сличан тематски правац, овог пута једним историјским изводом из сведочанстава „пређених граница“, прати и Марина Сорокина, истакнути истраживач научника руске емиграције, у свом раду *Словачко путовање Романа Јакобсона и Иље Еренбурга (1928. г.) (Словацкое путешествие Романа Якобсона и Ильи Эренбурга [1928 г.]*, стр. 329–344). У центру пажње је Роман Јакобсон, касније један од оснивача Прашког лингвистичког кружока, а у датом моменту политички изасланик, одн. совјетски чиновник у Чехословачкој. Још увек сасвим непознат широј јавности, он се овде посматра као пратилац писца Иље Еренбурга на његовом путовању кроз Словачку, а предмет посебног интересовања јесте његов извештај написан тим поводом, који се може наћи приређен на крају рада.

Зборник заокружује чланак проф. др Фјодора Пољакова (Федор Поляков), водећег светског истраживача културе руске емиграције, *На њоченима руској црквеној живоји у Београду: Ауџобиографско сведочанство њојојереја Пејтра Беловидова (1933. г.) (У истоков русской церковной жизни в Белграде: Автобиографическое свидетельство протоиерея Петра Беловидова [1933 г.]*, стр. 345–366). Рад је посвећен личности протојереја Беловидова, оснивача прве руске цркве у Београду, Храма Свете Тројице на Ташмајдану. У раду се наглашава и њен значај као средишта руске емигрантске културе и руске православне црквене заједнице у дијаспори, све до 1945. године, нарочито јаке у Краљевини Југославији, после Октобарске револуције па све до краја Другог светског рата.

5. Закључно, при осврту на све доприносе зборника „Diachronie-Ethnos-Tradition: Studien zur slawischen Sprachgeschichte“, важно је приметити шароликост заступљених тема и велики број укључених радова, те нагласити мулти- и интердисциплинарне приступе који га карактеришу. Као такав, он представља заиста вредно дело, које прати широк дијапазон тема обрађених у вишедеценијској научној каријери свог јубилара.

Александра Ј. Гајић  
Бечки универзитет  
Филолошко-културолошки факултет  
Институт за славистику  
aleksandragagic@gmail.com

## О ПАЛЕОГРАФСКИМ ОДЛИКАМА ЋИРИЛИЧКИХ ДОКУМЕНАТА XVIII В. ИЗ БОКЕ КОТОРСКЕ

(Вања Станишић. *Ћирилички документи XVIII века из Бокe Кошорске*. Едиција Славистички списи. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 2020)

1. У издању Савеза славистичких друштава Србије, у оквиру едиције Славистички списи, објављена је књига Вање Станишића *Ћирилички документи XVIII века из Бокe Кошорске* (Београд, 2020).

Публикација представља оригиналну студију у којој се, на основу рукописне грађе из Бокe которске и Старе Црне Горе, анализира смена српског пословног писма руским скорописом на преласку из средњовековне епохе у нову (осамнаестовековну). Истраживање је спроведено на репрезентативном, добро избалансираном корпусу српске рукописне писмености 18. века, уз кратак, али илустративан и веома информативан осврт на ситуацију у 17. столећу. Поред графичких и ортографских одлика наведене грађе, аутор своје минуциозне коментаре употпуњује успутним, али важним подацима о језику анализираних докумената, чиме се указује на неодвојиву везу језика и писма у текстовима овог профила.

2. Публикација В. Станишића *Ћирилички документи XVIII века из Бокe Кошорске* конципирана је као збирка текстова која обухвата централну студију (*О палеографским одликама ћириличких докумената XVIII века из Бокe Кошорске*), табеларну систематизацију словних облика у анализираној грађи (*Развој словних облика у ћириличким документима XVIII века из Бокe Кошорске и Старе Црне Горе*) и приређена издања рукописа који су били подвргнути анализи (*Документи из манастира Савине; Документи из других архива*).

2.1. У првом поглављу *О палеографским одликама ћириличких докумената XVIII века из Бокe Кошорске* аутор даје детаљан опис графичких и ортографских карактеристика рукописне грађе из 17–18. века с простора Бокe которске и околине. Посебну пажњу аутор посвећује анализи прелаза са српског пословног писма (брзописа) на млађи руски скоропис уочавајући структурне односе у графичком систему који су пратили наведену смену.

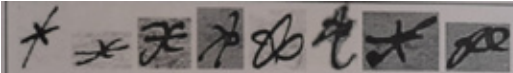
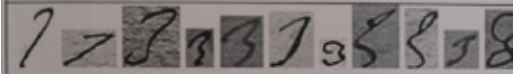
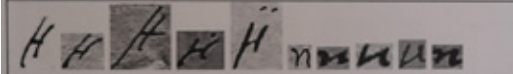
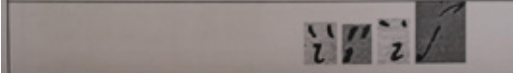
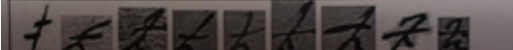
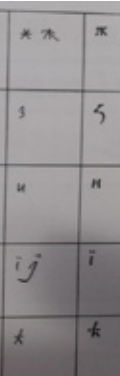
Уз богате илустрације, којима аргументује наведене односе доводећи их у везу са статусом адресаната, њиховом конфесијом и сл., аутор уз кратко увидно објашњење о настанку ћириличног брзописа или пословног писма, прати смену средњовековне српске дипломатске минускуле с краја 17. века новијим руским скорописом. Будући да наведено српско пословно писмо карактерише потпуно упрошћавање словног инвентара и његово свођење на штокавску фонолошку структуру, уз функционално препознавање фонеме /j/ и њено доследно бележење графемом <и>, аутор овај систем назива „протовуковском ортографијом“ (нпр. *прѣднѣсѣдѣ, конѣнѣ, здѣнѣвѣ. ѣ и сл.*; стр. 8), у оквиру којег долази до тзв. функционалне емаципације јоте, која ће своје графичко осамостаљивање доживети нешто касније „функционалним преображајем других слова“ (8).

Прелазак са домаћег пословног писма на црквенословенски скоропис посвећен је у текстовима с почетка 18. века, при чему аутор истовремено указује и на

разлоге наведене смене – одлазак Турака с простора Боке которске и културни замах манастира Савине као „расадника“ новог типа писма. Ове промене, очекивано, нису имале карактер радикалног реза, него фазичну интонираност и постепено прелаз са старијих графематских стилизација на новије, те са једног система на други. Посебну вредност у овој студији представља уочавање везе језика и графиције, те аутор – приликом анализе писама која отварају нову епоху грађанице – истиче да је реч о текстовима писаним на мешовитом, славеносрпском језику, и то већ од 1717. године (11), чиме се још једном потврђује поставка о ранијој генези овог типа језика у рукописима (чак неколико деценија пре његове инаугурације у штампану продукцију друге половине 18. века, насталу под окриљем просветитељства).

Истим методом, уз приказивање кратког садржаја рукописа и уочавање везе статуса адресанта и адресата са графицијско-ортографским проседеом, анализирају се документи све до 1802. године, чиме се добија јасна слика о развоју графицијског система у области Боке которске и околине током 18. века. Овај вид анализе, у којој социолингвистичка компонента представља недовољиви методолошки сегмент, показао се у потпуности оправданим, чак неопходним за објективно сагледавање графицијско-ортографских варијација. У том смислу, релевантно се показује и констатација да се на простору Старе Црне Горе изван црквених кругова током читавог 18. века употребљавало старије домаће пословно писмо, које се тек у извесној мери преливало скорописним валерима новијег типа (22). Сличан вид архаизације показују и документи из Паштровића и грбаљске „комунитади“ 18. века (23).

2.2. Друго поглавље – *Развој словних облика у ћириличким документима XVIII века из Боке Которске и Старе Црне Горе* представља табеларну систематизацију словних облика у анализираној грађи. Аутор овом приликом на изузетно педантан и минуциозан начин нуди читаоцу визуелизацију еволуције појединих словних облика најпре у периоду од друге половине 17. до средине 18. века, а потом и у другој половини 18. века (в. нпр. Сliku 1).

					
---	---	---	---	---	--

Слика 1.

2.3. У последња два поглавља (*Документи из манастира Савине; Документи из других архива*) анализирани рукописи (њих четрдесетак) приређени су транслитерацијом, при чему сваки текст праги и фотографија датог споменика. На овај начин добија се потпуна слика о графицијској структури грађе, изузетно важна за анализу овог профила, која тиме добија и остензивни карактер.

3. Утемељена на релевантним научним сазнањима из палеографије у србистици и русистици, у методолошком смислу одлично постављена, са јасном и аргументованом анализом, публикација *О палеографским одликама ћириличких докумената XVIII в. из Боке Кошорске* представља научно штиво које би могло да добије и статус универзитетског уџбеника на србистичким катедрама, те да у том виду послужи као модел за наредна истраживања рукописне грађе достандардног периода.

Др Исидора Г. Бјелаковић  
 Филозофски факултет  
 Нови Сад  
 Одсек за српски језик и лингвистику  
 isidora.bjelakovic@gmail.com

UDC 94(=163.41)(498.5)(049.32)

## СЛИКА ПРАВОСЛАВНОГ ЖИВЉА У ТЕМИШВАРУ У XVIII ВЕКУ

(Стеван Бугарски. *Први српски мајични њројоколи у Темишвару*. Приредио и дупунке текстове написао Стеван Бугарски. Темишвар: Темпус, 2020, 411 стр.)\*

Као још један вредан допринос осветљавању историјске и културне прошлости Срба на подручју румунског Баната, појавила се књига Стевана Бугарског под насловом: *Први српски мајични њројоколи у Темишвару*, издавачке куће „Темпус“ из Темишвара. Књига представља публикавање до сада необјављених делова рукописа названог „Протокол I 1755“, који се чува у Библиотеци Православне српске епархије темишварске под инвентарним бројем 2932.

Иако је рукопис именован као „Протокол I 1755“, установљено је да је реч о адлигату, у коме се налазе различити записи и документа из периода од треће до седме деценије XVIII века, при чему су овом приликом после тридесетогодишњег проучавања целог адлигата, овде донети „најстарији сачувани подаци о крштењима, венчањима и умирањима при српским парохијама“ (23) – фототипски и транскрибовано.<sup>1</sup>

Књига тако обухвата четири поглавља. Прво поглавље под именом *Присѣју* представља пригодан увод (7–32), док следећа два поглавља садрже издања записа о крштенима из матичног протокола заведеног 1727. године (33–149), односно податке о крштенима, венчанима и умрлима из 1755. године (151–395). Четврто поглавље под називом *Таблични њрељеди* (399–410), садржи корисне прилоге који читаоцу олакшавају коришћење књиге.

\* Овај приказ настао је као резултат истраживања које је подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-9/2021-14/200165).

<sup>1</sup> Остали делови адлигата објављени су раније у периодици или монографским публикацијама и односе се, углавном, на текстове о темишварским епископима, свештеницима и црквењацима Саборне цркве, као и на записе о педагошким и богословским течајима при Епархији, као што је онај о педагошком и богословском течају Теодора Јанковића Мирјевског (21–22).

На почетним странама, у *Присѣуйу*, аутор нас упознаје са историјским приликама у Темишвару, који је 1716. године потпао под аустријску власт, од када почиње да се развија у прави европски град. Придат аустријској администрацији, Банат је уклопљен у правни и управни систем, у коме су „тачна евиденција и статистика биле на истакнутом месту“ (8). Управо из тога доба потичу и први пописи домаћинстава и обавезно уписивање крштених, венчаних и умрлих, тако да се из XVIII века чувају и први сачувани матични протоколи српског становништва. У уводном делу аутор читаоца упознаје и са изгледом самог изворника грађе, који има укупно 216 листова, при чему записи не иду строго хронолошким редом. Како је циљ аутора био да се издају само подаци о матичним „догађањима“, издвојени су подаци о крштенима, венчанима и умрлима који у адлигату постоје у оквиру два различита протокола: први је заведен 1727. године при цркви Светога Георгија, по наређењу митрополита Мојсеја Петровића, а други је заведен 1755. године при Саборној цркви Вознесења Господњег, по наређењу митрополита нишког и епископа темишварског Георгија Поповића. У самом адлигату протоколи су повезани обрнутим редоследом, а има и записа који одступају од наведених хронолошких оквира: најдаљи запис односи се на 1724, а најближи на 1838. годину. Из непознатих разлога цео рукопис добио је име „Протокол I 1755“. Приликом приређивања, међутим, грађа је изложена тако да се најпре дају подаци о крштенима из протокола заведеног 1727. године, а потом подаци о крштенима, венчанима и умрлима из протокола заведеног 1755. године, док се унутар самих протокола није преправљао поредак уписа. Рукопис је пренет фототипијом и транскрибовано, при чему се аутор, углавном, држао начела транскрипције која се примењују на текстовима XVIII и XIX века, уз неке изузетке. У том смислу скрећемо пажњу на приређивачеву свесну одлуку да приликом транскрипције текстова не врши једначење сугласника по звучности (31), као и на термин *словенизам* (30), који са овим фонетизмом није уобичајен у домаћој лингвистици.

Сама грађа заузима централни део књиге и изложена је, као што је већ речено, у другом и трећем поглављу (33–395), што је у складу са напоменама о два различитим протоколима. Представљање најпре записа из хронолошки гледано старијег протокола методолошки је оправдано, као, уосталом, и принцип по коме се у редослед белешки у оквиру једног протокола није дирало. Сваки запис дат је фототипски с леве стране, док се транскрибовано доноси са десне стране. Овако представљени подаци о крштенима, венчанима и умрлима при српским парохијама од треће до седме деценије XVIII века дочаравају слику тадашњег патријархалног православног живља у Темишвару. Поред бројних ономастичких података,<sup>2</sup> који заслужују посебну пажњу, протоколи сведоче о различитим занимањима ондашњег становништва Темишвара и његове околине, од којих су данас многа потпуно ишчезла. Тако сазнајемо да је поред *берберина*, *злашара*, *зигара*, *ковача*, *кочијаша*, *цићлара* и *снајдера*, било и припадника *бузацијској* (*бузација* – „онај који прави пиће бозу“), *каймаџијској* (*каймаџија* – „онај који израђује покриваче или јоргане“) или *чизмеџијској* заната. Посебно скрећемо пажњу на занимање *лакеј* („униформисани слуга у богатијим кућама“), које указује на социјалну раслојеност друштва у коме су се господа ословљавала као *јосиодари*, а женске особе као *јосиоже*. У овим записима откривамо и велико поштовање према институцији кумства, иначе уобичајено у српском народу, будући да су имена кумова редовно белажена, а судећи према именима као *Франц Ферхежд*, *Кограј Немец* и сл. кумовали

<sup>2</sup> Само међу крштенима забележено је преко 170 различитих мушких и женских имена, при чему су најфреквентија имена *Јоан/Јован* и *Марија*.

су и они који нису били православне вере. Велики углед уживали су и свештеници, те се епархијски архијереј ословљавао као *Ѕосѳодин*, а уз владику живели су и чланови његове породице, као и послуга: лакеј, кочијаш, писар, кључар итд. По неки запис открива и трагичну личну судбину: Јо(в)ана која је била осуђена на шест година затвора због тога што је од свога мужа побегла, умрла је у ропству. Тако суви, званични протоколи, читани између редова, „могу да буду и занимљива штива“ (27).

У последњем, четвртом поглављу под називом *Таблични ѓрељегѳи* (399–410), налазе се вредни регистри. Поред имена свештеника који су обављали требе, тј. имена свештеника који су поменути у разним приликама изван богослужења (401–403), ту је и попис имена датих на крштењу (404–406), попис занимања родитеља и кумова (407), као и својеврстан попис географских појмова (408–410) и драгоцен речник страних и ретко употребљаваних речи (399–400).

Овај вредан приређивачки подухват знаменитог Темишварца Стевана Бугарског, поред дванаест година раније издатог путописа Андреја Петковића из 1734. године, представља подстрек за даље проучавање српске културне баштине Срба у Румунији. Први српски матични протоколи, заведени у Темишвару при двама црквама у XVIII веку, као вредан допринос познавању ондашњег живота Темишвара, заслужују подробнију анализу, која не мора и не може бити искључиво лингвистичка.

Др Ирена Р. Цвејковић Теофиловић  
 Универзитет у Нишу  
 Филозофски факултет  
 Департман за србистику  
 Ђирила и Методија 2, 18000, Ниш, Србија  
*irena.cvetkovic.teofilovic@filfak.ni.ac.rs*

UDC 271.222(497.11)-726.1(436-89):929 Nenadović P.(049.32)

## ИСТОРИЈА КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ 18. ВЕКА

(Ненад Нинковић. *Миѳрополијѳ Павли Ненаговић*. Нови Сад – Сремска Митровица: Филозофски факултет – Историјски архив Срем, 2017)

Доцент др Ненад Нинковић, који иза себе има неколико монографија и капиталне књиге српске историографије у коауторству (*Историја Срба у Црној Гори 1496–1918*, са Г. Васином и Д. Микавицом, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, књ 1–2, са Д. Микавицом, Н. Лемајићем и Г. Васином), потрудио се и стручној јавности показао резултат својих вишегодишњих истраживања у вредној и монументалној монографији (уједно докторској дисертацији) о митрополиту Павлу Ненадовићу. Др Нинковић није жалио труда, времена и енергије да кроз архивска истраживања допре до свих појединости живота и вишедедицијског рада великог српског митрополита, кроз чију је биографију аутор писао историју српске цркве и друштва у 18 веку.

Монографија је подељена хронолошки и тематски тако да прати Ненадовићеву биографију врло детаљно. Аутор је у неколико десетина уводних страница



помно писао и анализирао податке о Ненадовићевом рођењу, детињству, монашењу, првим црквеним мисијама и мноштву политичких трзавица којима је био испуњен свакодневни живот Срба у Монархији. Нинковић је искусно контекстуализовао Ненадовића и његов живот и црквену мисију у положај Срба у Монархији, дајући јединствену целину. Тај манир задржао је кроз целу монографију, дајући тиме пуну слику и цео портрет Цркве и Срба у Монархији, што књизи даје још већу вредност. Додајмо томе да је аутор др Нинковић на свакој страници монографије употребео архивска документа на немачком и српском језику, као и сву доступну и релевантну литературу, чиме се употпуњује слике о важној монографији за српску историографију.

Прва велика целина *На њуу ка митрополијском њрону* (стр. 11–79) даје нам податке о породици, детињству, школовању младог Ненадовића, као и његовим првим корацима у црквеној организацији, првим животним проблемима и међуљудским односима које је као млад Егзарх доживео у Митрополији. Пожртвован, истрајан и темељан Ненадовић није штедео снагу ни енергију да покуша да преобрази Цркву као институцију, да се ангажује на побољшању свештеничких прилика, да обезбеди боље школовање монаха или помогне митрополиту Вићентију (1731–1737) да умири сујетне владике. Пут Ненадовића кога су видели као једног од најталентованијих Срба у својој генерацији немоновно је водио ка звању епископа, што ће му и бити прво велико црквено звање у значајној српској епархији горњокарловачкој. Од првог дана после хиротоније од стране патријарха Арсенија Шакабенте 1742, Ненадовић је показао да ће енергично и снажно бранити српске привилегије, завести ред међу свештеницима и монасима, а изузетну амбицију је показивао и ка највишем звању-архиепископа – митрополита, где му је на путу стајао огорчени противник владика Исаија Антоновић. Аутор је нијансирано са много закључака и сликовитих примера описао Ненадовићево епископство, посебно дајући слику антагонизма са будућим митрополитом Антоновићем, који је на трону остао свега неколико месеци. Како је нагласио и сам аутор, пружену прилику после смрти Антоновића, Ненадовић је искористио и управљао српског црквом пуних 19 година. Изборни сабор и дешавања око потврде и устоличења Ненадовића, аутор је представио живописно.

Друга велика целина *Више од архиепископа мање од caput nationis* (стр. 79–171), срж је Ненадовићеве црквене и политичке борбе за Привилегије, али и много шире имајући у виду недаће које ће задесити митрополита по ступању на црквени трон – Кијугова буна, исељавање Срба у Русију, Северинска буна и немири у Славонији. Ненадовић је врло успешно савладао све ове препреке, поставио себе као незаобилазни фактор у решавању српског питања, изградио ауторитет и наметнуо се као кључни човек Срба у Монархији у очима Двора, констатовао је Нинковић, поткрепујући тврдњу стотинама архивских сигнала из Беча, Загреб, Будимпеште и Сремских Карловаца. Период Седмогодишњег рата (1756–1763), довео је до нових притисака на Карловачку митрополију. Реформе које је започео Кауниц дале су повода мудро и рационалном Ненадовићу да на основу учешћа српских граничара у победама аустријске војске тражи од Двора, царице Марије Терезије и барона Бартенштајна поштовање цркве, Привилегија, али и одлучно одбијање свих покушаја Двора да се меша у црквено-канонске послове. Ненадовићева чврста воља, често није наилазила на разумевање високих дворских кругова, а овакво стање потрајаће дуги низ деценија – борба за уступак по уступак, закључио је аутор. Управо реформски напори Марије Терезије да коначно централизује Монархију, да је претвори у ефикасан систем, да је модернизује, о чему детаљно пише аутор, дала је могућност Ненадовићу да наступи као духовни и световни поглавар Срба у Монархији. Овом проблему и овој фази Ненадовићевог живота

Нинковић је поклонио велику пажњу сматрајући га важним за разумевање овог турбулентног раздобља српске историје.

Треће поглавље *Колико воле неуниште верне* (стр. 171–255), аутор је посветио процесу Унијаћења и покушаја Католичке цркве да преотме манастире, цркве, земљу и вернике Карловачкој митрополији против чега се Ненадовић бескомпромисно борио две деценије. На примерима манастира Марче и уније у Жумберку аутор је показао да је Двор уз подршку генерала Петаџија често знао да методом двоструких аршина преобрати под притиском малобројне Србе или им претоме неке од важних светиња. Посебно је симптоматично да су се ови први велики примери могу забележити на територији Хрватске и Славоније што ће посебно имати и симболичког одјека током 19. века. Велики изазов био је и у Арадској епархији где је Ненадовић заједно са владиком Синесијем Живановићем покушавао да православце, врло често Румуне, заштити од напада угарских племића и католичке цркве. Аутор сведочи о овом процесу десетинама архивских сигнатура. Др Нинковић посебно наглашава да је Ненадовић успео да у потпуности заштити Ердељске Румуне и очува њихов верски идентитет и тиме касније омогући стварање модерне румунске нације, иако му Двор није дозволио да трајније веже под своју јурисдикцију ову велику црквену област.

*Еванђелска кројшост крушој ауџо крајше* (стр. 255–371), инспиративан је назив следећег поглавља, у коме се аутор највише бави канонским питањима из историје Карловачке митрополије и важним односима Ненадовића са Пећком патријаршијом и Грцима у Хабзбуршкој монархији. Аутор детаљно, брижљиво, аналитички приступа овој проблематици дајући тачне оцене положаја Карловачке митрополије у православној Васељени. Посебна пажња посвећена је односу Ненадовића према Грцима у Монархији који су се налазили под његовом јурисдикцијом. Ненадовић је чврсто држао канонске принципе и није дозвољавао могућност да му се одлукама државних власти верници отимају што је јасно стављао до знања Двору. На сличан аутор је писао и о обнови српског епископата, мукама које је Ненадовић имао са Двором приликом избора нових владика, истрајност српског митрополита у овим вишегодишњим проблемима, као и тешкоћама унутар самог епископата и трзавицама међу српским владикама. Аутор је писао детаљно и о финансијама Митрополије у времену Ненадовића јасно констатујући да је митрополит оставио пуне касе и мноштво Фондова којима је омогућавао решавање многобројних проблема у црквама, манастирима и тек осниваним школама.

Пето велико поглавље *Орјанизација и реорјанизација у Архигијеџези* (стр. 371–427), открива податке о сређивању верског живота у оквирима саме митрополије Карловачке. Аутор је детаљно анализирао стање ствари у српским манастирима, међу монасима, посебно дајући податке о њиховом образовању, начину живота и мноштву анегдота које су произилазиле из међуљудских односа у монашким заједницама. Сличан манир аутор је применио и у писању о свештницима и њиховом свакодневном животу и огромним настојањима митрополита Ненадовића да стање ствари доведе у ред, да образује монахе и свештенике и да их мотивише да своју службу врше вредно и предано. Ненадовић није штедео времена ни знања да обиђе манастире, разговара са свештеницима и учини све што је могуће да поправи стање ствари и оформи што бољу црквену организацију коју би оставио својим наследницима.

Последње велико поглавље *Да народ умно њољега њреко својих синова* (стр. 427–490) обележено је описима и догађајима последњих година живота митрополита Павла Ненадовића. Аутор даје ретроспекцију Ненадовићевих идеја – оснивања школа, великог труда да се школе одрже, његове велике тежње да се Срби што боље уклопе у систем функционисања Хабзбуршке монархије, потом Ненадовићево

инсистирање на свештеничком познавању теологије и многобројним пастирским посланицама које је годинама писао за своје свештенике и вернике. Теолошка питања била су посебно важна одредница Ненадовићевог управљања црквом. Аутор наглашава да је митрополит посебно поштовао каноне, добро их познавао и чинио све да их приближи свештеницима и верницима као део црквене српске заоставштине. Исто толико енергије и времена митрополит улаже у осликавање цркава, обнову манастира, у стварање српске барокне идеологије ослоњене на традиције средњег века дајући основе за развитак српске националне мисли и идеологије која ће крајем 18. века удахнути живот идеји о обнови српске државе.

Аутор др Ненад Нинковић је књигом о митрополиту Павлу Ненадовићу померио границе познавања црквене историје у српској историографији. У сваком погледу. Изузетном анализом историјских извора, приступом писању књиге, савременом методологијом, познавањем језика извора. Стога књига о митрополиту Павлу Ненадовићу јесте апсолутно незаобилазна када је у питању познавање српске националне историје 18. века, историје Карловачке митрополије и историје југоисточне Европе у периоду када је на трону српских митрополита седео Павле Ненадовић (1749–1768). Књигу из тих разлога препоручујемо на читање са уверењем да је ово вредно дело српске историографије увод аутора у нови велики задатак који ће уверени смо успешно савладати- писање биографије митрополита Стефана Стратимировића.

Др Горан Т. Васин  
Универзитет у Н. Саду  
Филозофски факултет  
Одсек за историју  
goran.vasin@ff.uns.ac.rs

UDC 271.222(497.11)-726.2:929 Popović V.(049.32)

## ВИКЕНТИЈЕ ПОПОВИЋ У БАРОКНОЈ ПРОШЛОСТИ КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ

(Бранислав Тодић. *Ејџиској Викенџије Појовић (1774–1785). Прилој иџторији и уметноџи Врџачко-карансебеџке ејархије*. Нови Сад: Матица српска, 2020)

Развој српског друштва у Хабзбуршкој монархији током 18. века довео је до стварања елите у којој је јерархији припадала посебна улога с обзиром на то да је била носилац и чувар права стечених Привилегијама. Како је одмицало време тако су код српских владика слабили стари, поствизантијски културни утицаји, а јачали нови просветитељски. Једна од личности код које се могу пратити ове промене, био је врџачки владика Викентије Поповић (1711/1712–1785, епископ 1774–1785). Књига о њему из пера проф. др Бранислава Тодића, редовног професора на Одељењу за историју уметности, Филозофског факултета у Београду, представља драгоцен допринос проучавању српске прошлости 18. века.

Досадашњи научни опус проф. др Тодића се може поделити у два хронолошка оквира, с једне стране ту је средњи век, посебно теме из историје уметности Немањинке и државе њихових наследника, а са друге стране, уметност Срба у Хабзбуршкој

монархији у 18. веку, мада ова груба подела не осликава довољно сву ширину тема које су до сада инспирисале његов научни рад. Најновијом књигом којом се представља читаоцима употпуњује знања о српском друштву, цркви, институцијама, прошлости и култури 18. века, кроз студију случаја – живот и рад вршачког владике. То је постигао кроз две целине књиге, првом (стр. 11–169), у оквиру ауторског текста о Викентију Поповићу и другом, аутобиографским извором тј. Поповићевим епископским Дневником богослужења (170–308). У првом делу доноси релевантне историјске податке кроз јасан, прецизан, научно утемељен текст, настао на основу литературе, објављене и необјављене грађе Архива САНУ у Сремским Карловцима и Београду, Архива Војводине и архива цркава у Вршцу. Тај део књиге је подељен на девет поглавља – *Викентије Појовић у манастиру Шишајовцу* (11–37), *Вршачко-карансебешки епископ* (38–62), *Архијерејске њочасћи и искушења* (63–79), *Пасијирска служба* (80–111), *Приложник и књићор* (112–120), *Књићор манастира Шишајовца* (121–137), *Изградња нове саборне цркве у Вршцу* (138–150), *Последње искушење и смрт* (151–163), *Епилој* (164–169). У другом делу књиге, пре текста Дневника богослужења, налази се опис овог рукописа, са свим релевантним подацима о њему. Поред наведеног књига садржи Предговор, Списак извора и литературе, Резиме на румунском и енглеском језику, Регистре, као и Списак илустрација и њихово порекло. У књизи је приказан богат илустративни материјал, како портрети епископа и митрополита, тако и фотографије одежде, црквених грађевина и мобилијара.

Аутор на основу историјских извора пише о Поповићевом животу, указујући где је слика о њему, наративом или недовољним познавањем архивске грађе, била погрешна. Наглашава тренутак када Поповић почиње успон у Карловачкој митрополији, кроз прилику која му се пружила 1734. да у Северинској епископији помаже рад новог владике Симеона Филиповића. Са тим наслеђем Поповић 1739. постаје шишатовачки игуман. Професор Тодић напредак Шишатовца у време Поповићеве управе документује кроз текст о манастиру и његовим ктиторима – Исаковићима, Монастерлијама и Витковићима, српској војној елити из прве половине 18. века.

Карловачки митрополити су пред Поповића постављали све захтевније задатке, који су били врста испита за веће поверење у њега. Ово кулминира у доба митрополита Павла Ненадовића, а аутор је указао управо на чињеницу да је Ненадовић у Поповићу препознао особу која ће спровести у дело његове реформе у сремским манастирима. Зато га поставља 1751. за архимандрита, а 1753. за провинцијала Архидијецезе. Кроз опис Поповићеве делатности као пожртвованог реформатора монаштва, особе која је митрополијски изасланик за смиривање буна у Банији и Славонији, учесник у Фекетиној реамбуацији 1754/1757, изасланик у Костајничкој епархији 1766, администратор Будимске епископије (1767–1768), аутор показује једну страну личности шишатовачког архимандрита, као одговорног, оданог и пожртвованог.

Професор Тодић приказује свет карловачке јерархије и српског друштва и у њему живим тоновима обојено место Викентија Поповића. Види се то кроз причу о привременом губитку утицаја, који се Поповићу десио у време митрополита Јована Георгијевића. Нетрпељивост коју је нови митрополит гајио према свом претходнику и његовим сарадницима није дуго трајала, јер је већ 1773. умро. Аутор тада на виртуозан начин дочарава Синод из 1774. у којем седе све особе које свој успон дугују митрополиту Павлу и које знају да је и Поповићу место међу њима. Нови митрополит Викентије и епископи су познавали Поповићеве квалитете и заслуге, а аутор указује на чињеницу да им он услед својих година неће бити конкуренција и неће угрозити амбиције појединаца да једног дана постану митрополити.

Детаљно је описан Поповићев избор и церемонијал увођења у трон. Такви описи, а има их касније (опрости, деградације, освећења цркава), доприносе занимљивости књиге, и пружају могућност да се кроз њу спозна свет 18. века, што нимало није лако, услед карактера историјских извора из тог периода. Зато ово представља посебан квалитет Тодићевог историописања. Кроз књигу се уочава велика повезаност Поповића са манастиром Шишатовцем. То је видљиво у првом делу књиге, на примеру радова које је у њему спровео до избора за епископа, а још је јасније у делу где аутор пише о времену када је Поповић био епископ јер је тада финансирао изградњу нове манастирске цркве и приложио многе дарове. Поповићево ктиторство предмет је посебног поглавља, а он је, констатује Тодић, у јерархији Карловачке митрополије током 18. века био највећи ктитор. Читаоцима аутор, на тај начин, показује још једну Поповићеву особину и дочарава његове погледе на свет. Види се то посебно када професор Тодић поставља питање, да ли је вршачко-карансебешки епископ усточицавајући Петра Петровића, представника младе образоване генерације српских владика, схватао и видео колико се он разликује од њих. На истом трагу је и констатација да је од свих епископа најближи био владици Јовану Јовановићу.

У приказивању Поповићеве личности аутор није пропустио да опише и његове негативне особине. Док се оне не виде јасно на почетку књиге, у другом делу, а посебно при њеном крају њима је посвећено довољно простора да би се Поповић у потпуности сагледао. Види се то већ у детаљном опису побуне у Вршцу из 1777. Од тог догађаја, када је интервенисала војска и било мртвих, почиње неповерење између епископа и његових суграђана. Иако у изазивању побуне у Вршцу није било кривице владике Поповића, он је из позиције власти сматран одговорним јер није довољно одлучно и пажљиво спровео реформе. Он, који је у доба митрополита Ненадовића био његов ослонац у реформисању манастира и монаштва, сада је виђен као особа која реформе не спроводи енергично. Управо у овом делу професор Тодић указује изванредно на разлике у реформама – оним које је Поповић некада спроводио у Срему и оним које је требало да спроведе у сопственој епархији – констатујући да му је у Срему било лакше, јер се заклањао иза ауторитета Павла Ненадовића, али када је он био ауторитет показао је недовољно спретност.

Негативним особинама Поповића припадале су оне које је аутор описао у последњем делу текста, а које се односе на смрт владике. Види се ту његов тврдиљук и старачка свадљивост подстакнута болестима. Кроз причу о сукобима са вршачким свештеницима и Поповићево несналажење у реформама види се намера професора Тодића да нијансирано прикаже човека изван схематских оквира. У том смислу занимљив је закључак о вршачком епискупу дат кроз призму администрације архимандрита Генadiја Димовића, који је тамним тоновима описао Поповићево вођење епархије и двора. Тај исправни став аутора види се и у писању о усточицењу новог епископа – Јосифа Јовановића Шакабенте 1786. када нико није поменуо његовог претходника Викентија Поповића.

У наставку књиге професор Тодић је донео текст Поповићевог Дневника богослужења који се чува у Архиву Војводине у Новом Саду. Сам документ садржи знатно више података од пуког пописа места у којима је владика началствовао литургијом. Имена свештеника, старост цркава, мошти светаца које су положене у часне трпезе, ко је са владиком саслуживао, само су део информација које овај аутобиографски извор пружа. Подаци из Дневника су често једини документ за неке храмове или један од ретких у којем се помињу одређени догађаји, као нпр. да је владика Петар I Петровић Његош хиротонисан у Саборној цркви у Сремским Карловцима, а не у цркви Св. Петра и Павла, како је то кроз усмено предање ушло у литературу. Аутор је уз све то донео у фуснотама пуно података готово за сваку

личност коју Поповић помиње у Дневнику, те на тај начин извор за читаоце учинио двоструко корисним.

Књига о епископу Викентију Поповићу свим читаоцима може пружити јасну, занимљиву и научно утемељену представу прошлости и културе српског друштва у Хабзбуршкој монархији, а опис епископа Викентија чије је особине, идеје, делатност и стремљења надахнуто приказао проф. др Бранислав Тодић, показује како се и са грађом која је често неинспиративна може написати изванредна књига и читаоцу приближити давно нестали свет 18. века.

Др Ненад Ђ. Нинковић  
Универзитет у Новом Саду  
Филозофски факултет  
Одсек за историју  
nenad.ninkovic@ff.uns.ac.rs

UDC 017.1:091/094(=163.41)(497.11)(049.32)

### НАД КАТАЛОГОМ РУКОПИСНЕ И СТАРИЈЕ ШТАМПАНЕ КЊИГЕ БИБЛИОТЕКЕ „СВ. ВЛАДИКА НИКОЛАЈ“

(Јелена Стошић. *Каталој рукописне и старије шtamпане књиге Библиотеке „Свети владика Николај“*. Ниш: Центар за црквене студије у Нишу, Огранак САНУ у Нишу, Универзитетска библиотека „Никола Тесла“ у Нишу, 2021, 123 стр.)\*

Почетком 2021. године објављен је *Каталој рукописне и старије шtamпане књиге Библиотеке „Свети владика Николај“* аутора Јелене Стошић у издању Центра за црквене студије, Огранка САНУ и Универзитетске библиотеке „Никола Тесла“ у Нишу. Предмет *Каталоја* јесте посебна збирка Библиотеке „Свети владика Николај“ Центра за црквене студије у Нишу,<sup>1</sup> која, иначе, броји преко 4000 књига, а непосредан повод за његову израду представља двадестогодишњица постојања поменутог Центра. Обухватајући овим *Каталојом*, између осталог, и штампане књиге из XIX века на српском језику, уз драгоцене записе који су остављани на корицама или празним странама књига, *Каталој* у великој мери представља допринос аутора резултатима пројекта *Извори за ироучавање српској језика на илујујоистичне Србије у XVIII и XIX веку* (број 0-24-19) при Огранку САНУ у Нишу, чији је руководилац проф. др Ирена Цветковић Теофиловић, а координатор академик Јасмина Грковић-Мејџор.

*Каталој рукописне и старије шtamпане књиге Библиотеке „Свети владика Николај“* садржи неколико целина: *Предговор* (5–9), *Рукописи* (13–14), *Књиге шtamпане у XIX веку* (17–90) и *Књиге шtamпане у XX веку* (93–123). На последњим двема ненумерисаним странама дати су изводи из рецензија.

\* Овај приказ настао је као резултат истраживања које је подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-9/2021-14/200165).

<sup>1</sup> За разлику од осталог библиотечког фонда, старија штампана књига чува се у стакленој витрини и доступна је само за рад у Библиотеци (7).

Из информативног предговора сазнајемо да је велики број књига стигао у Библиотеку Центра за црквене студије као поклон појединаца или као дар Универзитетске Библиотеке „Никола Тесла“ из Ниша, али и путем размене књига, док су неке књиге припадале Цркви добропољској (6–7). Аутор наглашава и да је највећи број књига штампан у Србији, али да има и наслова штампаних у Солуну, Загребу, Љубљани, Москви, Кијеву итд. (9). Највећи број штампаних богослужбених књига, које се налазе у овој издвојеној збирци Библиотеке Центра за црквене студије, штампане су, заправо, у Синодалној печатњи у Москви у XIX веку (9).

Посебно је вредан пажње једини рукопис у *Кайшалоју*, писан српскословенским језиком на пергаменту, који потиче из XIV века, сачуван на само две стране, те представља одломак минеја за октобар, а познат је и под именом *Нишки одломак минеја за октобар* (13–14).<sup>2</sup>

Највећи део *Кайшалоја* заузима опис књига штампаних у XIX веку.<sup>3</sup> Поред једне песме Вићентија Ракића (*Пјесн историческаја о житији свјатаго и праведнаго Алексија, челоџека Божија*, издање из 1808. године), на српском језику (уз употребу тада сасвим уобичајених славенизама), описана су у Каталогу и појединачна дела митрополита Михаила (*Прииче Христове* из 1870. године, *Православни њројоведник* из 1871. године, *Одбрана истине* из 1872. године, *Наука православне хришћанске вере* из 1883. године), затим *Беседе* Животе С. Миловановића из 1879. године, *Историја српске цркве* из два дела Никанора Ружичића из 1893. и 1895. године, *Историја српске православне цркве од њрвијех десетина VII в. до наших дана* архимандрита Нићифора Дучића из 1895. године и сл. Описане су и бројне богослужбене књиге на рускословенском језику, као што су *минеји*, штампани у Москви (1811, 1862), затим *минеји* од јануара до децембра, штампани у Кијеву током 1869. године, *Мјесјачослов*, штампан у С. Карловцима 1861. године, *Часослов*, штампан у Москви 1862. године, *Пенџикосџарион*, штампан у Москви 1865. године, *Окџоих*, штампан у Москви 1867. године, *Служебник*, штампан у Москви 1894. године итд.

Када је реч о књигама из XX века, посебну пажњу привлачи наслов *Енџлеско-српској речника* Ђ. А. Петровића, штампан у штампарији „Велике Србије“ 1918. године у Солуну, као и *Православни црквени календар* за 1944. годину, штампан у Словачкој на рускословенском језику. Овде су своје место нашле и књиге М. Ј. Поповића, члана Нишког црквеног суда, које је он превео са руског језика на тадашњи српски језик.

Осим Државне штампарије у Београду, књиге на српском језику, похрањене у овој посебној збирци Библиотеке „Свети владика Николај“ Центра за црквене студије у Нишу, штампане су и у штампарији А. Пајевића у Новом Саду, као и у нишким штампаријама: Милоша Поповића, Ђорђа Мунца, Саве Раденковића и брата и штампарији „Св. Цар Константин“.

*Кайшалој рукописне и стјарије шџамџане књиге Библиотеке „Свети владика Николај“* аутора Јелене Стошић представља први пут у јавности рукописну и старију штампану књигу ове Библиотеке при Центру за црквене студије у Нишу. Сасвим очекивано, готово сви наслови у овој издвојеној збирци везани су за цркву, било да је реч о богослужбеним књигама или књигама чији су аутори припадници свештенства. Највећи број богослужбених књига штампан је на рускословенском

<sup>2</sup> О тексту одломка в. студију Зорана Ранковића: Нишки одломак минеја за октобар (14. век). *Црквене стјудије* 7 (2010): 239–244.

<sup>3</sup> Један део пописаних књига у *Кайшалоју* припада, према важећим законским прописима у Републици Србији, старој и реткој књизи, тј. књигама штампаним код нас до 1867. године, што чини посебну вредност у оквиру описане збирке.

језику и руском црквеном ћирилицом и потиче из Москве или из Кијева. Један број књига, припада, свакако, старој и реткој књизи, штампаној на српском језику до 1867. године, при чему се као ретко појављује и понеко ратно издање из XX века. Држећи се доследно установљеног начина израде каталожског описа, аутор брижљиво евидентира језик сваке описане књиге, водећи нарочито рачуна о драгоценим записима који често указују и на значајне ванлингвистичке чињенице. Осим што се на овом месту први пут износе подаци о старијој штампаној књизи *Библиотеке „Свети владики Николај“*, дат је и опис поменутог рукописног одломка минеја из XIV века на српскословенском језику, што треба да послужи као подстрек за даља изучавања српског рукописног и штампаног наслеђа на подручју југоисточне Србије.

Др Ирена Р. Цвејковић Теофиловић  
 Универзитет у Нишу  
 Филозофски факултет  
 Департман за србистику  
 Ћирила и Методија 2, 18000, Ниш, Србија  
 irena.cvetkovic.teofilovic@filfak.ni.ac.rs

UDC 811.163.41'276.6''18''(049.32)

## О ПОЧЕЦИМА СРПСКЕ ЛИНГВИСТИЧКЕ ТЕРМИНОЛОГИЈЕ

(Ана З. Мациановић. *Српска језикословна терминологија у 19. веку*. Београд: Институт за српски језик САНУ. Монографије 26, 2018, 394 стр.)

1. Систематском проучавању развоја и конституисања терминолошког система српског језика у 18. и 19. веку, времену када се у Срба постављају основе научне мисли у модерном смислу речи, посвећено је релативно мало пажње. Уз неколико изузетака, углавном су у питању анализе фрагментарног карактера, што је недовољно за сагледавање општег развојног тока терминолошког апарата неке научне дисциплине, а чињеница да србистика до публикације о којој је у овом тексту реч није имала потпун и научно заснован увид у развој лингвистичке терминологије готово се чини невероватном. Имајући наведено у виду, публикација Ане З. Мациановић *Језикословна терминологија код Срба у 19. веку* (у издању Института за српски језик САНУ, 2018) представља изузетан допринос како српској историјској лексикологији тако и терминографији.

Монографија је подељена на седам поглавља (уз низ потпоглавља): 1. Увод; 2. Општи језикословни термини; 3. Графијска и фонетско-фонолошка терминологија; 4. Прозодијска терминологија; 5. Морфолошка терминологија; 6. Синтаксичка терминологија и 7. Закључак. Након наведених поглавља следе Извори, Литература и Регистри.

2. У уводном делу, уз дефинисање основних појмова овог истраживања (терминологије, термина, језикословља, лингвистике), дат је и прегледан текст о језичким испитивањима до 19. века (у европским и словенским оквирима), при чему је посебна пажња посвећена српским књижевнојезичким поставкама, језикословцима и њиховим делима у 19. столећу. Након тога, дат је преглед досадашњих истраживања



језикословне терминологије у страном и домаћем контексту. Уводно поглавље заокружено је јасно формулисаним предметом истраживања и прецизно постављеним задацима. Корпус, који обухвата чак 127 извора из 19. века (око 8000 страница регистрованих у текстовима 42 аутора), веома је добро и крајње педантно осмишљен јер не подразумева само граматике, уџбенике и дела већег обима научног карактера, него и ситније радове научног, публицистичког и есејистичког профила са филолошком тематиком (чланке, полемике, писма и др.), чији процентуални удео износи више од 80% укупног корпуса. Поред тога, изузетно је важно истаћи и да је хронолошки оквир овог истраживачког захвата (1801–1894) изузетно добро постављен, што (уз избор корпуса) указује не само на добро познавање грађе него и на крајњу истраживачку посвећеност и одлично познавање како језикословних прилика тако и литературе 19. века. Анализа је спроведена над 1092 термина из следећих области: наука о језику, грађија, фонетика и фонологија, прозодија, морфологија и синтакса.

4. Централни део публикације дат је у виду описа термилошких јединица забележених у оквиру појединих поддисциплина, дескриптивном методом, уз осврте на ранија истраживања и могуће узоре језикословаца чија су дела анализирана (Атанасија Стојковића, Јована Дошенивића, Луке Милованова, Саве Мркаља, Вука Стефановића, Стевана Стратимировића, Јована Хаџића, Милована Видаковића, Јована Стерије Поповића, Ђуре Даничића, Јована Живановића, Јована Бошковића, Стојана Новаковића, Љубомира Стојановића, и др.). Реч је уједино и о оном сегменту текста у којем се на најбољи начин показује изузетна педантност, прецизност и посвећеност ауторке.

У овом делу публикације описана су следећа поља: општа језикословна терминологија, грађијска и фонетско-фонолошка терминологија, акценатска терминологија, морфолошка терминологија, синтаксичка терминологија. У оквиру сваког од њих анализирани су термилошки системи посведочени у одабраним потпољима, те се у домену опште језикословне терминологије посебно описују термини који се односе на језик и језикословне (под)дисциплине, термини за приручнике о језику, термини за језичке стручњаке. У поглављу о грађијској и фонетско-фонолошкој терминологији анализирају се термини за грађијске системе, термини за графеме и гласове, термини за говорне органе, као и они којим се денотира слог. У сегменту о акценатској терминологији забележени су термини за акценат и његове врсте. Када је у питању морфолошка терминологија, посебна пажња посвећена је терминима којима се именују променљиве и непроменљиве врсте речи, затим терминима за именице, придеве, бројеве, заменице (и њихове врсте), терминима за глаголе и глаголске облике, терминима за прилоге, предлоге, везнике и узвике. Коначно, у оквиру поглавља о синтаксичкој терминологији засебно су анализирани термини за главне и споредне реченичне конституенте.

Иако публикација представља, пре свега, збирку анализа забележеног терминосистема у појединачним делима, што може довести до стереотипности, треба посебно истаћи да је текст изузетно динамичан, писан изграђеним стилем, који вешто избегава све замке могуће монотоније олакшавајући читаоцу рецепцију садржаја, засићеног не само правом бујицом термина забележених у анализираној грађи него и различитим (понекад веома необичним) тумачењима појединих појмова ондашњих језикословаца.

Након фрагментарних описа одређених термилошких поља, која су реализована по принципу *дело* → *рејисирован термилошки систем у њему*, грађа је систематизована, илустрована многобројним табелама и представљена из обрнуте перспективе – од *концепција* ка *термилошком решењу*. На тај начин, читалац

добија јасну слику о термилошким вишеструкостима, фреквенцији, конкуренцији и коегзистенцији појединих термина у системима једног или више аутора, о времену њиховог појављивања и (евентуално) губљења из система. Ради илустрације, на пример, изненађује чињеница да се термин /именица/ први пут у српском језикословљу појавио тек 1860. године, те да су до тог периода за овај појам употребљавани славенизми, посрбице, калкови и домаће речи попут: имја сушществителноје, име сушществително, сушществително име, самоставна ријеч/реч, име и сл. (180–181).

5. Свако поглавље посвећено одређеној лингвистичкој дисциплини заокружено је, дакле, закључним разматрањима, која су обједињена и у финалном поглављу – исцрпној синтези са одговорима на сва питања у вези са пореклом и структуром регистрованих термина, њиховим променама и степеном заступљености на хронолошкој оси, синонимијом и творбеном дублетношћу, конкуренцијом, са улогом појединих културних трудбеника и филолога 19. века у пласирању појединих форми, те са временом формирања и стабиловања терминологије појединих лингвистичких области. Једном речју, у Закључку је дат систематизован, али детаљан преглед развоја српске језикословне терминологије од почетка 19. века (времена када се појављују први описи структуре српског језика, који год да се књижевнојезички идиом подразумевао под српским у то време) до краја 19. века, када се термилошки апарат у основи формирао и стабиловао.

Иако је сваки вид бележења терминсистема једне научне дисциплине у време његовог конституисања изузетно значајан, тип анализе који је дат у овој публикацији, а који у обзир узима релевантан корпус у временском периоду од једног века – представља једини начин да се уоче основни токови не само генезе терминологије дате научне дисциплине (узори, смена термина, њихова структура и појмовна вредност) него и да се маркирају основне фазе у развоју дате науке (појава одређених поддисциплина праћена је, наиме, потребом за номинавањем нових појмова датог научног поља, те прва датирања појединих термина означавају истовремено и време инаугурације дате дисциплине). Кад је реч о историји српског књижевног језика, овакав тип анализе омогућује сагледавање још једне појаве. Полиглосија у књижевном језику Срба 18. и 19. века директно се одражава и на језикословну терминологију, те структура термилошког апарата једног аутора говори много о његовом ставу према тадашњим књижевнојезичким поставкама (славеносрпској, доситејевској или вуковској).

6. Добро утемељена у теоријско-методолошком погледу, са брижљиво прикупљеним примерима из репрезентативног корпуса, уз потпун увид у релевантну литературу, монографија Ане З. Мацановић *Српска језикословна терминологија у 19. веку* представља не само изузетно значајан допринос познавању развоја српске лингвистичке терминологије него и снажан подстрек ка новим истраживањима сличног профила.

Др Исидора Г. Бјелаковић  
 Универзитет у Н. Саду  
 Филозофски факултет  
 Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад  
 isidora.bjelakovic@gmail.com

## ЕДИЦИЈА *ЈЕЗИЧКА БАШТИНА* ОДЕЉЕЊА ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК МАТИЦЕ СРПСКЕ

1. Од 2013. године у оквиру пројекта Матице српске под називом *Писци прег-сїандардної ѡериода срїскої књижевної језика и њихова дела* у едицији *Језичка баштина* излазе приређена издања писаца који су својим радом и делом обележили период који се назива предстандардним у развоју српског књижевног језика. До данас је приређено десет наслова на преко 3000 страна. Сам пројекат темељи се на идеји да се богата књижевна баштина Срба XVIII и XIX веку учини доступном широј читалачкој публици, како српској тако и иностраној, чему увелико доприноси концепт приређивања дела из едиције *Језичка баштина*.

2. Књиге су приређене тако да садрже оригинални текст (на левој страни) прашен транскрибованим текстом (на десној страни). На крају сваке књиге налази се речник непознатих и мање познатих речи.

2.1. У уводном делу сваке књиге дати су основни подаци о животу и раду писца. Ови подаци, осим што служе да нас упознају са биографијом писца, упознају нас са његовим радом и значајем у развоју српске науке и књижевности, као и српског књижевног језика. Кратак историјат о књизи даје нам увид о њеном месту у опусу писца, као и о језику којим је писана.

2.2. Посебан одељак у приређеним издањима бави се напоменама о транскрипцији текстова. Ове напомене уз свако дело нуде различита решења у транскрибовању текстова писаних предвуковском ћирилицом, полазећи од познатих и утврђених правила. Уз одређена транскрипциона решења дате су додатне напомене, у којима се појашњава поступак транскрипције одређене графеме, што је поткрепљено аргументима и примерима из самог текста. Различита транскрипциона решења представљају одличну смерницу онима који се баве или ће се бавити предстандардном епохом. Текстови су транскрибовани савременом српском ћирилицом, при чему су приређивачи, како је то уобичајено при транскрипцији старих текстова, примењивали правила правописа савременог српског језика. Оно што је веома важно истаћи јесте да су студенти који студирају српски језик и књижевност на факултетима у Новом Саду и Нишу кроз предиспитне обавезе били укључени у транскрипцију приређиваних издања. Такав вид ангажовања студената веома је важан сегмент у формирању будућег научног подмлатка у области историјскојезичких проучавања.

2.3. Речник на крају сваке књиге помаже лакшем читању и разумевању текста. Ови речници настали су на основу различитих релевантних речника српског, руског, рускословенског језика, речника турцизама итд. Међу тумаченим речима своје место нашли пре свега славенизми, као специфичан лексички слој, као и речи страног порекла које су биле карактеристичне за лексикон епохе из које приређена дела потичу (интернационализми), али и мање познате личности и географски појмови. Неретко су у тумачењу појмова из различитих струка приређивачи имали и помоћ од стране својих колега из одређене области.

### 3. До данас су приређени и издати следећи наслови:

- 2013: *Јован Хаџић: „Сѿомени из мојега дневника“*. 208 стр. (приредила: проф. др Љиљана Суботић);
- 2013: *Павле Соларић. Кључић у моје земљеописаније (1804)*. 192 стр. (приредила: Исидора Бјелаковић);
- 2013: *Крајка всемирна историја од Георгија Магарашевића, професора*. 348 стр. (приредиле: Јелена Ађиановић и Исидора Бјелаковић);
- 2015: *Алексије Везилић. Крајкоје сочињеније о ѿривајних и ѿубличних дјелах (1785)*. 406 стр. (приредиле: Исидора Бјелаковић и Оливера Обрадовић);
- 2015: *Павле Кенџац. Јесѿесѿвословије (1811)*. 737 стр. (приредила: Милена Зорић);
- 2015: *Сѿефан Живковић Телемак. Прикљученија Телемака. Часѿ ѿрва (1814)*. 630 стр. (приредиле: Ирена Цветковић Теофиловић и Јелена Стошић);
- 2019: *Павле Соларић. Улоѿ ума чловеческоѿа (1808)*. 444 стр. (приредиле: Милена Зорић и Горица Радмиловић);
- 2019: *Лазар Божић. Памјаѿник мужем у славеносерѿском књижесѿву славним в жерѿѿу ѿризнаѿелносѿи и блаѿодаренија (1815)*. 326 стр. (приредиле: Исидора Бјелаковић и Драгана Грбић);
- 2020: *Јован Чокрљан. Оѿледало добродетелѿи и верносѿи или Жалосна ѿрикљученија Драѿољуба и Љубице*. 405 стр. (приредила: Милена Зорић и Маријана Јелисавчевић);
- 2020: *Павле Соларић. Вход к ѿисменици и језикознанију (1831)*. 263 стр. (приредиле: Исидора Бјелаковић, Александар Милановић и Јасмина Миливојевић).

На основу наведених наслова може се приметити да су она жанровски разноврсна и да обухватају дела књижевног, научног и административног стила.

3.1. Једна од првих издатих књига јесу *Сѿомени из мојега дневника* Јована Хаџића, једног од најобразованијих Срба у XIX веку, оснивача Матице српске и њеног првог председника. Из уводног дела сазнајемо да су *Сѿомени из мојега дневника* политичко-аутографске белешке, које је Хаџић објављивао у *Оѿлегалу срѿском* у осам свезака. Веома је важна напомена Љ. Суботић, приређивача овог издања, која најбоље описује издавање старих дела у транскрибованом облику: „Приређивач не сме интервенисати у језик тих [старих] текстова. Језик старих текстова мора остати аутентичан, сачуван са свим својим посебностима, својим архаизмима и дијалекатским односно регионалним језичким карактеристикама идиолекта њихових аутора. Интервенције се могу вршити, дакле, само на писаном плану језика његовим осавремењавањем (што транскрипција и јесте), али не и на плану његове граматике“ (стр. 15).

3.2. Из уводног дела приређеног издања књиге из области географије и картографије под називом *Кључић у моје земљеописаније* Павла Соларића сазнајемо да ово није у потпуности оригинално дело. Реч је о преради дела немачког географа Адама Кристијана Гаспарија. Значај овог дела огледа се у томе што у њему аутор даје своје ставове о језику (в. стр. 13). Текст је писан доситејевским типом језика, уз употребу славенизама.

3.3. *Крајка всемирна историја* Георгија Магарашевића представља историјско дело у коме је дат преглед светске историје од најстаријих времена до времена у коме је живео њен аутор. Реч је о научно-популарном делу, писаном доситејевским језиком.

3.4. *Крайкоје сочињеније о њривајних и њбличних дјелах* (1785) Алексија Везилића представља двојезично издање, које садржи оригинални текст, писан немачким језиком, и превод на рускословенски језик, који је и транскрибован у приређеном издању. У питању је прво издање овог дела. Реч је о збирци „образаца за писање докумената из домена пословно-правне писмености, јавне и приватне кореспонденције“ (стр. 13). Приређивачи посебно истичу драгоценост текстова-модела које ова књига садржи за будућа истраживања у домену лингвистике текста.

3.5. Дело *Јесѿесѿвословије* Павла Кенгелца из области природњачких наука писано је, како из увода сазнајемо, рускословенским језиком. Његов аутор имао је циљ да читаатељ упозна са законима природе, али и да их поучи славјанском језику. Ово дело наишло је, што сазнајемо из увода, на оштру критику Стевана Стратимировића. У предговору *Јесѿесѿвословију*, како приређивачи наводе, аутор даје свој став о славеносрпском језику, истичући да се пише по правилима баба Смиљане.

3.6. Непосредан повод за објављивање првог дела приређеног романа *Прикљученија Телемака* била је двестота годишњица од његовог објављивања, како истичу приређивачи. У питању је превод са француског на српски језик, који је својевремено због својих поука и порука био веома радо читан код Срба. Посебно је истакнут значај овог и других превода са француског језика за увођење француске културе и цивилизације у српско друштво XIX века. Језик овог романа близак је народном, како су проучаваоци утврдили, али су у употреби били и славенизми, који су посебно објашњени у речнику на крају издања.

3.7. *Улої ума человеческоїа* Павла Соларића је превод филозофског дела Карла фон Екартсхаузена са немачког језика. Осим превода оригиналног дела, у књизи се налазе и Соларићеве допуне, у којима се разматрају просветитељске идеје и дају промишљања о језику. Посебно се истиче идеја о потреби писања граматика и речника јер представљају ризнице у којима се чува језик. Зато, како приређивачи наводе, на крају књиге Соларић даје речник непознатих речи. Будући присталица Доситејевих идеја, језик књиге је доситејевски.

3.8. *Памјатник мужем у славеносерѿском књижесѿвѿу славним в жерѿвѿу ѿризнаѿелности и благодаренија* Лазара Бојића издат је 1815. године и представља, према речима приређивача, „својеврстан резиме једне епохе, показатељ духа једног времена и каталог најсветлијих тачака српске књижевности Века светлости“ (стр. 10). Бојовићева књига посвећена је Јовану Рајићу, Доситеју Обрадовићу, Григорију Трлајићу и Атанасију Стојковићу. Одабир дела Лазара Бојића представља начин да се отргне заборава не само заборављено име његовог аутора већ и оних којима је подигао споменик својим делом, што посебно истиче у уводном делу Д. Грбић, један од приређивача.

3.9. Иако данас заборављен, Јован Чокрљан био је популаран писац у првим деценијама XIX века, како стоји у уводу приређеном издању. Његов први роман *Огледало добродетелѿи и верности или Жалосна ѿрикљученија Драгољуба и Љубице*, писан доситејевским језиком, имао је велики број пренумераната. Одабир овог дела за приређивање у оквиру едиције *Језичка баѿѿина* покушај је приређивача да се не дозволи „да га заборав прогута“ (стр. 16).

3.10. Још једно дело Павла Соларића нашло је своје место међу приређеним издањима у едицији *Језичка баѿѿина*. У питању је *Вход к ѿисменици и језикознанију*. У уводу приређивачи дају филолошки профил Павла Соларића, са посебним освртом на структуру постхумно објављене Соларићеве граматике.

4. Објављивањем наведених дела, која су настајала у предстандардној епохи развоја српског књижевног језика, она су се приближила савременим читаоцима и истраживачима, пре свега нелингвистима. Поред издатих дела приређивачи ревностно раде на приређивању нових издања. Ова едиција је врло важна у расветљавању једне епохе којој је у историјскојезичким истраживањима у новије време посвећена већа пажња, као и у чувању сећања на писце који су је обележили својим радом и делом.

Др Јелена М. Стојић  
Универзитет у Нишу  
Филозофски факултет  
Депарتمان за србистику  
jelena.stosic@filfak.ni.ac.rs

UDC 811.163.41'373.46:528"17/18"(049.32)

## ТРАСИРАЊЕ НОВИХ ПУТЕВА У ПРОУЧАВАЊУ ИСТОРИЈЕ СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

(Исидора Бјелаковић. *Терминологија код Срба у 18. и 19. веку*  
(*математичка теорија и кариографија*). Нови Сад: Два пера, 542 стр.)

О детаљнијем проучавању славеносрпског језика обично се говори од објављивања значајних студија Александра Младеновића, а потом и његових научних следбеника. Као најдиректнији резултат овог суштински колективног истраживачког напора видљив је читав низ тематски и структурно сродних монографија о језику „предвуковских“ књижевника и публициста (аутора Александра Младеновића, Јована Кашића, Александра Албина, Јована Јерковића, Питера Херитија, Јуханија Нуорлуота и Љиљане Суботић), али и стотине радова у периодици.<sup>1</sup> На одређене ограничености значајног Младеновићевог теоријско-методолошког приступа језику славеносрпске епохе прве конкретне примедбе почела је стављати Ана Кречмер у већем броју својих радова. Како је време одмицало, све се више увиђало да *метод ујийника*, како се Младеновићев модел анализе углавном називао, има мањкавости пре свега у сфери односа према *лексци*, односно да лежи у чињеници да је овај метод углавном игнорисао *стил* којим је текст писан и *жанр* којем припада. Друго велико ограничење домета Младеновићевог метода наметнула је поставка у којој је акценат у истраживању стављан на графију, ортографију, фонетику, фонологију, морфонологију и морфологију, док су творба речи, синтакса и лексика биле запостављене, сведене на потврђивање истих црта задатих упитником. Како је и пројекат израде речника славеносрпског језуика у Матици српској углавном стајао у месту, упркос добрим програмским текстовима који су тим поводом написани, проучавање славеносрпске лексике каскало је за проучавањем других језичких нивоа. Било је, наравно, и позитивних искустава. Врло вредан

<sup>1</sup> Требало би, ипак, напоменути да се у монографијама Х. Куне, Ј. Нуорлуота и А. Милановића фокус полако помера са филологије на лингвистику, па поглавља о стилу, лексици и синтакси добијају подједнаку пажњу.

допринос историјској лексикологији и лексикографији у другој половини 20. века дали су речници Велимира Михајловића (*Грађа за речник старих речи у његовом њероу*, I–II, 1972–1974, и *Посрбице од Орфелина до Вука*, I–II, 1982–1984) и монографија Светозара Стијовића о Његошевим славенизмима у функцији пещичке лексике (*Славенизми у Његошевим пещичким делима*, 1992).

Вероватно централно лексиколошко питање епохе, питање стварања терминологија, остајало је тако по страни упркос појединим мањим студијама које су у средиште доводиле термилошке делатности Друштва српске словесности или индивидуалне напоре надарених појединаца у овој области. Зато је потпуно нов пут у изучавању предстандардне епохе српског језика трасирала Исидора Бјелаковић монографијом *Терминологија код Срба у 18. и 19. веку (мајематичка теорија и кариографија)*. Монографија је настала на основи докторске дисертације коју је ауторка одбранила годину дана раније.

Исидора Бјелаковић, као историчар српског књижевног језика, последњих година постепено уводи нове путеве у тумачењу славеносрпског језика, првенствено његове граматичке и лексичке структуре, његове генезе и развоја. Формирана у оквирима новосадске лингвистичке школе, под менторством Љиљане Суботић као предметног професора којем је била асистент, она се већ на првим научним скуповима и у првим радовима почела издвајати иновацијама у традиционалном приступу који је баш у Новом Саду утемељио Александар Младеновић, настављајући тиме новим путем којим је пре ње већ кренула и њена менторка. За разлику од Љиљане Суботић, која је такође докторирала на језику писца (*Језик Јована Хаџића*), Исидора Бјелаковић се већ у докторској дисертацији, а потом и у књизи, окренула не само лингвистички но и културолошки вредном питању стварања српске терминологије.

Неопходно је на почетку сагледавања ове монографије истаћи да је грађа ексцерпирана из дела научног карактера и уџбеника писаних различитим језицима. Ауторка каже да су дела писана „на руском књижевном, доситејевском и српском језику“ (стр. 5) и то у периоду од 1783. до 1867. године. То значи да је у питању време које обухвата, према Толстојевој периодизацији, „чист“ славеносрпски период, потом период конкуренције норми, али и вуковски период (под којим овде подразумевамо време после 1847. године). У веома информативној и прегледној *Речи ауторке* (5–6) одређен је и метод анализе: „Забележен термилошки регистар упоређен је како са ситуацијом у савременом термилошком систему стандардног српског језика тако и са стањем у нашој средњовековној терминологији, како би се утврдило да ли је и у којој мери постојао континуитет у датим термилошким системима“ (5). Критеријуми за класификацију грађе имају пуну теоријску утемељеност и нужну међусобну усклађеност, па је тако она распоређена и анализирана „са обзиром на (1) порекло, (2) структуру, (3) степен ванконтекстуалне транспарентности, (4) присуство синонимије и (5) семантичког варирања“. Укрштање етимолошких, деривационих и семантичких критеријума у анализи овде није недостатак већ неопходан поступак да би се грађа расветлила из свих релевантних углова.

Циљеви истраживања смештени су у шири културноисторијски контекст, а нарочито су подвучена инсистирања на утврђивању језичких и ванјезичких мотива за „протекцију“ једног од термилошких конкурената: „Истраживање је спроведено и ради утврђивања основних праваца развоја, смена, узора и, евентуално, времена стабилизације термилошког система из ових дисциплина. Посебна пажња посвећена је утврђивању разлога за фаворизовање једног и потискивање других термина током анализираниог периода.“

Ауторкина сажета *Уводна реч* као прецизна мапа води нас потом кроз монографију чврсте структуре. Књига се састоји од четири велике целине неједнаког

обима: I. *Теоријско-методолошки оквир истраживања* (11–35), II. *Анализа* (36–192), III. *Речник* (193–476) и IV. *Закључак* (477–490). Следи још и обимна „Литература“ (491–510), *Прилози* (511–514), *Табеле* (515–540) и *Summary* (541–542). Како научни узуси налажу, у првом поглављу се одређује појам *џеоџрафије* и описује њен развој, затим се дефинишу предмет, корпус и задаци истраживања, да би се пажња усмерила на појмове *џермин* и *џерминолоџија*, уз детаљан опис развоја терминологије код Срба и истраживања овог лексичког слоја у 20. веку. Како је ово било пионирско дијахронијско термилошко истраживање ове врсте код нас, ауторка је првим поглављем одговорила на многа општа питања на која потоњи истраживачи исте области нису више одговарали и убудуће неће морати да одговарају.

Корпус за анализу износио је 4.000 страна, а већ смо истакли да је језички заправо хетероген: *Вјечни календар* Захарија Орфелина писан је руским књижевним језиком, док су уџбеници из 60-их година 19. века писани „на српском народном језику“ (16)<sup>2</sup>, односно на вуковском језику. Сви други уџбеници и монографије писани су „доситејевским типом књижевног језика“, под којим ауторка подразумева, преузимајући одређење Ирене Грицкат, „нижи слој славеносрпског“ (15), уз одлично запажање „да је већина аутора сматрала да пише на српском народном језику“ (16), засновано на цитатима из дела П. Соларића и В. Булића.

У другом поглављу извршена је класификација термина према пореклу са четири основне категорије: а) речи страног порекла (интернационализми, германизми, талијанизми, латинизми, турцизми, грецизми, хунгаризми и галицизми), б) славенизми, в) славеносрбизми и(ли) књишке речи и г) термини домаћег порекла (настали терминологизацијом лексема општег лексичког фонда, творбом или калкирањем). При стварању оваквих класификација ауторка није деловала само као терминолог већ и као историчар српског књижевног језика. Тако је она морала прецизно одредити и статус славенизама и славеносрбизама у својој подели: „Славенизми и славеносрбизми припадају посебној, прелазној категорији и немају статус посуђенице: славенизми јер укључују и део лексике средњовековног наслеђа, а хибриди – будући да представљају творевине настале међу изворним говорницима српског језика на подручју шумадијско-војвођанског дијалекта. С друге стране, не може се говорити ни о домаћој лексичкој модели јер модели по којима су славеносрбизми настајали укључују и низ несрпских језичких црта“ (38).<sup>2</sup>

За историчаре књижевног језика посебан значај имаће управо поглавље о славеносрбизмима, који су типични симболи читаве епохе, а он се огледа не само у чињеници да „ниједан наведени славеносрбизам није регистрован у RJAZU“ (53) већ и у бројности оваквих термина, којих има готово шездесет (*времеојределеније*, *времечисленије*, *дуџокружје*, *равноноћје*, *међуџредел* итд.). Велику пажњу треба и у будућим сличним истраживањима посветити и методолошки осетљивим питањима терминологизације општелексичког фонда (*век*, *џод*, *џодина*, *џодишњи*, *дан*, *дневни*, *зайџад* и сл.), а нарочито оним примерима у којима је дошло до „семантичког варирања њиховог примарног значења“ у термину (*вече*, *вешар*, *исџок* итд.), заснованим на механизмима метафоре и метонимије (55–56). Коначно, ауторка је покренула и треће велико питање термилошке неологизације у овом периоду, питање калкирања. Овом недовољно истраженом поглављу дериватологије код нас ауторка је пришла веома опрезно, како се и мора чинити због недостатка података из сродних анализа, а међу новије „потпуне калкове и полупреведенице“

<sup>2</sup> На сличан начин статус славенизама одредио је и Живојин Станојчић у средњошколској граматици српског језика (Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Грамаџика српској језика*, Београд: Завод за уџбенике, 2020).



она сврстава примере као што су *Животињски круї, видокруї, врући њојас, њојли њојас, зайаго-јуџозајаг* и сл. (60–62). Занимљив је овде ауторкин закључак да је немачки језик у анализираној терминолошкој области „имао далеко већи утицај код Срба као језик узор у процесима калкирања и семантичког посуђивања, него у процесима директног позајмљивања“ (64), што барем делимично демантује некадашње закључке Далибора Брозивића.

Исидора Бјелаковић, узимајући параметар структуре као критеријум, говори о „једночланим терминолошким јединицама“ (*хемисфера, хоризонї, карџа, дан, век, вече* итд.) и „вишечланим терминолошким јединицама“ које имају структуру именичких синтагми (*земљејисна наука, јужни њол, њолукружїје Земље, среда земној круї, сунцејоврџано коло Козероїа, њовраїни круї Козероїа* и сл.). У анализи структуре вишечланих термина морала се посветити и проблему реда речи, као и статусу јединица са истим лексичким елементима, али и њиховим различитим редоследом (66–69), што је била карактеристика стила епохе. Овакв неопходан граматички приступ ауторку води даље ка потпоглављу „Морфосинтаксичка обележја појединих термина и стање у стандардном српском језику“ (73–84), у којем се анализирају одређена морфолошка и морфосинтаксичка одступања у односу на савремено стање.

Стилу читаве епохе одговара и обиље дублета и синонима у области терминологије, које Исидора Бјелаковић анализира у потпоглављу *Синонимија* (132–139). Аутор овога приказа управо феномен *конкуренције* сматра централним стилистичким, али и књижевнојезичким феноменом читаве „предвуковске“ епохе, те издваја и ово поглавље као угледно и у теоријско-методолошком уоквиравању семантичког феномена и у микроанализима конкретних лексичких јединица (*геоџрафија : земљејознање : земљејис, њол : обрїї, зениї : наџїеменик, меридијан : њодневница* итд.).

Добро методолошко решење јесте и двосмерно поређење анализираних термина: са српском терминологијом 13–18. века (140–148), али и са савременим стањем (149–192). И док се приказивачу ове књиге као историчару језика прво поређење чини делотворнијим, колеге „синхроничари“ логично су се више посветиле другој паралели, презентованој у обимном потпоглављу *Процеси у формирању џерминологије*.

Форму теоријско-методолошког рама има и уводни сегмент трећег поглавља, именован као *Исџоријски џерминолошкї речник* (193–197), у којем се прави дистинкција између термина *дијахронијски речник* и *исџоријски речник* према Згустиној поставци, а потом се и експлицитно постављају круцијална питања за монографију: „(1) где је граница између синхронијског и дијахронијског (историјског) речника? (2) Да ли је историјски речник једнојезични или двојезични речник? (3) Које је намењен историјски терминолошки речник? (4) Које лексичке јединице имају статус термина? (5) Да ли аутор овакв речник треба да посматра очима лексикографа или терминографа односно да ли терминографија треба доследно да примењује методе и правила традиционалне лексикографије или не? (6) Како утврдити границу између терминолошког и нетерминолошког дела лексикона у историјском корпусу?“ (194). Начелни одговори на постављена питања потом су преточени у речник, којем претходе потпоглавља *Лексикоџрафска обраџа* (198–216), у којем се детаљно описује изглед лексикографског чланка, и *О џранскрипцији* (216–257), у којем се, полазећи од базичних знања о тадашњој графичкој и ортографији и идући од дела до дела из корпуса, успостављају правила транскрипције.

Обимни речник (259–476), који је због богатства грађе могао бити и засебна публикација а не само треће поглавље монографије, прате и функционалне, заправо неопходне илустрације. Техничка решења речничких чланака су прегледна и функционална. Иза одреднице дате масним словима следе граматичка информација,

различите граfiјско-ортографске форме термина у угластим заградама, дефиниција штампана курзивним словима, синоними тј. еквиваленти, колокације и хронолошки поређане потврде. Лепши и детаљнији опис речничког чланка даје сама ауторка (202–216).

Објавивши обимну монографију, Исидора Бјелаковић је, као својевремено и Александар Младеновић својом монографијом *О народном језику Јована Рајића* (1964), поставила нове стандарде у писању монографија из области историје књижевног језика. На ползу србистике, убрзо после монографије Исидоре Бјелаковић појавиле су се и две нове монографије из области дијакхронијске лексикологије и лексикографије. У питању су књиге Ане Мацановић (*Српска језикословна терминологија у 19. веку*, 2018) и Милене Зорић (*Славенизми у раним драмама Јована Сџерије Појовића*, 2018) које на сличном трагу третирају исти период развоја српског књижевног језика. Овим монографијама ваља придодати и огледну свеску *Речника славеносрпског језика* (прир. Исидора Бјелаковић, Ирена Цветковић Теофиловић и Александар Милановић, 2017), као и вредну књигу Рајне Драгићевић *Српска лексика у прошлости и данас* (2018), да би се закључило како је историја српског књижевног језика током претходних година већ добро трасирала путеве истраживања српске лексике у предстандардном периоду. Наведеном процесу Исидора Бјелаковић дала је јасно препознатљив печат.

Др Александар М. Милановић  
Филолошки факултет

Катедра за српски језик са јужнословенским језицима  
*aleksandar.jus@gmail.com*

UDC 811.163.41 Karadžić V. S.(049.32)  
811.163.41'36"18"(049.32)

## ВУКОВ ВЕК – ОД ДОСИТЕЈЕВСКОГ СЛАВЕНОСРПскоГ ДО ВУКОВскоГ СТАНДАРДНОГ ЈЕЗИКА

(Александар Милановић. *Вуков век*. Београд: Чигоја штампа, 2019, 344 стр.)

**0.** Године 2019. у издању Чигоја штампе појавила се монографија *Вуков век* Александра Милановића. Ова књига представља кохерентну збирку од 20 научних текстова, у којима аутор представља пут развоја и прогреса српске језичке и културне баштине од првих Вукових филолошких активности 1814. до стања у стандардном српском језику стотину година касније. Већина ових чланака претходно је објављена у часописима и зборницима радова у периоду од 2001. до 2018. године. Поједини текстови су у овом издању технички и терминолошки уједначени, прерађени и проширени, а оно доноси и два нова, за ову прилику сročена рада.

**1.** Деветнаест прилога разврстано је према тематским оквирима у четири групе, а након сваког од њих налазе се спискови коришћених извора и литературе. Овим целинама претходи опсежан синтетички уводни текст *Први Вуков век* (стр. 9–55), кључан за разумевање концепције и композиције књиге.

1.1. Први део овог прилога односи се на успешну *језичку стандардизацију*, те аутор анализира свих њених 10 фаза, које је у својој *Социолингвистици* описао

М. Радовановић. Она започиње Вуковим планирањем корпуса, *селекцијом (огабирањем)* српског народног језика и његовог источнохерцеговачког дијалекта ијекавског изговора, уз фолклорни језик (стр. 11). У *Српском рјечнику* читаоцима је понуђена *дескрипција (описивање)* народне лексике, док се у *Српској грамањници*, која речнику претходи, налазе „напомене нормативистичке природе, као и контуре концепције стандардног језика“ (стр. 12), што води ка будућој *кодификацији (иритисивању)*. Ипак, имајући у виду да је Вукова рана кодификација донела и нека помало ригидна решења, аутор у многим његовим потоњим делима препознаје поступке *елaborације (развијања)* језичке норме (поједини Вукови радови и на екавици, удвостручавање лексичког фонда у другом издању *Српског рјечника* итд.). Упркос свему, *акцијација (иривајање)* Вуковог стандардног језика, запажа аутор, „текла је споро и постепено“ (стр. 18), те је у Србији тек након 1868. године извршена *имплементација (иримењавање)* вуковског стандардног језика у аутентичном графичко-ортографском лику (стр. 20), а затим је уследила и *експанзија (ширење)* вуковског језика по Србији, и територијално и социјално. *Култивацијом (неговањем)* језичке норме у 19. веку бавиле су се српске културне, просветне и научне институције, док се непрестана *евалуација (вредновање)* вуковског језика вршила кроз бројне полемичке расправе, најпре Вукове, а затим и Даничићеве. *Реконструкција (иривајање)* норме, тј. идеја о реформама које ће допринети „опћенитој“ односно „опћеној правилности“ започета је 30-их година 19. века, најпре враћањем фонеме /x/ и у домаћим речима, а затим и Вуковим одустајањем од јекавског јоговања у групама /тј/ и /дј/.

1.2. Други део овог систематичног уводног текста аутор посвећује разбијању предрасуда и отклањању недоумица које се и данас срећу у литератури о Вуковом језичко-реформаторском раду. Примера ради, аутор истиче Вуково „завидно познавање славеносрпске узусне норме и јасно филолошко расуђивање о функцији и пореклу лексичких славенизама у српском језику“ (стр. 27), те зато предрасудом назива становиште да Вук, услед слабијег образовања, није добро познавао руско-словенски и славеносрпски, те да је стога за основицу стандардног језика одабрао прстонародни језик.

Аутор затим смешта Вукову језичку реформу у контекст европског романтизма, посебно истичући немачки утицај. Он запажа да су Вукове полемике довеле до поетичких и стилских промена у српског култури, изнедривши Вука као утемељивача полемичког и есејистичког стила, а евидентан је Вуков утицај и на српске романтичаре.

Епоха „београдског стила“, с краја 19. и почетком 20. века, донела је, према запажањима аутора, одређене промене у погледу књижевника према канонизованом вуковском језику, а оне су се огледале у модернизацији и интелектуализацији стандардног језика у српској престоници, чему су највише допринели Вукови следбеници Ј. Бошковић и Ј. Живановић, као и књижевни критичари С. Вуловић и Ј. Неђић.

Овај обимни уводни прилог закључен је ауторовим запажањима да је српски стандардни језик у првих стотину година, иако еволуирао на свим нивоима језичке структуре, „задржао вуковски идентитет“, те се, нпр., Вуков *Српски рјечник*, настао пре два века, и данас чита без већих потешкоћа (стр. 48). Тако је, закључује аутор, читава српска филологија остала на Вуковом и вуковском путу током првих стотину година, а и након њих (стр. 48).

2. Прву тематску целину чини пет радова, посвећених почецима Вукових филолошких активности, и она је насловљена *Вуково деловање уочи реформе*.

2.1. У првом раду, *Рана Вукова језичка свест и сѣајѣу славенизама (1814–1818)* (стр. 59–73), аутор се бави синтезом раних Вукових филолошких мисли, установљава сличности и разлике између прокламованог и манифестног, с једне стране, и реализованог, с друге. Он сагледава функцију и фреквенцију славенизама у контексту стила и жанра, те на такав начин одређује рану Вукову језичку свест о руском, рускословенском и славеносрпском језику, односно о статусу славенизама у будућем стандардном језику.

2.2. Други текст у овој скупини, насловљен *Акѣуелносѣ Вукових раних ѣо-лѣда на фонѣјско-фонолошкѣ сасѣав срѣјскоѣ књижевноѣ језика (1814–1818)* (стр. 75–86), сагледава Вукове ставове о фонетско-фонолошком саставу српског књижевног језика у периоду када је Вук још увек лутао за филолошким решењима, тражећи поуздане критеријуме у постојећој литератури, али и у анализи српске језичке ситуације.

2.3. Рад *Значај Вукове Писменице (1814)* (стр. 87–97) на једноме месту доноси све релевантне информације о првој граматичкој српског народног језика. Аутор полази од општепознатих констатација (да је теоријско-методолошки оквир дескрипције српске граматике Вук преузео од А. Мразовића, да му је приликом њене израде веома помогао Ј. Милованов итд.), а затим анализира *Писменицу* на језичко-стилском плану, с посебним освртом на графичко-ортографски ниво и статус и функцију славенизама у овоме делу.

2.4. Наредни чланак нешто је уже тематике, а његов наслов гласи *Језичко-сѣјилска анализа Вукове ѣосвеѣје у Писменици (1814)* (стр. 99–115). Аутор нарочиту пажњу посвећује Вуковој графичко-ортографској норми у посвети *Писменице* (нпр. графичко решење за фонему /j/, морфонолошки правопис, удвајање графема, употреба узвичника иза вокатива усред реченице, састављено писање енкликтика итд.), морфолошким карактеристикама (нпр. употреба лексикализованих партиципа), синтаксичким особеностима (нпр. барокна реченица), лексички (нпр. статусу славенизама и њиховом посрбљавању, позајмљеницама итд.), жанровској норми и сл. На крају текста аутор прави паралелу између Мркаљевог посвете у *Салу дебелиа јера* и Вукове у *Писменици*.

2.5. Последњи у овом тематском блоку чини рад *Вуков славеносрѣјски ѣексѣј* (стр. 117–126). Овај рад биће вишеструко користан студентима србистике, јер на једноме месту отклања недоумице које се могу јавити у вези с појмом *славеносрѣјски језик*. Аутор најпре пружа одговоре на питања о времену настанка и нестанка славеносрпског језика са српске књижевнојезичке сцене, појашњава Ивићев термин *досѣјевски језик* и диференцира га у односу на *славеносрѣјски*, а затим наводи и анализира најважније карактеристике *славеносрѣјског ѣексѣја* (славеносрпска ћирилица, морфонолошки правопис итд.).

3. Друга тематска скупина у овој књизи, *Вуков нормѣјивсѣјички развој*, садржи четири рада. Прва два се односе на Вуков *Срѣјски рјечник*, трећи на Вукову улогу у једној од две најзначајније српске научне институције у првој половини 19. века, док четврти говори о утицају народних приповедака које је објавио Вук на српску прозу у 19. веку.

3.1. У чланку *Вуков Срѣјски рјечник из 1818. ѣодине: ѣрве афирмѣјивне јавне реакције* (стр. 129–135) аутор анализира позитивне критике српских интелектуалаца у ондашњој периодици на прво издање Вуковог речника.

3.2. Прилог *Вукова улоја у сиварању риболовне терминологије у Српском рјечнику (1818)* (стр. 137–153) доноси информације о лексици из сфере риболова која је нашла своје место у првом издању Вуковог речника (нпр. слатководне рибеље врсте: *кечија, мрен, шаран*; кулинарски облици *сомовина, икра*; именовање процеса и алата: *алас, рибар, мрежа, удица* итд.). Аутор бележи и лексеме које се нису нашле у *Српском рјечнику* из 1818. (нпр. *смуђ, шкрје, бућкало, йловак*), а затим прави паралелу са другим, обимнијим издањем речника из 1852. године.

3.3. У уводном делу наредног рада, *Вук Караџић у друшћиву српске словесности* (стр. 155–170), описан је статус Вука и вуковаца у овој научној институцији, изнети су узроци за такав статус, а потом је пажња посвећена Вуковим активностима у Друштву које су биле мање истицане у досадашњим истраживањима.

3.4. Аутор у тексту *Језичко-стилски уиџијаји народних йриповедака на српску йпрозу у 19. веку* (стр. 171–181) указује на податак да су се језичко-стилски квалитети народног приповедања, које је несумњиво прошло кроз Вуков филтер односно кроз извесна уједначавања, одразили на фолклоризацију писане прозе, као и на смену стилских формација у опусу појединих писаца (попут Ј. Суботића), тј. на њихов прелаз са класицизма на романтизам.

4. Наредна целина такође садржи четири чланка и носи наслов *Вукови истјомишљеници, следбеници, йрошћивници*. У овој групи своје место нашао је текст о реформаторском раду Ј. Милованова, затим чланак који представља један друкчији осврт на 1847. преломну годину у историји српске културе током које је Вуков стандардни језик одное неформалну победу, потом рад о стандарднојезичкој ситуацији у београдској периодици средином 19. века и прилог о стилистичкој анализи једног лексичког слоја – позајмљеница – у *Мемоарима* Ј. Игњатовића.

4.1. Аутор у раду *Реформа ћирилице Луке Милованова у контексту сћангарднојезичке сћуације йочейком 19. века* (стр. 187–196) реактуелизује питања позиције Ј. Милованова у односу на С. Мркаља и В. Караџића и истиче кључне Миловановљеве доприносе развоју књижевнојезичких схватања код Срба и доношењу појединих графичких и фонолошких решења.

4.2. Чланак *Преломна 1847. йодина: друћачији йоїлед* (стр. 197–210) анализира и у одговарајући културолошки контекст смешта мање позната дела настала током 1847. године, а која су непосредно или мање посредно учествовала у српским књижевнојезичким превирањима (часопис *Гласник Друшћива српске словесности*, спев *Лазарица или бој на Косову између Срба и Турака, на Видов дан 1389. йодине* Јоксима Новића, *Новине чийалишћиа београдској, Српска йрамайћика* Илије Захаријевића и *Српска йрамайћика* Јована Суботића).

4.3. У прилогу *Ограз сћангарднојезичке сћуације у Новинама читалишта београдског (1847–1849)* (стр. 211–231) аутор проучава текстове објављене у *Новинама чийалишћиа београдској* који су доносили анализе и коментаре актуелне српске стандарднојезичке ситуације. Он запажа како се у *Новинама* детаљно прати рад Друштва српске словесности, пропагирају се идеје о даљем нормирању доситејевског језика, указује се на актуелне језичке проблеме, пре свега из области графичке и ортографичке, а вуков рад се или игнорише или отворено напада.

4.4. У тексту *Сћилисћички асћекћий йозајмљеница у Мемоарима Јакова Йињавићовића* (стр. 233–246) аутор је лингвистичком и лингвостилистичком анализом дошао до запажања да позајмљенице у овоме делу нису активиране само „у ауторовој

лексичкој изнудици због слабијег познавања матерњег српског језика“ (стр. 244), већ да имају различите стилске функције (од којих је доминантна миметичка, затим и истицање пејоративне значењске нијансе у хибридном лексемама са турским суфиком *-лук*, у којима управо он преузима задатак семантичко-стилског интензификатора).

5. Четврти, завршни тематски блок у овој књизи носи наслов *На Вуковом и вуковском џуџу* и обухвата шест радова. На томе су се путу, према ауторовом избору, нашли Л. Костић, Ч. Мијатовић, П. Тодоровић и А. Белић.

5.1. У чланку *Развој српске терминологије мисли у 19. веку: гоџинос Лазе Косића* (стр. 249–263) тумаче се теоријско-методолошке поставке развика и стабилизације српске терминологије које је поставио Л. Костић. Аутор запажа да Костић одбацује актуелне славенизме руског и рускословенског порекла, оживљавајући истовремено само ретке архаичне српкословенизме, док напоредо гради неологизме у духу народног језика.

5.2. Наредни рад, *Лаза Косић и вуковски сџандардни језик* (стр. 265–273), посвећен је односу овог српског романтичара према вуковској традицији. Аутор анализира Костићеве кованице са дериватолошког, нормативистичког и стилистичког аспекта, затим песника смешта у романтичарски контекст, са Ђ. Јакшићем и Змајем и, на крају, рад закључује Костићевим кључним доприносима развоју младог стандардног језика.

5.3. *Сџабилзација вуковског језика у делу Наука о државном газдинству или наука о финансији (1869) Чедомиља Мијатовића* (стр. 275–287) предмет је ауторовог наредног истраживања. Анализом језика овог Мијатовићевог уџбеника прати се стабилизација вуковског језика на свим новоима кроз паралелу са напуштеним доситејевским идиомом, уз бележење појединих колебања, видљивих у конкуренцији синонимних средстава карактеристичних за различите типове књижевних језика.

5.4. Наредна два чланка настала су на материјалу Тодоровићевих мемоарско-публицистичких текстова објављених у *Огледалу*. У раду *Сџандарднојезичке развојне џенденције у Тодоровићевом Огледалу (1903)* (стр. 289–301) аутор анализира језичко-стилске поступке у контексту књижевнојезичких промена карактеристичних за епоху „београдског стила“. Текст *Сџилски валери у Огледалу Пере Тодоровића* (стр. 303–322) посвећен је питању функционалности и жанровског одређења текстова.

5.5. Последњи, али не и мање значајан, јесте чланак *Александар Белић и ’београдски сџил’* (стр. 323–342). Овај рад посвећен је највећем српском лингвисти 20. века, односно првом лингвисти који се посветио истраживању *београдског сџила*, давши овом појму и термину праве научне основе.

6. На крају књиге налази се одељак *Најомене о овом издању* и у њему су наведен списак наслова и публикације у којима су претходно штампани радови који чине окосницу *Вуковог века*.

7. Иако је о Вуку и његовом стваралаштву написано небројено студија како у србистици, тако и у славистичкој литератури, појава књиге *Вуков век* Александра Милановића на српску филолошку сцену доноси синтетички увид у развојни ток и главне фазе Вуковог језичко-реформаторског рада и даје нови осврт на делања

Вукових истомишљеника, следбеника и противника, као и оних књижевнојезичких прегалаца који су се крајем 19. и почетком 20. века нашли *на њију Вуковом и вуковском*.

Писан јасним и једноставним језиком, методолошки доследан, уз изразиту прегледност и термилошку уједначеност, обогаћен пажљиво и с мером одабраном грађом, изворима и литературом, *Вуков век* свесрдно препоручујемо свим љубитељима језика и књижевности – од заинтересованих лаика, преко студената србистике и сродних група, до научне и стручне јавности.

*Др Ана З. Маџановић*  
Институт за српски језик САНУ  
Ђуре Јакшића 9, 11000 Београд, Србија  
*randjelovicana@yahoo.com*





## УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

Часопис *Зборник Матице српске за књижевност и језик* објављује оригиналне радове из свих области истраживања књижевности (књижевна историја, теорија књижевности, методологија проучавања књижевности, компаративистика), грађу и приказе, као и лингвистичке радове који су непосредно везани за проучавање књижевности. Радови који су већ објављени или попуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени. Ако је рад био изложен на научном скупу у виду усменог саопштења, податак о томе треба да буде наведен у посебној напомени при дну прве стране чланка.

Језици рада су српски језик, остали словенски језици, енглески, немачки и француски. За радове на српском језику примењује се *Правилник српског језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Нови Сад: Матица српска, 2010).

### 1. ПРЕДАЈА РУКОПИСА

Рад послати одштампан на адресу: Уредништво *Зборника Матице српске за књижевност и језик*, Матица српска, Улица Матице српске 1, 21000 Нови Сад, Србија. Електронску верзију рукописа у Word формату послати на адресу: [milena.kulic@maticasrpska.org.rs](mailto:milena.kulic@maticasrpska.org.rs). У електронској верзији не наводити податке о аутору, него их дати у тексту електронске поруке (назив и седиште установе, електронска адреса аутора). Ако је аутора више, за свакога навести тражене податке. Штампана верзија рукописа може бити замењена електронском верзијом у PDF формату. Рукописи се не враћају ауторима.

### 2. ПРОЦЕС РЕЦЕНЗИРАЊА

Радове рецензирају два квалификована рецензента. У року од два месеца од пријема рукописа аутори ће бити обавештени о томе да ли је рад прихваћен за објављивање. Поступак рецензирања је анониман у оба смера. Рок за објављивање прихваћених радова је 12 месеци од предаје коначне верзије рукописа.

### 3. ЕЛЕМЕНТИ РАДА (обавезан редослед):

а) име и презиме аутора: у студијама и чланцима изнад наслова уз леву маргину, у приказима испод текста уз десну маргину, курзивом; назив и број пројекта/програма у оквиру којег је чланак настао наводи се у подбелешци, везаној звездицом за наслов рада;

б) наслов рада: верзалом, центриран;

в) сажетак (до 8 редова): на језику основног текста, без ознаке *Сажетак*; лева маргина увучена 1,5 cm у односу на основни текст;

г) *Кључне речи* (до 5): на језику основног текста; лева маргина увучена 1,5 cm у односу на основни текст;

д) основни текст;

ђ) ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА: центрирано;

е) резиме садржи: име аутора уз леву маргину, наслов рада (верзалом, центрирано), испод наслова Резиме (центрирано и спационирано), текст резимеа; уколико је рад на српском језику, резиме може бити на енглеском, немачком, руском или француском; уколико је рад на страном језику, резиме је на српском; ако аутор није у могућности да обезбеди резиме на одговарајућем језику, треба да га напише на језику рада, а Уредништво ће обезбедити превод.

ж) назив и адреса установе у којој је аутор запослен и електронска адреса аутора, уз леву маргину (у приказима уз десну); називи сложених организација треба да одражавају хијерархију њихове структуре, један испод другог.

#### 4. ФОРМАТ

а) стандардни: А4; маргине 2,5 cm;

б) фонт: Times New Roman; друге фонтове употребљене у тексту послати као посебан фајл;

в) величина слова: основни текст 12 pt, а сажетак, кључне речи, подножне напомене, извори, цитирана литература, резиме, назив и адреса установе и електронска адреса аутора 10 pt;

г) размак између редова: 1,5;

д) напомене: у дну стране (footnotes, а не endnotes), искључиво аргументативне; први ред увучен 1,5 cm у односу на основни текст;

ђ) за наглашавање се користи *иџалик* (не **болд**);

е) наслови појединих сегмената рада дају се малим верзалом, увучени за 1,5 cm и интегрисани у почетне параграфе; пожељно је да буду нумерисани (1., 1.1., 1.2., 1.2.1. итд.); параграфи 1., 2. итд. одвајају се од претходног параграфа једним празним редом, а параграфи 1.1., 1.2. итд. размаком од 6 pt.

#### 5. ЦИТИРАНЕ ФОРМЕ

а) наслови посебних публикација који се помињу у раду штампају се италиком;

б) цитати се дају под двоструким знацима навода (у раду на српском „...“; у радовима на другим језицима у складу с одговарајућим правописом), а цитат унутар цитата под једноструким знацима навода (‘...’); пожељно је цитирање према изворном тексту (оригиналу); уколико се цитира преведени рад, у одговарајућој напомени навести библиографске податке о оригиналу; доследно се придржавати једног од наведених начина цитирања;

в) краћи цитати (2–3 реда) дају се унутар текста, дужи цитати се издвајају из основног текста (увучени), са извором цитата датим на крају;

г) пример се наводи италиком, а његов превод под једноструким знацима навода ('...').

6. ЦИТИРАЊЕ РЕФЕРЕНЦИ ИНТЕГРИШЕ СЕ У ТЕКСТ, НА СЛЕДЕЋИ НАЧИН:

а) упућивање на студију у целини: (САМАРЦИЈА 2011);

б) упућивање на одређену страну студије: (MURPHY 1974: 95);

в) упућивање на одређено издање исте студије: (ДЕРЕТИЋ 2004<sup>4</sup>: 82);

г) упућивање на студије истог аутора из исте године: (ПАВИЋ 1972а: 34), (ПАВИЋ 1972б: 93);

д) упућивање на студију два аутора: (РАДЕВИЋ – МАТИЦКИ 2010: 52–55);

ђ) студије истог аутора наводе се хронолошким редом: (ЖИВКОВИЋ 1970; 1983);

е) уколико библиографски извор има више од два аутора, у парентези се наводи презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом и др./et al.;

ж) страна имена се у тексту на српском језику транскрибују; у парентези се наводе у оригиналној графици;

з) ако је из контекста јасно који је аутор цитиран, у парентези није потребно наводити његово презиме, нпр.

Према Марфијевом истраживању (1974: 207), први сачувани трактат из ове области срочио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини XI века.

и) ако се упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду одвојити тачком и запетом, нпр. (СУВАЛЦИЋ 2005: 201; ПЕТКОВИЋ 2010: 65–89);

ј) рукописи се цитирају према фолијацији (нпр. 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

## 7. ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

У текстовима писаним ћирилицом најпре се наводе (према азбучном реду презимена аутора) радови објављени ћирилицом, а затим (према абecedном реду презимена аутора) радови објављени латиницом; у текстовима писаним латиницом редослед је обрнут; сви редови осим првог увучени су за 1,5 cm употребом тзв. „висећег“ параграфа; презиме аутора дати малим верзалом; у радовима на енглеском, немачком и француском референце ћирилицом се могу транслитеровати латиницом.

Литература се наводи на следећи начин:

а) књига (један аутор):

ПАВИЋ, Милорад. *Историја српске књижевности барокној доба*. Београд: Нолит, 1970.

б) књига (више аутора):

РАДЕВИЋ, Милорад, Миодраг МАТИЦКИ. *Народне њесме у „Српско-галма-штинском маџазину“*. Нови Сад: Матица српска, 2010.

в) рад у часопису:

ЖИВКОВИЋ, Драгиша. Радоје Домановић и теорија „Sekundenstil“-а. *Зборник Мајице српске за књижевност и језик* XLIII/1 (1995): 7–16.

г) рад у зборнику радова:

ПИПЕР, Предраг. О когнитивнолингвистичким и сродно усмереним проучавањима српског језика. Предраг Пипер (ур.). *Коїниївнolinївисїичка їроучавања српскої језика*. Београд: САНУ, 2006, 9–46.

д) речник:

ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (red. Eva Havlová), 1–. Praha: Academia, 1989–.

ђ) фототипско издање:

ИВИЋ, Милка. *Значења српскохрватскої инсїруменїала и њихов развој (синїаксичко-семанїичка сїудуїа)*. Београд, 1954. Београд: Српска академија наука и уметности – Београдска књига – Институт за српски језик САНУ, 2005.

е) рукописна грађа:

НИКОЛИЋ, Јован. *Песарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

ж) публикација доступна on-line:

FELLUGA, Dino. *Survey of the Literature of England*. <<http://web.ics.purdue.edu/~felluga/eng241/index.html>> 18. 09. 2009.

Уређивачки одбор *Зборника Мајице српске за књижевност и језик*

*Рецензенти*

Др Исидора Бјелаковић  
Др Горан Васин  
Др Радослав Ераковић  
Др Душан Иванић  
Др Ана Кречмер  
Др Данко Леовац  
Др Јелена Илић Мандић  
Др Ана Мацановић  
Др Александар Милановић  
Др Ненад Нинковић



## CONTENTS

ANA G. KREČMER. Slavic Serbian cultural tradition in the context of Orthodox Slavia and European age of enlightenment. IRENA R. CVETKOVIĆ TEOFILOVIĆ and JELENA M. STOŠIĆ. Previous research of syntax in the language of writers of the Slavonic-Serbian era. ALEKSANDAR M. MILANOVIĆ and ANA Z. MACANOVIĆ. First studies of the Slavonic-Serbian lexis. ISIDORA G. BJELAKOVIĆ and MILENA S. ZORIĆ. Lexical slavenisms and the issue of genre in the Slavonic-Serbian language. DUŠAN M. IVANIĆ. Serbian short story of Dositej's age. DRAGANA A. GRBIĆ. Sky of the Serbian enlightenment. PERSIDA S. LAZAREVIĆ DI ĐAKOMO. *Zlatnaja knjižica* (1813) or Serbian etiquette book. RADOSLAV LJ. ERAKOVIĆ. There and back again: an unexpected journey of Tobias from Nineveh. MONICA FIN. The interconfessional polemic in Gerasim Zelić's private letters. NENAD Đ. NINKOVIĆ and GORAN T. VASIN. Serbian educational system in the Habsburg Monarchy from the Great migration to the reforms of Maria Theresa (1690–1774). RADOMIR J. POPOVIĆ. Scribes in Serbia during the First Serbian uprising 1804–1813. CONTRIBUTIONS AND MATERIALS. REVIEWS.

---

Зборник Матице српске за књижевност и језик излази годишње трипут,  
у три свеске, које чине једну књигу.

Редакција 2. св. LXIX књиге Зборника Матице српске за књижевност и језик  
закључена је 15. фебруара 2021. године.

Штампање завршено маја 2021.

Издаје Матица српска, Нови Сад

www.maticasrpska.org.rs  
e-mail: zmskj@maticasrpska.org.rs

За издавача:  
*Проф. др Драган Сиванић*  
председник Матице српске

Стручни сарадник: *мрр Милена Кулић*

Секретар Уредништва: *др Исидора Бјелаковић*

Лектор и коректор: *др Маја Сивокин*

Технички уредник: *Вукица Туцаков*

Слова за корице израдио: *Драган Вишекруна*

Тираж: 500

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампање Зборника Матице српске за књижевност и језик помогло је  
Министарство културе и информисања Републике Србије  
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

---

Штампа: Сајнос, Нови Сад

CIP – Каталогизација у публикацији  
Библиотека Матице српске, Нови Сад  
80+82(082)

**ЗБОРНИК Матице српске за књижевност и језик /**  
главни и одговорни уредник Јован Делић. – 1953, књ. 1– .  
– Нови Сад : Матица српска, 1954– . – 24 cm  
Три пута годишње.

ISSN 0543-1220

COBISS.SR-ID 9627138